

Часть перша

## ЗА ПОГОРИНУ ВОЛОСТЬ

I

старий князь і молодий княжич.

Глава перша, з котрої уважний читач довідається про те, як виглядав старий Галич в 12-тім столітті; які мав церкви, діляниці й головні шляхи; як представлялися княжі терени, їх забудовання й нутро; заізнається з уступаючим невдовзі старим князем Володимирком та з його сином і наступником Ярославом; пізнає досвід і світогляд старого "многоглаголивого" князя, його змагання, діла і життя, що всім тягаром своїм налягає на будучу спадщину сина; довідається про книги, уживані тоді в культурних кругах византійського впливу; пізнає формування молодого княжича і довідається, з ким той чому хоче його батько одружити.

Було то в навечере великого свята.

Вже передзвонили дзвони галицьких церков. Одна по другій замовкали дзвіниці, як утомлені жінчини, що дітям на сон співають. І замовкла перша дзвіниця монастирської церкви св. Іоана, опісля св. Спаса, за нею замовкла церков Пантелеймона на залуквянській рівнині, за нею церков св. Анни, сусідка її, за нею церков Рождества Христова, що стоїть і посеред нинішнього Галича, за нею сильно укріплена, цитадельна й катедральна церков Пресвятої Богородиці в осередку старого міста, на залуквянській височині, на правім березі Лімниці біля її устя до Дністра; за нею замовкла церков Архистратига Михаїла, за нею замовкли церкви біля крилоських укріплень: Ілїї, Юрія, Данила, Воскресення Христового і Благовіщенська. За ними позмовкали дзвіниці церков у Чагрові, Болшеві й У гольниках та інших пригородах Галича.

Майже рівночасно погасли блес-ки золочених копул святинь і веж на княжих теремах, що червеню горіли між цвітучими садами в заходячій сонці.

А як зовсім загасло велике небесне світило і сумерк покрив життє, бушуюче в столиці Володимирка і кругом неї на плесах Дністра, Лукви і Лімниці,— заблестіли тисячі людських світел в усіх дільницях Галича і пригородів його, де окремо мешкали купці і блюд-ники, кожемяки й сапожники, ковалі й золотники, поворозники й перевізники, робітники скляних гут. і всякі інші ремісники та зарібники.

Замаячили світла і ген поза Галичом в напрямі на Калуш, де жили робітники при неісчерпаємих сільних жерелах, і на купецьких суднах здовж Дністра аж до Олеші та Чорного Моря та в напрямі на Вістову й Синевідсько та старий шлях Тухлянський, де порозставлявані були військові сторожі, що мали давати вісти в разі якого руху з Угорщини, і в напрямі на Устилуг та й п'ятдесяті Червенських Городів, що сторожили земель нашого народу від сторони Польщі та в напрямі кріпостий над рікою Горинь, котрі від недавна берегли держави Володимирка від сторони Київ'а, що зависним оком дивився на зростаючу силу і багатство свого наймолодшого сина й суперника.

Як до потворности великий павук, озолочений світлом, шумів і серед ночі величезний Галич, простягаючи свої довжезні, кріпостями наїжені дороги — по Ярославль і Ряшів, по карпатські пропасти і дебри, по степи чорноморські і болота Припеті, перед котрою простягалася улюблена Володимирком Погорина Волость, де стояли укріплені ним городи Тихомель, Шумськ, Вигошів і багато інших. Словом, молодий Галич уже тепер світив на всі землі і волости, котрі посідав, або в будучині мав посісти.

Про неї, про ту Волость Погорину, за яку вже сто літ — точилися криваві бої між Київом, Володимиром Волинським а вкінці й Галичом, рішився тепер старий князь поговорити з самотнім сином своїм, що може вже невдовзі мав засісти на золотокованім престолі в церкві

Пресвятої Богородиці. Хотів йому сказати, щоб був її добрим сторожем, бо вложено в неї багато труду і старань і крови. І хотів дати синові своєму вільнійшу підойму до оборони її, чим сам посідав.

А молоденький Ярослав немов прочував, що батько кличе його у важній справі: йшов задуманий поміж великі замкові конюшні і житниці. Товаришив йому майже невідступний учасник його забїв і науки, молоденький, як він, отрок і паж його матері, Мирослав Крушина. З пошаною вступалися княжичу з дороги і тіюни і бояри і вирники і тисяцькі, а замкова служба з любов'ю дивилася на молоденького князя. Бо в очах мав він розум свого батька, а в лиці красу і доброту матери своєї. Був він любимцем дружини й убогого народа і навіть чужих купців та гордих бояр, що зі страхом дивилися, як підупадає на силах старий князь, що виніс їх високо, дав їм власть і маєтки. По молодій літорослі його роду сподівалися бояри продовження батьківської політики і любили його по своєму.

Зближився до батьківського терему, при котрого вході стояла сторожа в панцирах, прикритих синіми кафтанами з золотими поясами. Вона з почестью привитала молодого престолонаслідника, і він вступив у велику замкову світлицю, котрої вікна, осклені римським дорогим склом у срібних рамах, виходили на дністрові плеса, що блестіли в них, як чорні, гебанові тафлі, порізані золотистими пасму-гамИ' корабельних світил. В престольній світлиці було тихо і холодно. Над золотим столом Володимирка блестіли під іконами дві дорогі лямпади висаджені перлами і жемчугами. Кругом до стін прикріплені були золоті, срібні, мідяні й алябастрові лямпи та порозвішувані мечі з дорогими рукояттями, діамантами висаджувані, старинні римські копя, византійські мозаїки й арабські коронки, сафянові тули зі стрілами, східні килими і коври. Княжевич побіжним поглядом обкинув обстановку добре йому відомої салі й затримав чомусь очі на трох червоних щитах і срібних топорах, уставлених за престолом батька, та на ряді портретів своїх предків по батьку й матері, які змалювали византійські майстри, привозені його матір'ю. Перейшов попри ряд тисових сиджень боярські ради й отворив малі двері, що провадили в коридор, при котрім містилися

кімнати його родичів. Тут розпра-щався з ним товариш його, причім замінили тільки два словечка: "Скажеш?" — "Скажу."

При дверях, що провадили до скромної кімнати старого князя, куняла, як все, велика освоєна медведиця, що впускала до середини тільки добре їй знакомі особи. На вид молодого княжича забурмотіла приязно й усунула одну лапу, щоб зробити вільніший перехід. Ярослав, що дуже любив сього косматого сторожа неймовірних розмірів і все мав для нього якийсь смачний кусок, нахилився до лежачої медведиці, погладив її темно-бурі кудли і поклав їй під ніс принесений кусок, котрий вона з видимим вдоволенням проковтнула й усунула ще дальше свої великі лапи, немов на знак, що вповні пристає на те, щоб молодий княжевич дістався до кімнати батька. Він ще раз погладив її по великій пащі і по вухах, відхилив двері й увійшов до середини.

В невеличкій, затишній і дуже привітній кімнаті, скромно урядженій, з дубовою обстановою й долівкою, вистеленою волохатими кожа-ми, сидів при столі старий князь Володимирко: стрункий, середнього росту мужчина, з сивіючим волоссям, не робив ще вражіння старого, але в його лиці й рухах видно було велику втому. Бо все життя сидів він на коні і вічно був у походах за державними ділами. Тільки очі остали живі. Скоро, як давно, і безупинно переносили вони свій погляд то на темну тафлю дністрової води, що мигтіла у вікні кімнати, то на ясне огнище з кедрових полін, що вічно горіло в кімнаті князя, як зимою так літом. Бо живий дух князя любив огонь.

Був се монарх незвичайно хитрий і все життя вів таку спритну політику, що сусіди боялися його, як огню. Нераз гуртом нападали на його державу з усіх сторін. Одначе він все вмів виховзну-тися і з найтруднішого положення так, що навіть найбільші побіди над ним не приносили його ворогам пожитку. Був се рідкий тип "многоглаголивого" і притім розумного чоловіка, у котрого мова служила виключно на те, щоб закрити свої думки і заміри. Говорив плавно та скоро й умів підбирати інтересні для кожного справи, бо добре знав людей.

На столі перед ним стояло кілька книг в дорогій оправі, кілька пергаментових зwoїв, кілька зwoїв папірусових, званих з єлинська "бібльосами" або "хартосами" і багато актів, списаних виключно на самаркандським папері, бо старий князь такий уже був знервований, що не терпів уживаного тоді загально паперу виробу багдадського або дамасценського а то ізза його шелесту. Зеленавий блеск двох прислонених зверху византійських лямпад представляв схорова-ного на "дну" й ісхіяс князя ще більше нервозним, чим був.

Побачивши сина, встав нервозно, приступив до нього і погладив його ще золотисте волосся, глянув у його сталєво-синяві очі і знов сідаючи, рухом руки показав на застелений ослін. Княжевич легко скло-нився перед старим батьком і сів на вказаний ослін. Старий князь ще раз кинув оком на темну тафлю Дністра, на котрій як золоті зорі замаячів саме рад корабельних світил, і сказав до сина мягким голосом:

— "Сину мій! Я хотів би з тобою тепер поговорити про дуже важні справи. Ти одинокий у мене і я може невдовзі лишу тобі волость твою, котру передав мені твій дід а мій покійний батько, волость поширену і скріплену працею всего життя мого. Прожив я вже досить літ, втомився життем тай чую що не довго вже буду жити...

Може ще діжду, як ти скінчиш свій другий літ десяток, а може й ні. Може ще час на таку розмову, мій синку, але твій батько все любив заздалегідь приготовляти й остане вірний тій постанові своїй тай у заповіті тобі її передасть. Я не хочу вбільшати своїх заслуг і скажу тобі все по правді, що не часто лучалося мені в життю: бо тяжко приходилося боронити спадщини прадіда і діда твого! І боронив я її збруєю і підступом, силою і тим, що люди, називають хитрістю. З усіх сторін обставлена волость твоя ворогами: на западі Ляхи, що з своїх піскових земель ласими очима поглядають на галицьку землю, щоб тут пожитися чимсь,— на полудні Угри, що перед півтретя сотками літ у подертих шатрах перекочували попід великі стіни городів наших, а нині загосподарювала я й раз-у-раз мішаються в наші справи, на півночі наша тиха Волинь, дивна країна з старими городами, що повинна бути на

завше злучена з нашою волостю, а де вороги раз-у-раз зносять нам "зазулені яєчка",— на сході Київ, такий заздрісний о зріст значіння і сили нашого Галича, що навіть не звертає належної уваги на вічну рану, яка йому ятриться від сходу і на нову силу, що росте ціпко в холоднім Суздалі. Всі інші князівства Рурикового роду ніде не бачать ворога, тільки в однім Галичі: се підюджувана сусідами зависть, мій сину, з якою і тобі прийдеться вести боротьбу, щоб обстояти сей вузький клинець волости своєї, втиснений між Угорщину та Польщу!..."

— "На якіж сили можу я числити, мій отче?" — запитав Ярослав.

— "Зараз, я ще не представив усього, що тобі ворогом буде, або може бути. Передовсім не думай, що твоя волость се якась суцільна сила! Я так дивився на неї з вікна терему свого, дивився наперед на Галич: він складається з замку, міста й укріплень, розсипаних кругом усього города. В самім замку уважав я за певну тільки ту медве-дицю, що убереже моїх дверей і більше нікого. В укріпленнях тільки каміння, земляні окопи з частоколами й рови, напущені водою, сосу-ди ратні, тарани, пороки, самостріли і праші, не людий при них і не бояр, котрим я тільки доброго зробив, що нема богатшого боярства ні в одній волости Рурикового роду! Я, сину, мусів опертися на них, бо народ Галича не сприяв мені, тільки родови старшого брата мого. Те, що любить тебе, се не народ Галича, не те заможне міщанство, що ходить в дорогих уборах і має силу в сім городі та впливи і купецькі звяз-ки по інших городах, тільки боярство і біднота. Бо першим дав я уряди й богатства, а другу кормив із житниць своїх. Тай ще мужицтво сприяє мені, від коли беру його в опіку перед безправствами бояр. Одначе се ще свіжа приязнь, мій сину... І без сили вона."

Ярослав з найвисшим здивуванням слухав понурих поглядів батька свого. Він мав незвичайно вразливий ум, що під впливом бесіди батька відразу покрився немов чорною паполомою смутку. В його молодечу душу перший раз увійшло недовіре до людей, вщіплене рідним батьком. Вігі якимсь зміненним поглядом подивився на батька, на кімнату, в котрій оба були і на чорну тафлю дністрової води, що блестіла у вікні золотими й

червоними світлами на суднах і човнах. І перший раз відчув страх перед життям. А батько мов обдуманим пляном пер його дальше в вир того страху. Прочуваючи се, запитав молодий княжич уже вдруге, сим разом майже дрожачим голосом:

— "На якіж тоді сили можу я числити, мій отче?"

— "Зараз — я ще не представив усього, що тобі ворогом буде, або може бути... І се, що тепер тобі скажу, ще більше небезпечне чим те, про що я вже оповів".

Дальше говорив старий князь з особливим притиском на кождім слові:

— "Є — в Руриковім роді — черта, що проявляється — в усіх його нащадках. Вона й у тебе проявиться: прийде для тебе час, коли душа твоя тай очі твої не знатимуть, що значить "сить". І не стане тобі простору в широкій землі Володимира і кожда її волость буде за мала для тебе і сей гарний город, котрий я так уважно прикрасив, видасться тобі замало княжим, як видався мені город, прикрашений моїм покійним батьком. І замок у нім не такий тобі буде, яким ти хотівби його мати, і кожда церков не там для тебе стоятиме, де ти хотів би бачити її, і кождий дзвін не так для тебе звенітиме, як ти його гранне хотівби чути, і все геть кругом видасться тобі замалим і затісним. І хочби все навкруги було спокійне, ти знайдеш собі причину до походів, щоб побачити чорноволосі смуги диму і нічні пожежі городів далеких і добичу, кровю дружини червону, щоб почути тупіт іржучих проти битви коний і шелест прапорів, несених до бою. Кров Святослава пробудиться в тобі. І на спокій від сусідів не жди: бо в кождім нащадку Рурикового роду діятиметься те саме, що в тобі. З великого нашого роду відприскують, як іскри з огнища, бродники й ізгої, що скитаються по чужих землях і заграничних дворах. А прибіжище їх Берладь, город окаянный, гніздо всіх хищників і розбишак, і тричі гірший від него глухий степ половецький, бездорожний, розпалений сонцем, все крові спрагнений, вічно голодний і вічно на розбій готовий... Він гірший тому, що Берладь можеш і ти

покорити, а на степ не стало і сил Святослава! І ще жде на тебе тричі гірший двір у Візантії, все повний коромол, підземних вязниць, кайдан, отруї й знаря-дів, якими виколюють очі. Він гірший тим ще й від диких степів чорноморських, що затроює душу і нищить все кругом, як гарний мухомор блискучий і до потворности великий. А на покорення його замало сили всіх народів, що оточують землю Візантії. З її хитрости і віроломства погіб великий батько Володимира, Святослав Завойовник; вона на нього наслала орду Печеніжську, бо був замогутний для неї. Убийства й осліплювання з'являються у нас між князями щойно з впливом Візантії-Риму! Від візантійської отруї погіб твій прадід а мій дід, покійний Ростислав, бо був зарозумний для неї, вона не могла йому забути того, що він був сином Володимира Ярославича, що зробив останній похід наш на Царгород, ідучи слідами великого Святослава. Не тільки кожда церква на землях Володимира, але й кождий злочин мав там свій взірець! Ми там пізнали і хрест і Голгофту, просвіту й зіпсуттє, яке нам ще довго ходитиме по костях так прикро, як ходить у мені костолом. Се я тобі говорю, я Володимирко, в усім понятливий учень Візантії... Я тепер, дитино, в союзі з Царгоро-дом. Бо там на престолі сидить Емануїл, великий, гарний лицар, син доброго батька. Як він міг з'явитись у тім гнізді розпусти і варварства, того я ніколи не розумів. Може ти знайдеш де розв'язку загадки сеї,

бо я не знайшов. І як зустрінемось на другім світі, то я лиш о те одно спитавби тебе. Бо всякі інші дива, бодай так мені здається, зрозумів я, п'ючи чашу все до дна. Лиш того не знаю. І тут тобі раджу, що поки він на престолі сидіти там буде, шукай у Візантії помочи й поради, але ні хвили довше. Бо се стародавній звичай Візантії: омотувати союзників ще більше, чим ворогів. Ти навіть в своїм замку не будеш безпечний, вони знатимуть там, що ти тут їш і думаєш..."

Молодий княжич слухав з напруженням суворої бесіди батька, що падала на його молоду душу, як паде посуха на цвіт яблуні. Він боявся вже питати за сили, які матиме до розпорядимости, щоб не викликати нового водопаду жаху з уст свого батька. Та старий князь зміркував уже,

що душа молодого сина до краю наповнена жахом і почав лагіднішим тоном:

— "А про сили, на які ти могтимеш числити, подумав я також. Як великий князь Київський Ізяслав звязався з угорським королем Гейзою, давши йому сестру за жену, щоб тільки з двох сторін держати мов у кліщах галицьку волость, котру від сторони дунайського гирла шарпає ще розбійник у княжім колпаці, Іван "князь" Берладський,— тут Володимирко зробив згїрдний рух рукою,— так я тісним союзом звязався з Мануїлом, цісарем Византії. Він уже не дасть Берладни-ку порости в пірє і шарпає Угрів, союзників Київа. Довго я вагався, нім рушився, подбати о честь союзника Византії. Бо для мене не було прикрїйшої річи, як датися перехитрити. А від Київа відгородив я будучу волость твою городами Погорини. Низка тих укрїплених городів нехай буде тобі тим, чим головна жила крови у десниці твоїй! Двічі видирав я Погорину Волость від попередника Ізяслава, Великого Князя Всеволода. І двічі йшов він проти Галича в союзі з Ляхами, Половцями та князями Рурикового роду, з Ігорем, Святославом і Давидо-вичом Володимиром і Володимировичом Вячеславом\* з двома Мсти-славичами, Ізяславом і Ростиславом і Святославом Всеволодовичем і двома Всеволодковичами, Борисом і Глібом і з Глібовичом Ростиславом! Устоявся я проти них силою самого Галича, хоч яка тяжка тоді була зима: ще на Великдень падав сніг великий і сягав конєви до черева. Більшого й сильнішого напору не витримала досі ні одна держава! За той час укрїпив я город Галич так, що тільки один є князь, що його взяти мігби: голод. А як Всеволод втретє збирав ще більші сили проти мене, смерть йому перейшла дорогу. В часі боротьби за київський престол захопив я знов кріпости Погорини. Тоді наслідник Всеволода Ізяслав пішов війною проти мене. А в союзі з ним ішли князі Рурикового роду і Ляхи й Угри і Чорні Клобуки і дикі Половці. Від сходу й западу, від півночі й полудня плили як повінь ворожі війська на галицьку землю. Карпати димили від огнів сімдесять і сімох полків угорських (Емануїл ще не був тоді союзником моїм), а з мочар над Припетю не підіймаються більші опари водні, як підіймалися дими від огнищ волинських, київських і новгородських полчищ та гострих веж половецьких, з котрими йшли і всі брудні Клобуки. Я з військом своїм

поспішив під Перемишль, бо Ляхи й Угри перші вступили на землю мою. Але силою не мож було устоятися тоді тій навалі з усіх сторін світа. І перекупив я угорських полководців добрим словом і ще ліпшим сріблом, а Ізяслава приреченням, що зверну Погорину Волость. І так розвіяв ту небувалу тучу. Зрозумій, мій сину, що я свого приречення не сповнив і не сповню, поки життя мого! Бо не можу віддати ключа і заборолу волости твоєї!"

Ярослав несміло запитав батька:

— "А ти, отче, не боїшся одвічальности перед судом Бога за те, що його іменем побожив свої слова?"

— "Та одвічальність упаде не тільки на мене але на всіх, що живуть у волости моїй: на дружину, котрій лекше буде боронити волости сеї, коли ключ до неї буде в руках її князя,— на смердів, що спокійніше оратимуть землю, на купців, що безпечніше їхатимуть шляхами Галича. Се для добра галицької землі, мій сину."

Старий князь закашлявся і кашляв довго. Опісля простягнув руку до глибокої, різбленої миски, що стояла оподалік, наповнена свіжими яйцями, проколов одно з них з обох кінців і випив. Ярослав виждав, аж батькови полекшало і запитав: "Якимиж способами ти, батьку, таки удержався проти тільки ворогів, коли люди такі невірні?"...

— "Я не казав, що вони невірні, тільки, що я не вірив нікому. І тобі раджу так робити. Але ніколи не покажи нікому, що не віриш йому: нехай твій удар буде скорший, чим слово твоє!"

— "Щож заступало в тебе довіре до людей? Що тобі давало силу, підпринимати тільки війн і справ, коли ти ніколи не був певний, що твої люди не розсиплються, як краплини дощевої води?"

Старий князь взяв з посудини друге яйце, надколов його срібною протичкою з одного кінця та подав синові, кажучи:

— "Спробуй випити!"

Ярослав взяв яйце і спробував його пити. По хвилі відложив, кажучи:

— "Ліпше проколоти ще в другім кінці."

— "Так, тоді при найлекшім потягненню повстає струя, що ллється з нього. Подібно мається річ і з людьми та їх вірністю: коли ти добре все уложиш і приготуєш до якогось діла, то воно пливе, немов само від себе і відкинь сил набирає, трівкості і гону. Кожда розумна думка і кожде велике діло знайде виконавців і потрібну силу. І сю науку маю з Византії; а її правдивість ствердив я всім життям своїм. Каплини водні дійсно такі розсипні, як люди. Вони всякають в землю і щезають. Але що се шкодить нашому Дністрови?"

Князь показав рукою на оксамітну чорну тафлю дністрових від, що мерехтіла у вікні й могутнім шумом своїм аж тут долітала.

— "Будь тим для людей, чим дністрове жерело для сеї могутньої ріки! Будь постійно діяльний і сам очима власними дивися на все і сам усе провір! Переконайся, який міх пшона мусить взяти кінний післанець, а який піхотинець, щоб дістатися з Галича до Ряшева, або до Ушиці, переконайся власними очима, кілько людей треба, щоб замкнути путь Уграм в Тухлянській долині, кілько на Сяніцькім шляху, кілько в проходах "Борсуків Діл" і "Родна Баня", а кілько в Чорного-рі на пляях чертежа. Переконайся, кілько возів харчу мусить їхати за мотником, кілько за тисяцьким а кілько за тьмою війська. Як вимощене каменем корито зменшує всякання води, так достаток харчу зменшує розтіч війська. Переконайся, яку вагу має заповнена скарбниця і навчися цінити богатство: пам'ятай мій сину, що життя здорової людини треває менше-більше до літ 60-ти, яких я дійшов, і ділиться на дві рівні частини: в

першій цінить мужчина над усе женщину, а в другій богатство: що по за тим порогом, се вже не життє, а передсінок гробу, хоч не в усіх. Ти держитель великої землі й повинен знати людську душу, як колодїй знає дерево, з котрого щонебудь зробити можна. Отож ті два гачки: женщина й золото се наймогутнійші підойми людських ділань. Але що женщина йде звичайно за золотом, отож та друга підойма ще важнійша від першої. А вага богатства в тім, що ним зможеш скріпити свою волю й опанувати других. Все те — то каміння, яким вимостиш собі шлях у життю, як корито дністровим водам. Тоді не боятимешся зради, бо всі й вся плистимуть тим вимощеним коритом. І ще пам'ятай, що в часі мира найліпші слуги княжі се чужинці: вони неворінені в сю землю й одинока їх опіка власть княжа. Але в часі війни, коли хуртовина зніметься над твоїми землями, тоді вони щезають так тихо, як прийшли. Бо їх не вяже тут рідна земля: вона їм не рідна. Все те каміння для корита могутности твоєї. А жере-лом її будь ти! Просякай усе й все постійно роби, витревало, і все блищи: Бо народ любить блеск, любить золото й силу, велич і справедливість..."

Молодий княжич думав над словами батька, що тепер як олива лагодили біль, завданий перше немилосерним осудом людей.

— "Отож зради нема?" — запитав.

— "Нема, мій сину. А те, що нерозумні люди так називають, спричинює нерозум князя, неприготування діла й уживання чужих рук там, де треба своїми обійтися".

— "І зломання присяги нема?"

— "Для князя нема, дитино. Як княжий колпак не лицює смердо-ви, так присягою не 'завершують неможливих річий. А хто вимагає того, той сам собі винен, коли йому не додержать присяги, як винен смерд нерозсудний, що вдіне княжий колпак!"

Ярославу робилося студено від думок його батька — так, немов би йому в груди щезло все, що мав там досі й зробилася якась^ рапава порожнеча; як у маю зелена муха-майка об'їдає свіжу зелень листочків ясеня, що весело вигріваються до сонця, так никли одна по другій його м'яккі мрії про будучність. Але старий князь знав, що засіяти на тім порожнім місці.

Він мав синові ще щось сказати й то щось такого, на чім йому особливо залежало. Але немов боявся підійти до тої теми, немов уважав, що за мало ще розговорився зі сином. Продовжав далі бесіду, шукаючи в умі способу, як перейти до того, що хотів сказати, бо заздалегідь обдумані способи не склалися йому.

— "Я — продовжав князь — згадав тобі про жінчину й золото. В Руриковім роді, з виїмком Володимира Святого, не було таких визначних князів, що тратилиб свої сили на погоню за жінками. Мужі того роду ходили за жінчинами лиш остільки, оскільки треба було, щоб досягнути продовження роду. І женилися розумно, де тільки вимагав інтерес їх роду і землі — то на блискучім дворі Візантії, то з княж-ними западу, півночі й полудня, то з дочками могутних каганів — Половців. Для того ся небезпека менше тобі грозить, як тільки зробиш оден розумний крок. Притім пам'ятай, що добра жінка се половина долі в життю. Але те, чого люди шукають в жінках, є тільки в тих гарних єлинських подобах, що їх привезла твоя матір: непорочна краса й незмінлива постійність. І се, здається, чули всі князі наші з виїмком Володимира. Але в оцінці багатства були вони необережні. Розумілися на нім лиш Олег, Ігор і Святослав, розумівся й Володимир Великий. Глянь тільки на шляхи, якими йшли вони походами своїми: вони натискали на Задунайські землі й на золотий ключ до них, на город Ви-зантію та волости її. Перечитуй уважно найстарші договори наші з цісарями Візантії. Вони ясно говорять, як розуміли прапрадіди твої, що князь лиш тоді буде багатий і могутий, коли буде багатий його народ. Приглянься тим льготам, які виробив Олег нашим купцям у Візантії. І не пустий був на те розуміння Святослав Завойовник, що в своїх бурливих походах шукав осередка для складів шкір і воску, меду й збіжа з земель наддніпрянських. А

Володимир Великий не тільки йшов уперто старими шляхами багатства, але кинувся й на нові — сюди, на захід сонця, де тепер ми засіли на його слідах. Але якраз на ній зломалося в Руриковій роді розуміння багатства, а зломала його вже в самій Володимирі — нова віра, до котрої він занадто пристращався, таксамо як до жінок. А що вона говорить: "Роздай їм своє", то він оставив по собі пусту скарбницю князю. Ба, вже на довго за здоров'я свого не мав чим оплатити нових варязьких полків, хоч треба їх було, бо від сходу сонця надтягали орди, що перебивали шляхи на полудні. Отож ти, мій сину, не пристращай-ся до нічого. Ти князь і ум твій нехай буде холодний, як той верх Чорногори, де все здоровий холод віє. Пам'ятай, сину, що на верхах вічна, безжалісна студінь, а тепло тільки в закамарках долів. І тільки міцні витримують там, міцні духом, що не знають зневіри. Ти всьому знай ціну й у всьому май міру!"

Молодий Ярослав ніжно перебив батькову мову словами "Про багатство вчив мене багато вчителів з Візантії, котрого ти спровадив..."

Батько з оживленням спитав:

— "І як же ти зрозумів його науку?"

— "Він і сам учив і книги давав мені всілякі, а матір радо мені помагала, щоб я зрозумів добре мову Єлинів. З їх писань я знаю, що "хремата анер"<sup>1</sup>, бо хто не потрафить добитися майна, той не має розуму або витривалости в своїх змаганнях. Хоч Арістофан хвалить бідність, але робить це він очевидно тільки для того, що бідність додає ліпшим людям остроги й вудил до праці та старань, до суперництва з другими. Суперництво в кожній праці це для Єлинів найважливіша річ, про його вчився я вже у Гезіода "Роботах і днях". Щойно опісля появилися всякі босі філософи, що хвалили бідність безоглядно, але їх я не розумію. Та дуже подобається мені те, що написав Талем про бідну..."

Тут молодий княжич звернувся до великої скрині, де лежали книги, бібльоси, пергаменти й папери князя, та, піднімаючи віко, сказав:

— "Ти дозволиш... учитель казав мені, що вже той твір віддав тобі. Я зараз вишукаю його..."

Досить довго перекидав у великій скрині, причім з очевидною любов'ю до книг піднімав гарно оправлені старі хроніки Синкельоса,

Монахоса, Скилідзеса; вкінці витягнув великий енциклопедичний лексікон Суїдаса, зіставлений на основі праць учених комісій, установлених Константином Порфірородним, пошукав у ній за чимсь, поклав на давнє місце й далі шукав.

Старому князеві аж очі сяли з радости, що його молоденький синок прикладається до писань розумних Єлинів, про які він сам знав тільки мало й то більше зі слуху, чим з читання, хоч добре заступав їх собі великим досвідом свого бурливого життя. Занявся ними щойно від часу, як хвороба пригвоздила його до дому. Від тоді читав сі книги, але ізза мови, якої не опановував як слід, раз-у-раз просив о поміч свою подругу, що була з роду цісарів Комненів. Молодий княжич, знайшовши потрібний йому звій, розвинув його й гладко читаючи, перекладав батькови:

— ..."Ось, бачиш, як тут говорить Бідність: ..."Чому воюєш зі мною? Чи я позбавила тебе чогось доброго? Чи умірковання? Чи справедли-вості? Чи мужности? Чи ти не маєш необхідних річий? Чи не даю тобі тільки леговищ, як велика земля? Чи не маєш за ложе листя?.. Чи не даю тобі недорогої й невибагливої приправи — голоду? Чи не той їсть з найбільшою приємністю, хто спрагнений? А чи хто коли жадний — марципанів або хійських вин?..."

Старий князь, пересуваючи помалу золотий нашійник, слухав з найбільшою увагою думок, якими син одушевлявся. А коли він скінчив, поважно відповів:

— "Сі думки, які ти так гарно перечитав мені, дуже добрі. Вони такі добрі, як мід для пчіл, живе мясо для парда, овес для коня. Але як кожда порода сотворінь потребує свого корму, так само її з духовим кормом для людий ріжної породи. Розумний чоловік не кормитиме медом парда й коня, мясом пчоли й коня, вівсом пчоли й парда, бо се противне тілу їх і вони того не приймуть тай погинуть. Чоловік їсть усякий корм звіринний, як тільки відповідно приправити його, без шкоди для тіла свого. І тим людське тіло вигіднійше для людий. Але не всякий духовний корм вийде людині на пожиток, коли вона перейметься ним. І се, що ти перечитав добре знати й навіть примінитися до того, як прийде час походів і невигод. Але сі думки непризначені для князів: се духовий корм і напитек для простих людий, щоб не йшли до богатства всякими поганими способами, що ломлять порядок у городах і волостях княжих. До простих людий числю я й бояр і тіунів і тисяцьких і посадників, словом усії, що не мають колпа-ків княжих і найвисшої власти — з виїмкою духовенства. Бо духовенство має подібну до княжої власть. І з ним ти добре жий і дбай про нього, особливо про ченців і монастирі. На них опри свій вплив на народ і дбай за їх дочасні добра, але тільки доти, поки вони самі про ті добра не дбають. Бо зрісши в надмірне богатство, стають вони тим, чим бояри: людьми лакомими на власть князя, ворогами княжої власти, ще більш небезпечними, чим бояри, бо через церкву й одіж свою мають особлив-ший вплив на народ."

— "І на се звернув мою увагу єлинський учитель. У їх писателя Арістофона є місце, де говориться: "Поки мужі державні бідні, чесно працюють для добра народу й держави. Коли розбогатіють публичним грошем, о — тоді вже по їх чесноті!"

— "Гарно, моя дитино! Бачу, що ти сам добре приготовлявся на князя, коли запам'ятав собі якраз таке місце з письм Єлина того. Але й ті слова потребують пояснення. Не буде княжий тіун справедливий, коли він убогий, тільки буде хитрійший в злім. Бо вже Святе Письмо каже: "Не зав'язуй уст волови своєму, коли він молотить збіже". Але й Святе Письмо не говорить докладно. Бо не можна допустити до того, щоб воли зіли все збіже: не для них воно призначене. Та нехай ніякий робітник твій не буде

голоден, ні слуга твій убогий! Ти дивися на те, щоб він не став надмірно багатий і не ставав багатим в злий спосіб, бо се ломить в народі довіре до тебе. Так треба розуміти ту добру думку Єлина, яку ти переповів. І все треба розуміти по свому, в усім свій розум мати. А щоби зрілий розум мати, треба багато бачити, багато передумати, багато пережити. Для того нехай дорогі тобі будуть старі дорадники мої, яких тобі лишаю бодай до якогось часу. І "хрема-та", мій сину, є "анер" лиш остільки, оскільки здобутий гріш свідчить про ум людини, її сприт і розум — але ні трохи більше! Бо хто лиш до гроший прив'язує всю вартість, той не є правдивий муж. Він нерозумний. Бо гріш і багатство се не ціль, лиш средство,— правда, конечно средство. Гроші річ набута, а розумний і вірний муж, раз утрачений, не легко дасться заступити й ніколи такого самого не дістанеш. Але сама думка слушна, треба її тільки посвому — доповнити...

Пам'ятай, що не рідко мудрий дурне говорить, а дурний розумне скаже, хоч звичайно буває наоборот. Ти всего вислухай і все розглянь, а ріши так, як сам вважаєш за найліпше. Бо кожда рада є на те, аби її вислухати, але не кожда на те, аби її слухати."

Настала мовчанка. Молодий княжич збирав у думках те, що почув від батька, старий князь рішався на найбільш непомітний спосіб переходу до справи, на котрій йому особливо залежало, причім зі здиву-ваннем бачив, що інтелігенція сина з одної сторони бентежить його в тім замірі, з другої заохочує. Перший промовив Ярослав.

— "Значить: ти вважаєш, що багатство потрібне князеві на те, щоб він уживав його не для себе, але для добра волости своєї й могут-ности роду свого; що князь тільки тоді може бути багатий, коли багатий його нарід і в тій ціли повинен він подбати о шляхи багатства для купців волости своєї, о порядок дома, о слуг справедливих: що князь не повинен допустити до надмірного збогачення бояр, бо тоді сягають вони по частину його власти".

— "Так, мій сину".

— "А як запобічи надмірному зростови багатства галицьких бояр?"

— "Дивися на пальці тим приятелям моїм! Допускай до себе кожду жалобу мужицтва й кожду скаргу міщанства й безоглядно суди. Не бійся наслідків справедливого суду! А як мимо всего їх богахство зростатиме надмірно, то маєш іще способи: всувай на їх місця прибув-ших чужинців, але се роби в міру, бо воно й викликає ненависть у своїх і в завеликій мірі так само шкідливе, як у сталевім мечі забагато одного складника, твердістю неоднакового зі сталю. Меч ломиться тоді. Потому — війна тобі допоможе. Я вже давно не сидів-би на галицькім престолі, як би не вигублював бояр у численних війнах. Є й інші способи, тільки роздумати їх треба. А вибирати все менше помітні. Вкінці іамятай, що князеви все вільно робити для добра волости своєї й могутности роду свого. Сих останних слів не додаю на те, щоб представитися в твоїх очах ліпшим або м'якшим, тільки для того, щоб ти чувся спокійний у своїй душі, коли зробиш таке, що люди називають жорстоким, або злочинним. Бо ти повинен се зробити, коли воно добре для волости твоєї! А тягар законів неналожений на тебе, як неналоже-ний на найвисші шпилі Чорногори тягар смerek і ялиць. Ти тільки в со

бі маєш свій закон: се міра й оцінка того, що добре для волости твоєї!"

Князь замовк. А молодий Ярослав задумався. В нім діялося щось важного, щось основного укладалося в його умі, немов усе те, що почув і передумав кристалізувалося в ясний, кровавий криштал почуття княжої висоти й влади, праці й обережности. Він встав., Виглядав так, немов-би виріс за час тої розмови й немов-би батько вже тепер вложив йому свій княжий колпак на його молоду голову. Сю хвилю уважав старий князь за найвідповідальнішу, щоб приступити до виконання свого заміру. Він сказав, також встаючи:

— "На кінці найважніше: на ніщо не придасться тобі ні досвід життя мого, ні наука других, ні єлинська мудрість, коли не памятати-меш, що все треба робити в свій час. В свій час треба гатити греблю проти повені,

в свій час треба збирати збіже на полі, в свій час треба приготувати сили до бою. Тепер якраз час забезпечити тобі мою останню та найважнішу добич, будучу основу величі твоєї. Як на полудні Гори Карпати, так на півночі к'востоку Погорина Волость буде другим берегом ложища галицької сили й твоєї влади, що простягнеться до моря. Без того берега будеш ти як ріка, що в пісках свою силу губить. А беріг той мусиш утримати й так скріпити, щоб він став недоступний як гори Бескида. Нім ти так його скріпити потрапиш, мусиш мати поміч, нову, свіжу поміч: інакше Київ проломить той беріг, як тільки замкнуться очі мої! А поміч ту дістанеш, як — возьмеш — за жінку — суздальську княжну — Ольгу Юрієвну..."

Тут князь урвав і ждав на відповідь сина. Молодий Ярослав злегка запаленів, але не дуже: на нього зробило вражінє тільки само пред-  
ложеннє батька, не ім'я, котре він назвав. В своїх обїздках по княжих дворах бачив він ту княжну. Вона не зробила на нього більшого вра-  
жіння, чим яка небудь инша. Тепер він невиразно пригадував собі її бліде  
лице й сталево-сині очі Руриковичів, осаджені троха скісно: се був слід  
впливу половецької крови.

Батько, немов надумався й не даючи синові часу на дальші думки,  
скоро говорив далше:

— "Ліпшої злуки нема для тебе. Суздаль і Галич держатимуть Київ  
мов кліщами. В союзі з Суздаєм матимеш забезпечену Погори-ну  
Волость. І що дуже важне: не тільки відтягнеш Половців від сою-за з  
Київом, але й сам отримаєш у дикім степу половецькім поміч і підпору. І  
як би так колись — чого тобі не желяю — прийшлося тобі йти слідом  
прадіда твого Ростислава, то на бездорожних степах половецьких у  
кождій гарбі є для тебе місце і в кождім шатрі є нічліг для тебе, вми-ть  
знайдуться броди на степових ріках, вми-ть знайдуться човни на великім  
Доні. Бо степ відчує зараз, що їде муж внучки кагана Половців..."

Старий князь перервав нагло струю своїх думок, немов жахаючися,  
що в змальовуванні всяких можливостей забрив аж на блудні стежки

діда свого Ростислава. По хвилі докинув ще слова, мов останні краплини міцного меду, яким упоював ум свого сина: "Аж геть у далекі землі Самарканду сягає вплив Половців, їх голос і їх звязь..."

Настала напружена мовчанка. В ній чути було, що слова молодого княжича, котрі мали її перервати, сильно заважають на будучій долі Галицької землі. Ні батько ні син не припускали, що вони ще сильніше й ще більше важко відібються на особистій долі будучого князя на Галичі. Він був дуже втомлений навалюю думок, викликаних словами батька. І було йому так, мовби за короткий час розмови з батьком пережив усі його тяжкі змагання для збереження волости, якби перейшов з ним увесь жах перед безчисленним натовпом ворогів — сусідів і втягнув у себе все недовіре до людей старого, схорова-ного батька, відчувши весь тягар дорогого колпака князів галицької землі. Ніжна думка його високо розвиненого ума, який одідичив по батьку від дев'яти князівських поколінь, а по матері від цесарів Візантії, дрожала як золоте промінне на згадку про блудні шляхи його прадіда — ізгоя. Серед того темного, прикрого й гіркого тягару бачив перед собою лиш одну ясну точку-підпору — ту, яку вказував йому старий батько. І під тим вражінням промовив:

— "Я сповню волю твою, отче. Скажи мені тільки, як моя матір дивиться на те подруже."

— "Добре, мій сину. Я вже через послів і своїх і візантійських розвідував у Суздалі, як стоїть та справа. Вона стоїть добре: До року можеш бути жонатий. А матір, як кожда матір: серцем воліла-би, щоб ти взяв за жінку когось з її родини й мала на приміті дві візантійські княжни, нехай сам вибирає, казала; однак й вона признає, що не знайдемо для тебе ліпшої подруги, як суздальська княжна, Ольга Юрієвна."

Ярослав відітхнув, якби дійшов до якогось постою на довгій дорозі. Немов соромлячися свого рішення в справі женячки, запитав, щоби звернути кінець розмови на інакшу тему:

— "А чи крім Київа не має Галич тепер ще якого суперника?"

Старий князь знов утішився тим заінтересуванням молодого сина державними справами й радо заговорив:

— "Тепер ні. Ляцкі князики поріжнені між собою від смерти їх батька (я тоді сидів іще в Звенигороді). Вони можуть тебе тільки шарпати й то лише в союзі з Київом. Одинока їх ціль — пожитися чимсь. Король угорський Геза занявсяб зовсім стяганням Німців на пусті части своєї землі, якби не союз з Київом. Як тільки в Чехії притихнуть кроваві міжусобиці, тоді легко тобі буде, звязатися з нею проти Ляхів, а як Емануїл покорить до решти болгарську ворохобню, що тліє ще в недоступних горах, тоді він сильно возьметься до Угрів. Але ти йди проти Угрів з Византією тільки так, щоб їх не зовсім ослабити. Бо тоді їх західний сусід, князь Бабенбергський зі свого малого городця Відня йдучи з бігом ріки так може скріпитися угорською землею, що загрозить і Чехію, твою природну союзницю в боротьбі з Ляхами. Волинь за слаба супроти тебе; вона держиться Київом і з ослабленням його дістанеться в твої руки, як дісталася в мої Пого-рина Волость. Твій одинокий, дійсний противник — йде від сходу сонця з руської землі... Він називається: Київ. Не той старий, могутний Київ, батько городів наших, що вмів колись держати в одній руці всі наші землі, тільки той ослаблений Київ, що через свою слабкість утратив своє право й хоче його відзискати в спілці з Ляхами й ордами інших чужинців — против одного Галича! Тепер Галич, не Київ голова всім землям нашим, бо Галич найсильніший! Йому й треба бути найсильнішим. Бо тут від западу що раз утратимо, се може бути втрачене на віки, мій сину... А там, від степів, хоч небезпека тяжка і велика, але вона минеться; там орда випихає орду, й ми ще напевно будемо знов панами города Тматороканя. Бо там ослабиться кожда орда, що побореться з нами. Як бачиш — і Половці вже не ті, що були... А ту бережися від Ляхів зорко, як орел! І найбистрійших воєводів давай на Перемишль. Бо Ляхи, хоч тепер убогі й слабі, якраз тому небезпечні на будуче.

"Захід видихує тепер новий хрестоносний похід і п'ятидневну лазню під Дамаском, про яку мені недавно доніс цісар Мануїл, хоч я вже рік тому мав про се незлі вісти від галицьких купців."

Князь перекинув кільканайцять хартосів, що лежали на столі й один з них подав синові. Ярослав уважно перейшов його очима тай мовчки положив на місце.

Поговорили ще про кілька дрібних справ двірських і городських, і Ярослав попрощався з батьком.

## ВЕСІЛЛЄ І СМЕРТЬ

Глава друга, з котрої читач довідається, як відбувалося приготування до весілля княжого сина; як виглядала будуча його подруга, її почот і приїзд до Галича; які почування викликала вона в будучім мужу своїм; і довідається читач, як в осени тогож

2 1540-1 року прибув до Галича разом з повімо київський посол; як в тих часах виповідали війну, як старий князь розсердився та як помер на удар і що діялося по смерті князя в Галичі й умі його наступника, послухає надгробної промови владики, з котрої довідається про внутрішні відносини в столиці та вкінці довідається про поворот одної важної нагоди.

17

Над Галичом стояла зима. Свіжа, черства, брилятова, пухкими снігами богата. З півночі, від твердинь Погорини та від пушч литовських задули морозні вітри й позамітали гладко широку тафлю замерзлого Дністра.

А Галич ладився до великого торжества, до весілля самотнього сина князя Володимирка,— престолонаслідника Ярослава. З околиць

Надвірної гнали до столиці цілі стада тучних волів й отари овець, шляхом тухлянським везли з Угорщини великі маси вин, від Перемишля везли рядами саний солодоші, від Пліснеська питні меди, від Берладі рибу дунайську й чорноморську. З боярських садіб звозили тучних вепрів та молодих ягнят і телят, незлічимо число дробу, величезну кількість збіжа, меду, мяса, масла, сира і яєць. Довго тонуло все те в складах і будинках біля княжого замку, але вкінці й там не стало місця. Звожені річи стали приміщувати по княжих дворищах в околицях Галича а потому й у забудованнях бояр. Чужі купецькі гільдії та ремісничі цехи привозили на замок у кованих скринях свої дорогоцінні дарунки, а чужі гості з Угорщини й Чехії, з країни Варягів і Венеції, з земель Византії та з країн германських задивували всіх своїми щедрими чолобитнями.

На тиждень перед сподіваним приїздом суздальської княжни уладжено ще великі лови в Карпатах, відки привезено множество рогатих оленів і іншої дичини.

Вкінці прийшов очікуваний день, і цілий Галич виляг далеко за Дністер на зустріч будучій княгині, судженій Ярослава, котру вже від Володимира Волинського супроводжала боярська дружина. Великий почот суздальської княжни доїздив до Галича серед чудової зимової днини зі співом і музикою.

На самім переді їхав відділ надвірної сторожі Володимирка на конях, покритих шкірами з пар дів. За ним їхала під проводом п'ятох братів Ольги суздальська дружина в соболевих футрах, опісля достойники обох дворів, оружничі й скарбники, мечники й тіуни, по-стельниці й чашники, конюші й сидельники, ловчі й сокільники, печатники й стольники й усякі "путні бояри" та найстарщі воєводи й полководці обох держав, за ними довга низка саний жіночого двора будучої княгині Галича, а в середині вона сама в санях, запряжених у вісім білих як сніг коний, одіж її була вся біла і як кристал мінлива; шуба її була з дорогих срібних лисів сибірських; і личко мала княжна біле, злегка зарум'яніле від вітру. Виглядала трохи на старшу від свого судженого. Поруч неї їхав на білім як сніг кони, арабського лову й галицького хову, молодий Ярослав Володимирович,

опертий в золоті стремена, в синій як небо киреї, грубо золотом шитій, жемчугами блискучій; золоті поводи держав у руці, і кінь його мав золоті підкови. За саньми княжни їхав довгий ряд жіночої служби в дивних уборах. Похід замикала галицька дружина та відділ орди Половців під проводом двох княжат куманських, що від самого Суздаля супровожали молоду внучку могутнього хана. За ними йшов величезний здвиг народу. Вкінці тягнувся довгий ряд возів, пильнованих Суздальцями, а навантажених усяким добром.

На березі Дністра під замком привитав будучу невістку сам князь Володимирко, оточений князями, боярами, духовенством і військом з візантійським посольством, у якому був син самого імператора Мануїла і дві візантійські княжни з роду Комнінів, в закритих, шовкових лєктиках. Весь Галич з запертим віддихом дивився на ту невидану картину, що своїм блиском і пишнотою виглядала як мрія.

Забили дзвони з усіх галицьких церков, заграла музика, заспівала дружина. І весь похід піднявся на замкові тераси — серед неописаної радості й гомону столиці. Скрізь лунали старі весільні пісні. Молодий княжич перед тим звертав на них мало уваги. Але тепер упивався кожним їх словом, кожною стрічкою. А пісні звеніли:

"Ой зацвили сині квіти, зацвили,

Цілу гору кам'яную закрили...

Лишень одну стежечку лишили,

Щоби нею молоденькі ходили..."

Як похід підходив до замкових воріт, залунала з уст народу могутня пісня:

"А втвори, мамко, ворота,

Везем невістку — як злота!

А втвори, мамко, віконце,

Везем невістку — як сонце!

А втвори, мамко, новий двір,

Везем невістку — на вибір!..."

На внутрішнім подвір'ю почув ще одну пісню, що йшла за ним уже у кімнати:

Наша молода, наша,

Спіймала собі пташа —

З ніжечками, з ручечками,

З синенькими очечками!

Не бійся, княжно, ночі На шовковій обочі...

2\*

19

Той веселий гомін народу приємний був молодому Ярославу. Він відчував його щирість і його тепло. Але та чиста, біла дівчина зі Суздаля була йому якась дуже далека. Чужість і студінь віяли від її срібних лисів і гладких соболів, від її стрункого стану й білого личка з очима тропіка на скіс уставленими. Вона була весь час дуже засоромлена й дуже несміла, але мимо того чути було в ній якусь твердість і тугість, яких нема у дівиць

сього південного краю, хоч супроти свого будучого мужа східним звичаєм оказувала велику привітність.

Вечером, як молодий Ярослав переходив попри жіночник, де приміщено жіночу службу, що прибула зі суздальською княжною, почув звуки якогось дивного інструменту й невідомої пісні, співаної незрозумілою мовою. Він заслухався в її мелодію і по якімсь часі побачив, що під вікнами жіночника на подвір'ю так само заслухалася в неї вся замкова сторожа. Ярослав прикликав начальника її й запитав, чи нема між сторожею чоловіка, що розумів-би сю пісню служби його будучої подруги. Відчував потребу бодай тим зблизитися до неї.

— "Се пісня чудського племені, і між нашими людьми є кількох, що її розуміють."

Ярослав казав одного з них прислати собі до своєї кімнати. Прийшов молодий дружинник, що бував у тих сторонах і передав княжичови зміст початку чудської пісні, якої Ярослав слухав з напруженою увагою. В ній раз-у-раз повторялися місця, з котрих було видно, що зродилася вона — у краю північнім, біднім, в неродючій земленці...

Чужістю повіяло на молодого Ярослава від тої величної пісні, що зродилася в крижанім краю північнім. Ту чужість заглушувало приємне почування молодого мужчини, що він матиме жінку й родину. Він почував себе більше привязаним до Галича й волости його, чим до тепер. Інакшими очима почав оглядати його укріплення, немовби вперве побачив їх.

Сім днів і сім ночей тривало весілля Володимиркового сина й веселість у столиці його, нім молода жінка Ярослава отримала на будуче право, щоб несли перед нею пахучий огонь з кедрини. Сім ранніх ранків виходило по дванайцять дочок боярських, вигребувати зпід снігу вічно зелений, хрещатий барвінок, яким убирали стіл молодої пари й молоду

княгиню, Сім днів і сім ночей звенів від співу й гудьби княжий терем у Галичі й весь престольний город та підгороди його.

\* \* \*

Надійшла вчасна осінь 1153 р. Небо було сіре, як задиміле олово, а дні від рана до ночі виглядали так, немовби все смеркало. Сонце не хотіло в такі дні показуватися. Сумно й безбарвно було кругом. Золоте листє лип і яворів перед часом стемніло, як грязюка. Мали ті сумні дні і свою сумну музику: мільйони струмочків дрібненького дощу лилися з олов'яного неба на землю, раз-у-раз спочиваючи.

А земля вже була сита води тай не приймала її. І вона бігла по землі без супочинку, як Каїн, і розмулювала жовту глину під замком тай розбігалася по ній, як велика родина, що не любить між собою. Але часом були дні, в котрих несподівано випливало сонце на миттю прочищене фіялково-синє небо тай сипало світлом і теплом. Та скоро ховалося за знов навіяні, олов'яні хмари. Лиш у такі ясні дні замовкав найбільший дзвін Галича, яким розганяли хмару.

А двацять дев'ятого дня місяця рюена надтягнули ще тяжші хмари від гирл дунайських, від города Берладь. І закурилося з всіх верхів Чорногори і почав лити вже безнастанний дощ. І лив без уговку тридцять днів і тридцять ночей.

Луква,— що плила попри укріплення Галича і була каналом до утримування комунікації з пристанням на Дністрі та найважнішою купецькою жилою,— перша виступила з ложища свого та затопила купецькі базари й торговлиці, що тягнулися здовж її берегів від старого Галича аж до Дністра. За її прикладом пішла зараз Лімниця, що з другої сторони становила оборонну лінію столиці.<sup>2</sup> Навіть мала притока Лукви, Мозолівський потік виглядав поважно як Лімниця. Вкінці зловісно забурмотів і Дністер тай з грізним шумом і клекотом затопив ареаль найдальших виливів своїх і посунув на город тай околичні поля. Протягом

години щезли всі пороми й перевози, а в "Виковім Болоті" коло Галича потонуло сто возів з сіллю, запряжених у дві-ста пар волів, що їх захопила повінь в тім небезпечнім місці. Вони везли сіль з Удеча до Галича. Всего двох візників виратувалося з розшалілих дністрових филь і вирів. Все Зачеве і великі сіножати біля Біду ні станули під водою, що виглядала як море, котре не досягнуло тільки княжого замку, церков і боярських дворищ на горбах та висше положених дільниць. Найстарші люди не памятали такого виливу.

І в такий час потрапив дібратися до Галича посол київського Великого Князя Ізяслава, боярин Путятич з невеличкою дружиною, почекавши тільки тиждень у Болшеві, нім успокоївся Дністер. Він приїхав до князя Володимирка, зложити хрестну грамоту, запряжену князем по битві під Перемишлем, оголосити присягу за нарушену й виповісти війну — за Погорину Волость... В Київі княжив тоді Мо-намаховий син Вячеслав; але він ізза глибокої старости не мішався вже до державних справ і регентом був син його найстаршого брата, Ізяслав Мстиславич, котрого всі уважали властивим князем, що й відповідало дійсности.

В головній гридниці замку зібралися всі двірські достойники й представники духовенства. Вона була прибрана на византійський спосіб: над місцем, призначеним для княжого престола, висів на стіні багатий, золотом блискучий образ св. Трійці, а по обох головних стінах радної гридниці звертали увагу передовсім образи князів з Рурикового роду й византійських цісарів Комненів, що з роду їх походила княгиня

Євдокія. Входячі бояри звертали все увагу на ті чужі лиця далеких імператорів, особливож на образ, що прийшов недавно з Царгорода і представляв царя Мануїла на престолі. Перед ним висів образ його батька Івана, що помер в рік перед тим, як Володимирко переніс столицю до Галича, перед ним образ Олексі, Мануїлового діда, побідника Варягів і Печенігів. Сі образи займали всіх, як чужі. Але найбільше імпонував образ Святослава Завойовника, батька Володимира Великого: барвистий лицар, з отвертим, смілим лицем стояв опертий на величезнім мечі варяжським у просторій свиті з льняного полотна і дивився на

палісади якогось міста над Дунаєм. Майже копіями його були всі інші образи, що представляли князів Рурикового роду, з виїмкою осліпленого князя Василька, у якого терпіння перемогло гордий вигляд Руриковича.

Володимирко насміявся при зібраних і зі своєї присяги і з домагань Ізяслава, глумливо кажучи до київського посла: "Хрестна грамота списана недокладно, бо в ній не записано, що київський побожний князь здобув її при допомозі язичників Половців. Нехай-же тепер в додатку спробує ще дійсно здобути від мене Погорину Волость! Тоді та хрестна грамота набере якоїсь вартости, а так вона не більшої ваги, як той малий хрестик на короні св. Стефана, на який я під Перемишлем складав присягу..."

Київський посол спокійно вислухав кпин Володимирка і сказав:

— "Великі князі Вячеслав і Ізяслав не хочуть нового проливу крові і задовольняться частиною відобраних Київських земель..."

— "І певно ще крім того Бужськ мавби належати до тої частини, що нею вдоволилися б побожні і малим задоволені Великі Князі?" — запитав глумливо Володимирко, вдивляючися у свого молодого сина.

"Так і є, княже! Тиж зобов'язався до цього," — відповів київський боярин.

— "Спільники ляхів!" — крикнув випроваджений з рівноваги галицький князь. — "Чи ви по тільки війнах ще не зміркували, що Бужськ то перла волости моєї і ключ воріт її шляхів на північ, куди вона скорше чи пізніше розростеся, хочби ви на всі сторони шукали союзників...! Не допоможуть вам ні голодні Ляхи, ні чорні Угри, а Половці вже не схочуть допомогти! Тільки прокормлять коний орд своїх на полях ваших!... А Київ не дістане від мене не тільки Бужська, але ні одного з міст Погорини, ні одної скиби волости тої, поки повівають чорні галки на білих галицьких прапорах за моєї голови!..."

По такій рішучій заяві князя київський посол розвинув хрестну грамоту і почав її голосно відчитувати серед загальної тишини, з іри-тації мішаючи старі слова грамоти з народними:

"Се аз Володимерко, син Володарека, князя Ростиславова, князь на Галичи, Перемишлі, Звенигороді й Теробовлі, власник Рашека, Сано-ка, Ушици и Бакоты, да имею клятву от Бога, в негоже верую и да буду жовтый ак золото и власным оружием да изсечен буду, когда не видам градов Погорыни, иже суть: Шумськ на Бели, Тихомель на Горини,

Вигошев и Гнойница и пригороды их, и ще города Бужська на Бузе, с усема соседями градными и ратными, с княжими неиспорченными грядницами и колесницами..."

Князь Володимирко так розсердився, що навіть не вислухав до кінця, як звичай велів, хрестної грамоти й відповідання війни, тільки звернувся до присутного між зібраними боярами і достойниками славного оборонця Звенигорода, воєводи свого Халдієвича і голосно прика-зав йому, зараз зарядити мобілізацію всіх сил кінних і піших. Кріпкий і високий воєвода Халдієвич поклонився князеві і вийшов з грядниці, а в хвилі, як київський посол кінчив відповідати війну і всі присутні до половини витягнули мечі, роздався з башт княжого замку понурий рев рогів, звернений на чотири сторони світа. В заколоті й шумі чути ще було тільки вривані слова київського посла, висказані з особливим притиском:

..."до місяца рюена,---дня---года Божого...": все инше по

крив скріплений шум.

Князь Беред прихильних окликів бояр опускав салю.

Втім один з наймолодших боярів, Василь Судиславич, витягнув зі свого колпака гарне павине перо і скоро надпалив його огнем, добутим з кресала та мигнув ним перед очі київському послови. Той зрозумів

символічне значіння тодішнього способу взивання до війни як обиду для себе, бо не тут було місце на се, і крикнув обурений: "Ще, молодий отроку, не так припечуть тебе в сій війні!" В тій хвилі старий князь оглянувся і зором скартав боярина. Всі нараз стихли. Тільки рев рогів грав із башт замкових — грав протяжно-понуро. А йому у про-межутках відповідали иньші реви рогів з укріплень Галича і пригородів його та шляхів, що розходилися на всі, сторони світа.

Дзвонили на вечірню, як посол київського князя опускав галицький замок. На сторожевих вежах лагодилися вже запалювати смоляні віти на знак, що війна рішена. Щоб успокоїтися, йшов старий князь помалу й утикаючи до церкви св. Спаса: хотів у ній посидіти з думками своїми, а може й показати народови, що з Богом починає війну. На переході з замку до церкви побачив припадком київського посла як зїжджав з княжого двора. Досада і гнів відновилися в старім серці князя, він сильно розгнівався й ударений апоплексією впав на церковних сходах. Його занесли до замку, де він ще тої ночі помер.

\* \* \*

Скоро як пожежа рознеслася серед ночі по великім городі вість про смерть князя.

Величезні товпи убогого народа, що облягали княжий замок від хвилі, як занесли до нього пораженого князя, заплакали голосним плачем і риданнєм, бо князь Володимирко від часу бунту проти нього суворий для міщанства, дуже сприяв убогому народови й брав його в опіку перед можними світа сего. В найдальших закутинах і заулках города та пригородів його заблимали світла: то вставляли сироти й убогі вдовиці, щоби поспішити до тлінних останків опікуна свого. Вони з плачем вдиралися на подвіря й коридори княжого терему. Счи-нився такий натовп, що замкова сторожа не могла собі дати ради і світляними знаками завізвала відділи залоги з далеких окопів й укріплень за Галичем. З усіх сторін понуро йшла і їхала вулицями Галича княжеська дружина в напрямі до замку. Бояри, що провадили поодинокі відділи її,

виступили в торжественній жалобі, без шапок: покійний князь надто високо підніс їх, щоб вони могли вже забути його щедрі для них руки.

Дивоглядні вісти бушували між товпою. Міщанство говорило голосно про кару божу, яка зустріла князя перед самою церквою за зломанне присяги, додаючи: "і за кривду нашу..." Але простий народ, що болюче відчував утрату свого опікуна, хоч твердо вірив у те, що його дійсно постигла кара божа, відгукував багатим, чому на них не паде вже раз така кара...

Могло прийти до суматок на вулицях і площах столиці. Військо вже тільки з трудом перепихалося крізь натовп, а відділ чужих наємників вже попав у бійку з міщанством. Та на щастє постуденіло нагло, і великі, тяжкі краплини дощу почали падати на розярений народ. Зразу помалу, немов-би хто числив їх у темнім небі, потому що раз густійше і скорше. Над Галичем зірвалася буря, завилала й засвистіла над княжим теремом і над всіма церквами, час до часу освічуючи город мертвим, трупячим світлом осліплюючих лискавиць і розпинаючи над ним опісля ще більшу темряву. В челюстях чорного неба зареготав грім так страшно, як нечиста сила, і перун з ломотом вдарив у високу копулу церкви Пресвятої Богородиці. Вихор зарухав дзвонами на дзвіницях, і вони задзвонили. Але так якось безладно й баламутно, що жах проняв усіх. Рев громів заглушив їх геть. Як огниста змій літала по чорних хмарах лискавична лента і перун раз-у-раз бив у скоро пливучий Дністер, тут і там трапляючи в купецькі судна. Буря шаліла до рана.

А як заблестів день і вона втихомирилася,— майже пусто було на великих вулицях і площах столиці. Тільки під стінами княжого замку, обступленого військом, дрожали ще змерзлі сироти і з поближких сел надходили повагом у своїх білих свитах мужики,— найвірнійші підпори кожного монарха. І до них дійшла вже скоро вістка про наглу смерть їх князя, до якого все мали доступ. І вони мовчки йшли до княжого замку, йшли залитими шляхами, серед дощу, щоб тільки довідатися, чи то не пани заподіяли йому смерть. І несли в хустинках завязані, за пазухою сховані гроші, щоб вибрати з них найкрасші для переправи на

той світ — для свого князя Володимирка. Були переконані, що сі дарунки приймуть у них на княжім замку — вірні мужики-хлібороби, що йшли на похорон свого князя.

А їм напроти котилися металеві ридання дзвонів всіх галицьких церков.

Заголосила перша сильно укріплена цитадельна й катедральна церков Пресвятої Богородиці в осередку старого города на височині залуквянській, за нею задзвонила дзвіниця монастирської церкви св. Іоана, за нею св. Спаса, за нею св. Пантелеймона на залуквянській рівнині, за нею церков св. Анни, сусідка її, за нею церков Рождества Христова, що стоїть і посеред нинішнього Галича, за нею церков Архистратига Михаїла, за нею задзвонили церкви біля крилоських укріплень: Ілії, Юрія, Данила, Воскресення Христового і Благовіщенська. А їм ледви чутно відповідали дзвіниці церков у Чагрові, Болшеві, Угольниках і всіх інших пригородах Галича. Майже рівночасно заблистало ніжне світло осіннього сонця на золочених копулах святинь і веж на княжих теремах і на широко розлитій тафлі Дністра.

А мужики з відкритими головами щиро молилися до схід сонця, молилися за душу покійного князя. Старші між ними кланялися на роздорожах ще сходячій зорі бога Світовида й просили його о ласку для покійного князя й о здоров'я для його молоденького сина.

А кругом замку та на його подвірях і коридорах аж кишіло від народу, що приходив помолитися над тілом князя.

На приказ вдови по покійнім, княгині Евдокії, дістали мужики над вечером дозвіл, також вступити до кімнати, де лежало наряджене від рана тіло князя. Роздираючі серце сцени можна тут було бачити. Серед хлипання воскових свіч шепотів народ молитви за усопшого князя, що з лицем жовтим, як золото лежав на чорній, золотом гафто-ваній, паполоні між срібними лямпами, в яких горіла найчистіша олива й серед запаху

найдорощих кадил. Тут і там захлипала голосній-ше якась вдовиця. Тверді, мужицькі п'ястуки билися важко в груди, а уста довго й горячо цілували долівку княжої кімнати, немов благаючи сиру земельку, щоби приняла в своє лоно найбільшого господаря сеї землі. До порога кімнати якийсь старий, сивий мужик бив головою і шепотів: "Аж тепер заберуть у мене мою ниву під Галичем, аж тепер, аж тепер..."

Не було тільки багатого міщанства, котре не могло забути покійному князеві масових вироків смерти по своїм бунті проти нього.

В бічній кімнатці сидів молоденький Ярослав, тепер уже князь на Галичі, Перемишлі, Звенигороді і Тереховлі. Сидів сумний, невеселий. Він чув, у якій важкій хвилі опустив його розумний батько, чув се всіми нервами. І вчився при його домовині, вчився зі стонів і молитв убогого народу за своїм батьком, вчився з неприсутности міщан при його тілі...

конях добігали гонці по ляцьку границю над Попрадом, Спиш і степ Чорноморський, стукаючи скрізь до воріт кріпостий, сторожевих замків та боярських дворищ. Вони кликали до походу ще в імени старого князя. Але в слід за ними бігли вісти, що Володимирко не сидить уже на золотім престолі Галича. Та мимо того княжеські сили збиралися поспішно на визначених постійних місцях збору і займали карпатські провали від Дуклі по Тухлю, від Тухлі по Борсуків Діл на верхнім Черемошу і по дебри Арделю, щоб заступити путь Уграм, союзникам Київа.

А третього дня по смерті Володимирка, серед небувалого здвигу бояр і народу навіть з дальших околиць, знесли путні бояри й полководці тіло князя у срібній домовині з високого замку і поклали на парадній, чорній колісниці з шістьма колесами, запряженій в 12 чорних коней. Востаннє мав князь переїхатися по городі при звуках рогів, труб і трембіт. Опісля похід рушив до церкви Пресвятої Богородиці. За домовиною йшла княгиня — вдова Евдокія, котру підтримували син і невістка. Перед нею востаннє несли пахучий огонь з кедрини, посиленої арабськими пахощами, привезеними з Багдаду, та сушеним васильком та

маруною. За княгинею і дітьми ступав походний кінь покійного, покритий чорною паполомою. Провадили його два княжі полководці.

Князеви Ярославу здавалося, що він відпроваджує батька тільки на якусь, хоч і дивну прогульку. Він не міг погодитися з тим, що батька вже нема, що не буде можна до него піти і вислухати його живого, розумного слова, що краяло як ніж і сціляло як лік. На скруті глянув мимохіть на замок: він видався йому дуже пустим і немов чужим. І здавалося йому, що нема пощо вертати до того опущеного замку. Глянув на широку ленту Дністра, що плила вже спокійно попід замок і на поля та ліси за Дністром. І все те видалося йому супроти смерти батька якимсь малим і головно — байдужим. І знов вернула певність, що батько не помер, що він сидить там, у своїй кімнаті, а перед його дверима лежить як звичайно велика медведиця,— що всю ту історію з домовиною і похороном видумали скоморохи й попи...

Тут князь налякався власної думки, що була в такій разячій суперечности з дійсністю. Дійсність, істина! Йому пригадалося — як батько за кожним разом, коли прислухувався, як його вчили учителі, говорив їм на відхідні: "А головне в усякій науці, показати молодому умови істину, як воно де на правду є..." Скрізь і в усім спомин про батька, що помер, помер, помер. Молодий Ярослав на силу отрясався від неправдивого почування, що батько живе. І знов налякався: щойно тепер, майже перед церковними дверми почув сумне граннє дзвонів, хоч знав, що вони мусіли вже віддавна грати без уговку; щойно тепер перший раз побачив море воскових свічок в улицах Галича, щойно тепер узрів, що коні, які везли вулицями домовину, були дуже чорні.

— "Ум мій полонило горе",— сказав собі молодий князь і випростувавши, вступив у храм чорним оксамитом оббитий. Ще кілька

разів затемнювався ум молодого князя, але тревало се коротко, і як єпископ Косьма станув у чорнім опараті біля срібної домовини, окруженої священиками в червоних як кров опаратах, тай почав пращати його батька, князь Ярослав був уже майже зовсім притомний і розумів надгробну промову. Владика говорив, показуючи лівою рукою на домовину його батька:

— "Во ім'я Отця і Сина і святого Духа, Амінь. Духовенству й огнищанам, дружині і міщанам, купцям і гостям, смердам і закупам, ізгоям і жінкам ділаю відомим, що ктитор і благодітель святого храма сего, князь на Галичі, Перемишлі, Звенигороді і Тереховлі — Володимирко, син Володаря, внук Ростислава, з коліна Володимира Святого, з роду Рурикового,— правовірний, побожний і богочестивий, для убогих пан милосердний, суди я справедливий, будівничий престольного города сего і церков многих і кріпостий сильних, великий держитель волостей сих — зложив тяжкий клобук великокняжий і замкнув очі на вічний сон і супокій..."

Вже при згадці про милосерде й справедливість покійного князя зривалися тут і там короткі, на силу здержувані хлипання,— а тепер у храмі Богородиці вибухнув плачем убогий народ,— мовби перший раз почув сю вістку. Владика підняв обі руки в гору над домовиною, і народ утишився. Він говорив дальше:

— "Помяни його Господи, як господаря доброго землі сеї, що боронив її від Угурина, Ляха і Половчина,— помяни його, Владико Небесний, як він помянув святині Твої і слуг Твоїх,— помяни його, Царю Всевишній, як він памятав про Твої сироти і вдовиці (—плач—), помяни струдженого трудами ратними і ділами градними і справами державними князя і володітеля волости сеї, що в тяжкий час осиротив її..."

В церкві залунав голосний плач убогого народа. Заплакала тихо й княгиня Евдокія, закривши лице руками; крізь її як піна білі пальці падали тихо слези на край домовини мужа; їй пригадалися самотні, довгі ночі в княжеських замках, пустих для неї, що прийшла з світлиць

царьгородських, за мужем, який був тільки гостем вдома. Глянула на сина й здержала свій плач, бо не ялося византійській царівні плакати разом хочби з боярськими жінками.

А Ярославу приємно було слухати теплих слів єпископа про покійного батька. Його горячі й блискучі згадки про добрі діла батька розсвічували синові темряву вічного сну, в який запав його батько. Тут Ярослав пізнав, що така добра згадка се одинока нагорода, яку людина має на землі, коли смерть замкне їй очі. І тут, над домовиною батька постановив в душі, заслужити й собі таку похвалу, на добрий довгий спомин потомних поколінь, що по нім житимуть. Але тут єпископ помалу почав звертати на иншу нуту, чисто політичну, зручно уладивши перехід до неї:

— "Перед дверми святині своєї діткнув Ти його могутнього рукою своєю, щоб тут, перед очима його сина і наступника тай усього народа дати йому спокутувати гріхи його і чистого прийняти до царства небесного, а тим, що переберуть велике і багате наслідство його од рода в род дати памяtnу науку, на знак, що ласкаве серце Твоє — для коліна Владимира Святого, для роду Рурикового! Люди ми всі і по людськи грішимо і милосерде знаходимо в очах Всевишнього. Але є гріхи, що нелегко знаходять прощення у справедливості Божій. До гріхів таких належить ломання присяги, з Божим іменем звязаної! Бо сказано в Письмі Святім: "Паки слишасте, яко речено бисть древним: не во лжу кленешися, воздаси же Господеви клятви твоя! Аз же глаголю вам, не кляти ся всяко3: ні небом, яко престол єсть Божій, ні землею, яко подножіє єсть ногам Єго, ні Єрусалимом, яко град єсть великаго царя; ніже главою твоєю кленися, яко не можеши власа єдинаго біла или черна сотворити..." Тільки такому справедливому і побожному князеві, яким був покійний, простив Небесний Владика тяжкі гріхи його, бо покарав його вже тут, на сім світі, наглою і несподіваною смертю, не пустивши на останню молитву до святого храма свого. Се також знак Господньої любови і перестороги для улюбленого сина і наступника покійного князя, перестороги перед ломанням закона Божого і проли-вом крови правовірних. Чиж не вказує сам Господь у доброті і милосердю своїм праведної пути новому держителеви волостий сих? Чиж не кличе до

нього батьківською карою: "Будеш великий як Володимир, могутній як Святослав і розумний як Олег, коли пошануєш заповіді мої! Розкоріню рід твій і скріплю нарід твій, коли пошануєш заповіді мої! А коли зловиш їх, горем і терпінням наповню душу твою, на дітях і внуках твоїх відібю злобу твою, попелом і голодом засиплю волость твою, опустошіє город твій престольний, а земля твоя жирова-щем стане для хижих орд чужинців...!"

Доси молодий князь уважно слухав проповіді владики. Був уже зовсім притомний. "Чи се має бути перша проба бояр, як мене молодого взяти в руки?" подумав син Володимирка і задумався. Не слухав уже так уважно дальшої промови владики, але тим уважніше розбирав в думках події останніх днів і своє положення. Ті події потрясли всім його єством так сильно, як до сеї пори ніщо інше. Він чув, знав і розумів, що покійний батько лишив йому добре загосподаровану волость, обставлену кріпостями, звязану міцними союзами, лишив добрих воєводів і заправлену до боїв дружину та повну скарбницю, але не лишив довіри народу до роду свого. В тім усім треба-б у бутися і зжитися з тим, оглянути ту державу, котрій став умом і головою та направити блуд батька. А на те треба мира і ще раз мира. А тут оставив йому батько війну, завзяту війну з Київом, четверту з ряду — о ту нещасну частину Погорини, котру Київ вже тричі видавав з рук його батька. І востаннє видер властиво: його покійний батько, побитий аж під Перемишлем, зрікся Погорини, зобов'язався віддати її і запряг се торжественно тай наглою смертю припечатав зломанне присяги. Весь Галич ще під вражінням тої смерті, такої смерті! Знає про неї і дружина і народ. Деж від них можна вимагати, щоб ішли в поход ізза такої справи? І то в поход на всі сторони світа, бо союзники Києва напруть як звичайно з півночі і полудня, зі сходу і западу...

Молодий Ярослав почув в господнім храмі тягар колпака галицьких князів; перший раз почув його і похилився під ним, мов до молитви...

А що, як війни не дасться уникнути і вона скінчиться нещасливо? Мигнула йому думка. Старий батько вмів утримати волость проти всіх

ворогів, але чи йому се вдасться? А як уникне війни через виданне кріпостий Погорини, чи не видасть у руки завзятого суперника ключів до волости своєї? Чи не буде се початком кінця?

І йому пригадалися батьківські слова, що звеніли тепер, як глум ізза могили:

..."У кожній гарбі є для тебе місце і в кождім шатрі є нічліг для тебе, вмиль знайдуться броди на степових ріках, вмиль знайдуться човни на великім Доні..."

Перед очима станув йому дикий і непривітний степ половецький і гіркий хліб ізгоя. Мимохіть подивився на свою молоду жінку, котру покійний батько вишукав для нього як запоруку на дні прикрости і смуту. Він любив її за її відданість і улеглість, за її несмілість і чесноту. Але та любов була якась без життя і без запалу, він чув, що се не така любов, про яку оповідали, що жив нею Володимир Великий, хоч не мав у ній щастя.

Нараз тронуло його щось і мов приємним теплом розплилося по душі, змороженій думками про зимні вітри на половецькім степі: то владика робив перші кроки, щоб його погодити з народом Галича. Він говорив обережно і легко про масові вироки смерти покійного князя на галицьких міщан, що бунтувалися проти нього. Говорив дуже обережно серед мертвої тишини в битком забитій, катедральній церкві. В тій мертвій тишині так і чути було, що владика порушив найбільше наболілу справу, яка тяжким каменем налягла на відносини Володимирка до всіх верств населення, хоч дотикала властиво одної, тай тепер переходила в спадку на його сина. Владика Косьма пробував при домовині покійного Володимирка затерти сліди крові галицького міщанства і теплими словами заглушити стони казнених у погребях і тюрмах, жорстоко покалічених ворохобників, що мали тут рідню і родину. Він говорив, обернений до лав багатого міщанства, де блестіли парчі, сафія-ни, литі пояси і дорогі та цвітисті убори жіноцтва:

— "Невислідимі є стежки Божі і незбагнуті допусти Провидіння. І наймудрійші не знають, чи нещастє, що впало на них з Божої волі, не перешкодило ще більшому нещастю! Не одна матір, що плаче за сином, або сестра за братом, або жена за мужем, передвчасно погіб-шим, або скалічілим (в лавах міщанства можна було запримітити легкий, дрожачий рух, мов від порушення старої рани), не відає, не знає, що може в той спосіб охоронив Господь її сина, брата, мужа, її найдорожчу дитину, її опікуна (уриваний плач) — від гріха тяжкого, непростимого, від зневаги родичів і кривних, від убийств і кривд, від святотацтв і злочинів, яких бувби той син, брат, муж допустився, якби Божа мудрість не забрала йому в милосердю своїм життя або здо-ровля"...

Тихий, здавлюваний плач колихав народом у церкві, як вітер збіжем у полі, а сльози як горох котилися по блискучих намистах і дорогих уборах жіноцтва. То плакали жінки й старенькі матері, дочки й онуки показнених і посічених міщан. А мужчини понуро дивилися вземлю, від часу до часу споглядаючи без виразу на срібну домовину князя Володимирка.

Мусів се запримітити й єпископ але виобразований на далекім Афоні і на византійськім дворі, де чув і учився від найліпших бесідників тодішнього світа, пробував дальше розбивати словом тверду скелю народної ненависти і жалю. Не хотів випустити одинокої нагоди перед лицем смерти.

Молодий князь Ярослав, котрого пекла тепер кожда слеза і кожний погляд, киданий на домовину батька, мав вражіннє, що владика зовсім непотрібно роздирає присклеплені рани галицького міщанства і робить його княжій влади медвежу прислугу. Але не мав ніякого способу, щоби звернути на се увагу владики.

Єпископ говорив дальше:

— "І всяких орудій добирає премудрість Божа для виконання незбагнаних замірів своїх: і води і вогню і війни і влади княжої! Тільки нерозумний чоловік носить у серці ненависть до орудія Господньої волі! Бо сказано в письмі святім, що не спаде волос з голови твоєї без волі Божої...! Будемо справедливі, бо лиш тоді зазнаємо справедливости Божої! Згадаймо не тільки тверді діла тих, що не мають уже поррахунків з сим світом, але й добрі їх діла поставмо на вагу совісти нашої, як робив Христос, Господь наш, у милосердію своїм: бо на образ і подобіє своє сотворив нас Отець наш небесний! Покажیم-ся достойними тої ласки Його! Не судім нікого, аби нас не судили! А суд над иншими лишім справедливости Бога і милосердію його! Смерть всіх єднає, навіть ворогів найбільших! Відійшов на божий суд князь ваш, а тут стоїть перед вами його син і наслідник, який не провинився супроти нікого! Молодий і чистий, як цвіт у садах ваших, Богом благословенний! Задля злагоди з новим князем забудьмо старому все, чого ще не забули! Помолімся всі за душу усопшого князя, раба Божого Володимирка, що стоїть уже перед престолом Небесного Судії!..."

В церкві счинився рух: духовенство, бояри й убогий народ зараз таки впали на коліна. Але богате міщанство стояло неподвижно, а з емпори, галерії призначеної для жіноцтва, далі падали міщанські сльози, як горох рясні. Навіть у церковнім нартексі, де покутники очікували відпущення гріхів, міщани як мур стояли. Владика подивився в ту сторону і з уст його мимохіть вирвалися слова: "І остави нам долги наша, якоже і ми оставляєм должником нашим!"... Він тричі з притиском повторив ті слова і сам клякнув над домовиною покійного князя. Щойно тоді прилякло помалу й галицьке міщанство.

Богослуження кінчилося. Біля головного вівтаря завісили парадну, верхню, одіж покійного князя і відімкнули церковні підземелля, де бояри знесли срібну домовину з тілом князя. І Ярослав зійшов у темряву, пронизувану черволавим і золотистим світлом воскових свіч. Почув в нутрі, що батька вже дійсно нема і — не буде. З церкви доходив тут плач убогого народу, як запах кадила. Тяжко зробилося йому на душі. Всі думки щезли або зміліли. А як переломався їх душевний тягар, вернула

знов думка про батька і здавалося йому, що в замку, котрий його батько побудував і укріпив, буде йому легше, відчує близькість його духа і що там знайде вихід з свого трудного положення.

Клякнув біля домовини і молився. Недовго, але щиро. І почув полегшу. Почув навіть у душі якесь дивне вдоволення, коли з останнім ударом молотка в цвяхи забивані в тисове віко, що прикривало срібну домовину батька, взяли дві найстарші боярині зперед матері-княгині пахучий огонь з кедрини і поклали перед його молоденьку подругу, що клячала поруч, а в головах домовини поставили два старі дружинники копії покійного князя.

Вийшов з церкви, відітхнув. Сонце клонилося ід западови й червеню покривало широку, розливу струю Дністра, що виглядала як пливуча кров.

В тій хвилі приступив до нього великий печатник і повідомив, що київський посол завернув з дороги на вістку про смерть князя Володимирка.

## МОЛОДИЙ КНЯЗЬ І РАДА БОЯР

Глава трета, з котрої читач довідається, як утомлений попередніми думками, молодий князь рішився в одній хвилі, не допустити до війни за всяку ціну і як щойно в розмові з київським послом охолонув і до ціни мира не хотів додати города Бужська; як київський посол узнав се за можливу основу до переговорів і домагався ще тільки згоди бояр; яке становище заняв провідник боярів, воєвода Халдієвич; як виглядала боярська рада під проводом князя; що говорив єпископ Косьма і боярин Микулич; як виглядали звіти про княжий скарб, про княжі магазини й житниці — причім пізнає найвисших достойників князя і їх вдачу той довідається про дух й вислід нарад.

На вістку, що київський посол завернув з дороги і проситиме знов

о послуханнє, князь Ярослав станув, як вкопаний. Сам Бог завертає посла, подумав. В тій хвилині рішився, ніяким чином не вдаватися у війну і приказав зараз припровадити до себе посла Великого Князя Ізяслава. Було се рішеннє молодого чоловіка, повзяте під першими вражіннями.

Нім прийшов київський посол, порозсилав князь окремих гонців до кількох полководців, котрих знав як прихильників усяких воєн, щоби навіть з дороги вертали на свої місця і приготовляли все до походу потрібне, бо поход розпочнеться невдовзі.

Перший раз мав молодий князь полагоджувати з чужим послом важне, державне діло. Чувся тим оживлений і боявся того кроку. Числив одначе на те, що і тут не опустить його дар зєднування собі людей, який запримітив у себе вже давнійше і який у нього високо цінив навіть його покійний батько.

Казав боярина Путятича спровадити до своєї мешкальної кімнати, без свідків, бо хотів запобічи тому, щоб його двораки і достойники бачили на його лиці яке небудь змішаннє або заклопотаннє.

До кімнати увійшов мужчина літ понад пятьдесять, з гладко обритим, худим лицем і поважним вусом. Очи мав спокійні, але дуже твердого погляду. Був багато одітий; великий варяжський меч, що мав його при боці, віддав отрокови перед дверми. Вступивши в кімнату, випростувався на весь ріст, опісля вклонився молодому князеві в пояс і промовив:

— "Поклін могутньому князеві на Галичі, Перемишлі, Звенигоро-ді й Теремовлі і блаженний мир волостям його! На вість, що Богу сподобалося забрати до себе батька Твого, княже, завернув я з дороги в надії, що інакше прийме мене його син, про котрого тільки добрі вісти доходили до Київа й інших городів, де сидять потомки Рурика!"

Молодий князь встав і подав руку бояринові, кажучи: "І я чув багато доброго про тебе, боярине, і твій славний рід, що мечем і умом мно-го послужив нашій землі."

Боярин з видимим вдоволенням вклонився молодому князеві. Князь вказав йому рукою на крісло. Київський посол сів і почав говорити:

— "Ти, княже, був при тім присутний, як я покійному батькови твоєму зложив хресну грамоту, підписану під Перемишлем, і знаєш добре справу, в якій я приїхав до покійного батька твого. Навіть ціла Погорина Волость не варта тої крові, яку пролито доси за частину її. Вічна війна говорить о ту волость, від коли поспорилися о неї волинський князь Всеволод і київський Ярополк. Сто літ минає, від коли перша кров полилася за ту спірну волость, а я від найвчаснішої молодости своєї нічого так часто не чув, як імена городів: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів і Гнійниця! І якби ти загоїв ту гнійну і розятрену рану нашої землі, то мавби заслугу рівну Мономаховій!"

— "Боярине!" сказав князь, "ти мігби батьком моїм бути, бо літами й досвідом багато старший ти від мене. Для того я не щоб тебе вчити, або щоб перед тобою показувати, що вже розумію лад державним ділам,— але на те, щоб показати всю трудність свого рішення, запитаю тебе: Чим Білгород Київу?"

— "Білгород ключ Київу, княже!"

— "А Бужськ ключ Галичу, боярине! Я пристав би, звернути Київу всі городи Погорини, але не Бужськ, що стоїть на границі лісів Волині і піль Поділля, що береже трьох сплавних рік моїх: Буга, Солотвини і Полтви! Ти як досвідчений вожд знаєш ціну города того і знаєш також, що ніяка сила не видре мені Бужська з його болот і мочар. Бужська не можу дати!"

— "Вправді Бужськ то споконвіку волинський город, але на тій основі можуть бути переговори, княже."

— "Не переговори, а мир!"

— "Не мир, а переговори, княже! Ти ще старим звичаєм не засів на престолі в церкві і ще галицькі бояри не цілували хреста на вірність тобі! А й опісля, княже, на кім ти опрешся, як від самого початку розійдешся з боярством? Бояри були одинокою підпорою покійного батька твого, що вмів перехитрити найхитрійших. Не роби вже першого діла без волі їх. Хоч уважають тебе розумом рівним найбільшим з Рурикового роду, але нім ти ще убувся на престолі, послухай ради старого, київського посла, бо не все тобі вороже, що з Київа приходить. Навіть наш князь Ізяслав згадує тебе добрими словами"...

Молодий галицький князь почервонів з заклопотання. Він почув, що зробив ошибку, що показався недосвідченим молодиком, який не знає навіть своїх домашніх відносин — і то супроти чоловіка, що знав до подробиць всю спадщину його! Але рівночасно відчув у словах і раді київського посла щиру прихильність до себе. Змішаний, як молода дівчина, промовив:

— "Твоя правда, боярине, і я дійсно вдячний за науку тай приємно мені, що від Путятича її одержав. Скоро прикажу скликати раду бояр, а ти будь гостем у моїм теремі з дружинниками своїми. А великого Князя Ізяслава згадую і я тільки добре і не забуду ніколи, як він брав мене нераз на коліна малим дитятем."

Київський посол з нетаємним вдоволенням попрощав молодого князя, дякуючи за гостину і заявляючи, що має в Галичі кривних бояр.

По його відході приказав Ярослав завітати до себе старого воєводу Івана Халдієвича. До комнати увійшов великий старуган, з білою як сніг бородою, сивими вусами і білим волоссям. Зпід білих бров світили сині очі

коліру води, що немов говорили: багато княжих тайн, багато людських справ бачили ми. Сей воєвода вратував свого часу престол Володимиркови.

Було се в часі другої війни Володимирка з попередником Ізяслава, київським князем Всеволодом, котра вивязалася з подій, звязаних з першою війною між ними. Володимирко виповів першу війну Всеволодові ізза того, що той посадив свого сина Святополка на Волині, до котрої Володимирко мав претенсії. Всеволод в союзі з Ляхами, котрих привів зять його Болеслав, та всіми дикими Половцями і багатьома князями Рурикового роду двигнувся проти Володимирка і так його стиснув, що він мусів окупити мир 1400 гривнами срібла. Утомлений і знеохочений тим неповідженнем виїхав Володимирко на лови, в тись-‘меницькі ліси, щоб відітхнути по воєнних трудах. Тоді галицькі міщани в його неприсутности созвонили віче і сказали: Дуже неспокійного духа має в собі наш князь і без огляду на перемагаючі сили противни-

33

З 1540-1 ків виповідає війну, якої виграти не може. Тай рішили позбавити його престола й волости і призвати на княженне Івана Берладника, сина Ростислава II, що княжив тоді в Звенигороді. Але він тільки 3 тижні вдержався на галицькім князівстві, бо Володимирко при помочі воєводи Халдієвича, що zorganizував боярські сили, розбив і строго покарав бунтівників<sup>4</sup>. Іван Берладник став ізгоєм і втік до київського князя Всеволода. Володимирко зажадав його видачі. Всеволод відмовив. Тоді Володимирко вдруге виповів йому війну. Сим разом заскочив Всеволода несподівано, бо київський князь і не думав, щоб Володимирко в такий короткий час і по такім великім погромі міг відважитися на нову війну. Скоро посунувся Володимирко аж у землі Великого Князівства Київського, дійшов до города Прилуки, обляг його і здобув. Та згодом постягалися сили Всеволода і наспіли його союзники: Ляхи, Половці, а також другі князі Рурикового роду. Перед такими силами противника почав Володимирко відворот і відступив аж за

Звенигород. В тій стадії війни зробили противники Володимирка засадничу похибку: замість пігнатися даліше за уступаючим князем, облягли серед зими кріпкий Звенигород, заосмотрений в усякі припаси і хоч не велику, але дібрану залогу, на чолі котрої стояв воєвода Халдієвич. Несподівано пустила студінь, почали падати дощі і сніг стік так, що Володимирко не міг доставити відсічі своєму городу. А Всеволод при казав до саний доробити колеса та підкотив пороки під город і первий день повалив остроги кругом нього. А другого дня Звенигородці созвонили віче й хотіли передати город. Тоді воєвода Халдієвич увязнив на вічу трьох найвизначніших провідників міщанства, приказав їх розрубати мечами в пів і скинути їх тіла з городських стін. Се подіلالо так, що коли третої днини Всеволод почав приступ на город з усіх сторін, Звенигородські міщани не думали вже про здачу й боролися завзято від ран-ної зорі "до пізної вечірні", а коли Всеволодові війська в трьох місцях зажгли город, угасили пожежу і даліше боролися. Тоді Всеволод уступив. Так витревало і кріпко боронився Халдієвич, аж поки противники не зужили своїх сил безуспішними наступами. Всеволод уступив з нічим і почав приготування до нової війни, стягаючи ще більші сили. Та серед тих приготовань помер, а о київський престол почалася війна між Ізяславом Новгородским і Юрієм Суздальським, в котрій побідив Ізяслав, що саме тепер княжив у Києві.

Такі заслуги положив в останних часах супроти держави старий воєвода, родом з Володимира Волинського; він памятав іще діда теперішнього князя і був при хрещенню Ярослава. Ярослав шанував його може навіть більше чим батька, бо був се чоловік без підступу і хитрости, тип старого, правдомовного лицаря. А старий воєвода любив молоденького князя, що від колиски виростав на його очах. Він учив його воєнної штуки, перший показував йому, як уставляти градні сосуди, як висилати наворотниці, як уставляти військо до бою.

Молодий князь сердечно привитав старого воєводу, могутного провідника бояр, оправдуючися перед ним, що досі не міг його попросити на розмову.

— "Знаю, знаю", відповів старий воєвода, приймаючи запросини, сісти біля князя, "тепер був у тебе, княже; київський посол."

— "Якраз в тій справі хочу тебе просити о пораду, нім скличу раду бояр. Я тепер вагаюся в тій справі, хоч недавно рішився був проводити війну і навіть приказав кільком полководцям, приготувати все до скорого походу. Як твоя думка в справі мира з Київом?" — запитав князь, хоч знав, що воєвода буде за війною.

Йому було ніяково, що підходить учителя свого. Але в душі оправдував себе науками батька, котрий йому не раз говорив: "Будь хитрий лис і розумний як вуж, а думок своїх не зраджуй нікому, бо ти князь і рівного тобі нема у волости твоїй". Ще в ostrійшій формі, хоч ніжнішим тоном, вбивала йому в пам'ять те саме і матір, що любила його понад усе. Для неї все тут було й остало чужим і синові своєму не раз говорила, що тільки його очі пригадують їй рідний край з його веселим сонцем. Ділав докладно по науці батька. У своїй грі почав відчувати якусь невідому перед тим приємність, яку відчуває все слабша людина, коли має нагоду перемогти міцнішу. Але та дивна приємність була така тяжка, як гріх. Він аж мусів боронити себе перед нею, толкуючи собі що тільки в той спосіб дотримає батьківської присяги і може тим вратує батька від адських мук, що так не допустить до війни і проливу крови. Але тягар почував мимо всего. І знов пригадав собі слова владики, про тяжкий великокняжний клобук, одідичений по батьку. Старий воєвода не знав, що діється в душі князя. Звичайно запитав:

— "Хочеш сказати в справі видачі городів Погорини?"

— "Так."

— "Чи ти прирік уже що послу київського князя?"

— "І так і ні. Я показав перед ним охоту до мира. Але стануло на тім, що вперед скличу раду бояр."

— "Ти розумно зробив, княже",— відповів старий воєвода, видимо втішений тим, що його ученик так спритно знайшовся в першій державній ділі. А молодий князь почервонів від того признання, почувавши, що властиво відступом отримав його, бо не признався до своєї помилки. Старий воєвода, немов прочувавши це, запитав:

— "А як далеко посунув ти свою охоту до замирення княже?"

— "Я застеріг собі, що не віддам Бужська!"

— "Дуже гарно застеріг ти це, княже, бо сей город то ключ до волости твоєї від півночі і до Погорини не належить!"

Тут князь переповів воєводі свої думки і побоювання, які мучили його в церкві св. Богородиці на похороні батька. Замовчав тільки те, що багате міщанство подякувало за запитини на велику стипендію по покійному князеві, бо не хотів сам показувати навіть воєводі, що не може числити на поміч міщанства.

Старий воєвода уважно слухав оповідання Ярослава, а коли той скінчив, відповів:

— "Так, ти, княже, одідичив по покійному батьку своїм не тільки волость, але й ум його. І він так усе думав про всякі можливості в будучині, все обдумував докладно, що може бути і як може бути і як боротися з тим, що наступити може. Але",— старий воєвода все думав по-воєцьки,— "твій покійний батько знав, що в усім є такий лад, як у війську: наперед ідуть наворотниці, щойно за ними головна сила війська; полк, пущений до бою, вже не в твоїх руках, він має вже власну долю, як стріла, випущена з лука, а твій ще тільки той полк, що дивиться на битву. Наворотниця може вернути розбита. Це не значить ще, що битва програна. А програна битва не значить іще, що війна програна. А програна війна не значить іще, що волость втрачена, княже! Але те, що випустиш з рук добровільно, не є вже у тебе, а коли випустиш ворогови,

то втрату подвійно болючо чутимеш! А як се буде цінна річ, то втрати взагалі забути не мож. Ти слушно уважаєш Бужськ ключем свого Галича, але мусиш знати, що Шумськ, Тихомель, Виго-шів і Гнійниця — се зубці того ключа...! Без них тобі правити сею волостью так само, як мені меч держати без отсих трьох пальців, котрі я утратив при здобуванні Шумська..."

Старий воєвода витягнув і положив на стіл свою праву руку, що мала тільки два пальці.

Князь відповів: "Коли-б ти втратив їх був у молодшій віці, то остав-ші пальці так сильно розрослися би, що ними мігби ти держати меч не гірше, коли не ліпше, чим усіма. Молодий ще я і моя держава скріпляється, стає людніша і багатша. Вона може переболіти таку частинну втрату і діждатися нагоди, щоб знов відзискати її тай ще нові землі придбати! Щож ти на се, воєводо?"

— "Я ніколи не сумнівався в розум Володимиркового сина. Не сумніваюся й тепер, що твої думки можуть бути слушні. Скажу тобі лиш те, що трудніше збільшити свою волость, коли її наперед зменшиться тай що коли зменшення мусіло-б уже наступити, то нехай відповідає ?а се і рада бояр, а не ти сам."

— "А коли вона постановить війну?"

— "То нехай і за неї відповідає перед Богом і народом Галича, а ти, княже, не бери на свою молоду голову ні крови, ні пятна утрати!"

— "Порозумійся з великим печатником і скличте за тиждень раду бояр і всіх полководців!"

\* \* \*

На сьмий день рано, як сонце вихилилося зпоза темних лісів і заблестіло на золотих копулах церков у Галичі та пригородах його, заройлося на замковій горі від бояр і їх почотів. До радної гридниці у княжім теремі входили повагом галицькі бояри, воєводи, полководці і тисяцькі та начальники більших городів і кріпостей. В дорогих уборах, в золотих, широких поясах, у сафіянових чоботях зі срібними підковами входили на салю рослі, заживні достойники, переважно з сивим або шпакуватим волоссем. Тільки тут і там видно було одного та другого начальника кріпости, вояка старої дати, що приїхав до свого князя в звичайній вояцькій одежі, в якій його застав княжий післанець. В мирних часах всі відкладали мечі й иншу зброю та входили на салю без ніякого оружя. Тільки княжі намісники з Перемишля, Звениго-рода, Теремовлі і Бужська мали звичаєвий привілей, вступати до радної гридниці з короткими мечами при боці. Крім них входили з оружжем тільки князь та свояки князя і чужі суверени. Тепер було інакше.

Гордість і почуття сили пробивалися в тих блискучих постатях, що з шумом входили до палати і радної салі.

Князя ще не було, але мав уже невдовзі появитися, бо по обох боках його престол а стояла вже почесна сторожа: дванайцять молодих отроків з найліпших боярських родів, що держали перед собою червоні щити і нагі мечі. А на столі, при котрім засідав найвисший заступник князя в судейських справах, лежала вже отворена "Руська Правда" в трьох різних примірниках і в різних редакціях. На першій, оправленій в золото і призначеній до ужитку князя, була напись: "Правда, установлена Руской земли, єгда ся сувокупиль Изяслав, Всеволод, Святослав, сыныи Ярослава Мудрого и Росняко, Печениги, Мики-дор Киянин, Чюдин, Микула, воєводи тиуни и бояры ихь." На другій, оправленій у срібло і призначеній до ужитку княжого заступника в судейських справах була напись: "Устав Великого Князя Ярослава Владимерича о судьях". На третій книзі призначеній до ужитку кож-дого з учасників ради й оправленій у червоний сафіян, була напись: "Суд Ярославль Володимирица". Перед столом, при котрім засідав єпископ, лежало замкнене ще Святе Письмо в дорогій оправі зі слоневої кости.

Коли бояри й інші члени ради позанимали вже місця, відчинилися рівночасно двері численного ряду кімнат, крізь котрі мав переходити князь і загреміли роги з чотирох башт замкових. Попереджений галицьким єпископом і оточений найвизначнішими воєводами й путними боярами, вступив до престольної салі молоденький князь Ярослав з руським, гарним волоссям і сіро-синіми очима, стрункий і легкий, як дівчина, в дорогій одежі, з княжим колпаком на голові і батьківським мечем при боці. Між поважними й суворими лицами бояр робив враження ще молодшого, як в дійсності був. Виглядав немов казочний цвіт папороті-щастя серед старого ліса. Всі бояри повстали: їх очі мимохіть звернулися на молоденького князя і горді боярські голови похилилися більше перед красою його розумних очей і молодости, чим перед княжим колпаком, що заступав корону.

Ярослав поважно перейшов салю, відклонюючися приязно на обидві сторони. Чув по атмосфері, що тут нема для нього ворожого настрою.

І дійсно: могутні галицькі бояри любили Ярослава, передовсім як сина покійного князя Володимирка, що віддав у їх руки великі впливи.

Легким але певним кроком вступив молодий син Володимирка на застелені візантійськими килимами ступіні престолу, сів на золотокоронний батьківський стіл, не знімаючи княжого клобука по старому звичаю і повним достоїнства рухом дав знак, що члени ради можуть зайняти свої місця. Повагом усіли бояри.

Сей перший виступ молоденького князя всім присутнім очевидно припав до вподоби ізза свободи й природности його поведіння та несподіваного достоїнства в такого молодика. Гордим, галицьким боярам було приємно мати такого князя. По великій салі тут і там понісся легкий шепіт признання. Опісля стало тихо як у церкві. Всі з напруженням очікували перших слів нового князя. Видно було, що ті старі, в боях і коромолах посивілі люди з розбитими голосами хотіли почути звінкий, чистий голосок свого молоденького князя, котрому з

очий і лиця була інтелігенція. І дійсно: князь Ярослав заговорив звінко, плавно, поточисто, якби сріблом сипав.

Заслухалися на його мову зібрані бояри так, що аж коли князь скінчив її, побачили, що говорив до них, стоячи. Батько його Володимирко, говорив до них, сидячи, і сю новину взяли бояри за признаку поважання їх зі сторони молодого князя. Се ще більше приязно настроїло їх до нього. І зміст промови молодого князя був так дібраний кож-дим її словом, що не дразнив непотрібно похвалами Володимирка тих зпоміж бояр, що їх в останнім часі позасуджував старий князь на зворот загарбаних ним смердів, тай не мав у собі нічого немилого боярству. Молодий князь говорив:

— "Сподобалося Богу, взяти зі світа покійного батька мого та вложити тяжкий колпак галицького князя на мою за молоду ще голову. І все те сталося в дуже прикрій хвилі, коли над Галичем зависла війна. На вістку про смерть мого батька завернув з дороги київський посол, що виповів вже війну, щоби предложити ще й мені мир за ціну городів Погорини. Щоб розв'язати сю трудну справу, скликав я тут всесвітлу раду бояр і воєводів і прошу вас о пораду мені молодому — в тій надії, що заша прихильність до мене рівно велика, як досвід і розум сивих голов ваших, що багато передумали для добра нашої землі. А що всяку справу слід зачинати з Богом, прошу єпископа, уділити нам благословенія свого!"

Молодий князь усів, обкинув очима раду й набрав переконання, що не звернули уваги на те, як спритно він уділив голосу прихиль-никови мира.

Владика Косьма піднявся з місця і, звернувши золотий хрест до князя, промовив:

— "Благословлю нового князя й господина волости сеї від щирої душі і щирого серця і молю Бога, щоб утревалив панування його як великого князя мира, що противиться братовбивчій війні! Благословлю молодого

сина князя Володимирка, що хоче додержати присяги батька свого!  
Благословлю побожного князя сего, що противиться проливу крови  
християнської!"!

Серед боярської ради піднявся легкий, ледви помітний шум. Присутні групами стали порозуміватися між собою. Всі очима шукали за поглядом старого воєводи Халдієвича. Але він уперто розмовляв з печатником, вижидавши розвитку нарад. По хвилі виступив один з найпо-важніших, боярин Іван Микулич з Надвірної, сивий, заживний мужчина. Він разом з молодшим братом своїм Мирославом колись часто послушав до заграничних дворів і пізнав багато світа. На старість осів на місці і займався господаркою. Знаний був як спритний і розумний хоч скупий чоловік. Його свояк був княжим намісником у Бужську і через те Микулич належав до противників тих, що хотіли сповнити хресну грамоту. Він за дозволом князя повагом став говорити:

— "Тут напевно не знайдеться такий, що не годився-б на частину промови владики, а саме на його благословенство, уділене новому князеві (тут боярин уклонився Ярославу), котрого ми всі високо цінимо й шануємо. Але тут дозволив собі галицький владика, вдатися ще в державну справу, котра вимагає довшої розваги, ніж взагалі щонебудь буде можна рішити про неї. Покійного князя ми все підпирали як слід і тішився він у нас великим признанням за свій розум. По першій виступі князя Ярослава бачимо всі, що він дійсно син Володимирка. Новий князь поступив так, як не соромився-б поступити і найдосвідніший муж, він здержався від вислову своєї думки, щоб почути думку ради, яку задля того скликав. І для того я не розумію, яким способом галицький владика побачив у словах князя те, чого в них не було, а саме: охоту до видачі городів Погорини, чи пак до замирення з Київом. Щодо братовбийчої війни, то не ми її починали, а вже певно не молодий князь наш! Ми маємо надію, що він не схоче розпочати княжен-ня свого розтрачуванням батьківської спадщини, яку ми кровю і трудом своїм здобували!"

Старий боярин почервонів з досади і тяжко сів на тисове крісло, а з членів ради піднявся суперник владики о вплив на Володимирка, княжий

заступник у судейських ділах, Гражданцем званий і попросив князя о голос. Князь знаючи, що він своїм звичаєм спробує завдати владиці якесь круте питання, сказав:

— "Нім почую вашу думку, мої достойні дорадники, прошу воєводу Халдієвича, представити скількість і силу війська нашого та висказати свою думку про те, чи, як довго і з яким успіхом моглиб ми видержати напір Київа й усіх союзників його!"

Се рішення князя припало до вподоби і прихильникам і противникам мира. Перші чули, що князь в той спосіб старається впровадити нараду на спокійні тори тай сподівалися, що вже зі звіту воєводи покажеться, що нема потрібної сили на веденне нової війни бо всі знали, що покійний Володимирко надшарпав свої полки і думали, що княжий скарб пішов на веденне війни та на перекупства сусідських полководців. Другі знов були вдоволені тим, що князь дає в той спосіб річеву основу дальшій нараді і то над справою війни, а не мира. А одні і другі тішилися тим, що князь не допустив до голосу спритного правника, котрий уже за часів, Володимирка не одному бояринови дав доброго чосу в процесах своїми штучками, яких навчився в італійських школах і византійських академіях, а любив мішатися також до справ, на яких не багато розумівся.

Старий воєвода Халдієвич відступив від печатника, вклонився князеви і підійшовши блисше до престола, станув обернений лицем до ради, витягнув ізза широкого пояса невеличкий "хартос" з самаркандського паперу, розвинув його і не дивлячися в нього, почав повагом говорити:

— "Такі тепер сили і розклад полків княжих: В Галичі, Перемишлі, Звенигороді і Теробовлі та пригородах їх стоїть "дванайцять княжих полків, між ними два полки чужих наїмників; в Гнойниці три полки, в Шумську, Тихомлі й Вигошеві по два, в Бужську і Ярославі по одному, в Сяноці і здовж його провалів два полки, в Синевідську і провалі тухлянським два, в провалах Бурсуків Діл і Родна Баня два, в Ушиці оден, в Пліснеську, Тисьмениці й Коломії по одному, разом 33, в тім пять полків

чужих наємників. В те не вчислено сторожевих і посилкових відділів у Вістовій, Любачеві, Гологорах і Бакоті, бо вони також в часі війни мусять робити свою службу, хоч і в інших місцях. Майже вдруге тільки сили представляють полки і відділи бо ярів, розміщені в усіх інших городах і при дворищах бояр"...

— "Вони в потребі княжі полки!" лунало з усіх сторін салі від прихильників війни.

— "Ще не показав ніхто потреби війни!" — відгукували противники її.

Князь підняв руку і рада стишилася. По окликах бояр знав уже, хто за війною, хто проти війни, а хто нерішений ще, чого зрештою і перед тим сподівався: перший оклик походив від прибувших полководців і тих бояр, що мали свої добра в безпечних місцях, як майже всі, що сиділи в Карпатах і на Підгір'ю (з виїмкою "припровальних") тай ті, що сиділи в глибині краю або були начальниками недоступних городів. їм війна, навіть програна, все таки могла принести більше користи чим страт. Інші були проти війни. Вони очевидно були в мен-шости супроти перших бояр і полководців, що також з малими виїмками походили з бояр. Але та меншість не була така, щоб її неможливо було зробити більшістю. Старі бояри, що стояли вже над могилою, не висказали своєї думки. На них міг мати вплив єпископ і старий ігумен монастиря св. Іоана, де не один з тих старців заходив і любив перемешкувати.

В сій хвилі рішився князь, по бесіді Халдієвича і звітах скарбника та начальників житниць і складів оружа, перервати нараду до завтрашнього дня її в тім часі вплинути на Гражданця, котрий був спритним бесідником та звести нерішених бояр з єпископом й ігуменом.

Воевода говорив дальше:

— "В разі нападу на нас можемо ще числити на оружну силу городів, то є міщанства, котра докладнійше дасться обчислити щойно по

перегляді писемних звітів поодиноких начальників, які саме порядкуються в княжій канцелярії. Сили ті можуть при добрих обставинах навіть рішати, як свого часу рішили в обляженім Звенигороді; одначе в склад походних полків увійшлиб на разі тільки в незначній мірі. В разі великої потреби і якби були гроші, можна-б ще старим звичаєм набрати ратників що пятий впавший жереб по всій землі галицькій. Але се вимагає часу...

"Труднійше друге питання, яке завдав мені мій князь. Воно тому труднійше, бо ще не знати, з якими силами рушать проти нас противники. Кожного з окрема ми не боїмося. Навіть блискучий Київ не страшний нам, якби ми заступили йому путь, станувши здовж східної границі. Бо ми за плечима мали-б свою волость, твердині Погорини, Пліснеськ і Теробовль, де твій покійний батько, княже, нагромадив доволі засобів і сосудів. А київські полки малиб за собою лиш шляхи далекі і ліси великі. Можемо прийняти, що тепер Київ двигне проти нас около три четверті тільки полків, як має наш князь тай усі бояри і що майже вдруге тільки прийде йому в поміч з союзних волостей Руриковичів. З ляхських князів лиш два входити можуть в рахубу: краківський Владислав і сандомірський Генрик, останній не конче напевно, бо має тепер клопіт з племенем Ятвягів і разом з братом Мечиславом, князем гнізненським та братом Болеславом, князем мазовецьким ненавидять краківського, а всі вони не любляться між собою. Супроти того найбільшу небезпеку представляє король угорський Геза, шурин Ізяслава, що зараз двигнеться на Сянік і Перемишль, тай задержить ще до того частину наших сил у Провалі Тухлянським і на Родній Бані. А на Кучелемин, Ушицю і Бакоту скочить ще князь берладський, Іван Ростиславич, внук Володаря!"...

Тут прихильники війни замахали руками. Далися чути оклики:

— "З якими силами? Деж у нього полки?"

— "З волоськими чабанами, з половецькими розбишаками, зі степовими волоцюгами!"

— "Лекше струбіти їх, як удержати!"

— "Чиж вам за мало сил ворогів, які я вичислив перед тим?"

— "А деж союзники наші? Де цісар Мануїл? Де князь суздальський? Де половецькі хани?" Лунало з усіх сторін, аж поки Ярослав не підніс в гору руки. Рада втишалася і воєвода говорив далше:

— "Союзники далеко. Половці непевні; вони проти такої сили нерадо йдуть. А нім Византія перейде Дунай, нім князь суздальський дійде під Чернигів, вже київські полки будуть на Сереті і Угри з Ляхами зрабують пів землі! Значить — ми вже тоді будемо о половину слабші!"

— "Нім наші посли ще до них дійдуть!"

— "І чи взагалі дійдуть?" закричали противники війни.

— "Зате берладський князь напевно зявиться зза верхів Ар-делю!"

— "І знайде тут добрих провідників!" гукали ті бояри, що були противні війні.

Воєнна партія зі зростаючим здивуванням слухала промови свого довголітного провідника, що говорив тепер проти війни. Оден Ярослав чув по його тоні, що він зараз виразніше заговорить і розумів, що дотеперішній зміст його промови був властиво сильно за війною: завзятий воєвода Халдієвич, здобувець городів Погорини, хотів очевидно викликати велику, затяжну війну і якраз для того представляв боярам весь її тягар, щоб побудити їх до напруження всіх сил.

Ярослав не помилився. Старий воєвода заговорив далше з особливим притиском тай так голосно, що князь не потребував утишувати ради:

— "І для того, пресвітла радо бояр і полководців, я є за тим, щоб ми всі сили, які маємо і можемо мати, зібрали зараз і вдарили в той бік обруча ворогів наших, де можна його переломати! Ми мусимо потроїти свої сили і засоби. Тоді витримаємо до часу, нім цісар Емануїл так зашарпає Гезу, що він на лоб на шию поверне за Карпати! Ми мусимо так довго не дати знищити галицьку волость, поки суздальський князь не підійде під Київ, а половецькі хани за Змиїний Вал. Тоді руські полки ще скорше повернуть як прийдуть! А з іншими ворогами дамо собі легко раду. Вони самі розтічуться, гнані нашими полками. Я вважаю Погорину Волость, так само як покійний батько нашого князя, за таку важну для нас землю, що навіть не буду говорити про вагу її. Впрочім тут ніхто доси не заперечив сього. Але на те, щоб ми її задержали, треба і нам, боярам, підперти з усіх сил князя нашого Ярослава, як ми підпирали батька його, підперти полками, засобами і грішми. Особливо грішми! Вони нам повернуться сторицею!"

Бурливі оклики одобрення залунали в усій салі, піднявся шум, якби війна вже була постановлена. Прихильники мира втратили всяку надію на мир. Тільки один князь Ярослав, не тратив її. Він весь час застановлявся, чи старий воєвода зміркував, що нарочно тепер отримав голос, щоб опісля, коли зійдеться ще більше бояр, не мало його повторене слово первісної сили.

Князь дуже був у душі заінтересований тим, як скінчиться його перша боротьба, дужання молодого чоловіка з радою старих бояр, дорадників його батька. Чув, що та хитрість, при допомозі якої боровся, вступила в нього щойно від хвилі, як став князем. Перед тим мав душу, чисту від неї. Чув, як щось нового виростає в його душі і росте з дивною скорістю. І тим дужше бажав собі, не допустити до війни, щоб у спокою упорядкувати свою волость і свій ум, розораний новими подіями, упорядкувати по своїй думці.

А воєвода кінчив свою промову:

— "Зробивши все, але то все, що в нашій силі, витримаємо напір, нім прийде підмога. Бо полки галицької землі, як показало княження Володимирка, тверді і не йдуть, в розтіч навіть перед найбільшою ворожою силою. Їх можна ізсічи, але годі перестрашити! Вони не уступають в нічім не то Ляхам, ні Уграм, але навіть варяжським дружинам, які складаються з найліпшого добору тих, що мають відвагу, йти в далеку чужину. А крім них і далеких союзників можемо мати ще одного союзника, якого так добре випробував покійний князь Володимирко. Се срібло і золото! Сего вірного союзника можете за кільканайцять днів попривозити з усіх усюдів до княжого терему. Я скінчив."

Майже всі мали вражіннє, що війна була так, якби рішена.

Умом молодого князя заволоділо на хвилину прикре почування. Йому здавалося в часі, як воєвода проголошував другу частину своєї промови, що на його місці мігби рівно добре сидіти який небудь боярин. Мав ніякове вражіннє, що з ним не числяться тут — у такій важній справі! "Чи так само відважився би був говорити хочби воєвода Халдієвич, якби тут, на сім золотім столі сидів мій покійний батько?" — подумав Ярослав. Але се прикре почування тревало тільки хвилину. Князь витолкував собі, що робить кривду старому воєводі. Бо по перше: сам йому приказав, висказатися подрібно в справі війни і воєвода тільки сповнив його припорученнє, отверто і рішучо, як яло старому жов-нірови, не скриваючи й усіх трудностей, звязаних з війною. По друге: за Володимирка він не говорив би так, бо вони оба становили немов один дух в двох тілах, отожд за нього все те сказав би був старий князь.

Тут Ярослав почув, що його погляди і молодість сильно відріж-няють його від сього збору старих дружинників і достойників. Вкінці пригадав собі батьківські слова, нераз повторювані: "Воєвода Халдієвич належить до тих людей, що як навіть скажуть тобі щось прикрого в очі, то тим певнійший можеш бути, що поза очі боронитимуть тебе все і всюди. Він для мене рівно цінний, як городи, які здобув для моєї волости".

Заслужена старість має свої права, подумав молодий князь і позбувшись своїх хвилевих, прикрих почувань, знов повеселійшав. По бесіді воєводи запанувала тишина, опісля легкий шум розмов, серед котрого залунав звінкий голос молодого князя, що немов знов брав у руки керму нарад:

— "Промовляти має великий скарбник, путний боярин Любора-дич!"

Між сидячими боярами піднявся старший уже чоловік, з волоссям припорошеним сивиною, в скромній одежі, без жадного перстень на пальцях, тільки з писальцем, оправленим в золото. Розвинув довжелезний хартос, вийшов з ним і станув біля престолоа та почав його відчитувати одностайним, хоч звінким голосом, немов котивби стрібло по столі. Він мав славу чесного й випробуваного скарбника. І дійсно — старий князь бувби може без нього не міг усе мати заповненого скарбу, з якого часто і багато черпав на свої війни й перекупства, викупи й контрибуції.

Всі ждали на остаточні висліди його звіту. Але він читав і читав, аж дивно було, як того письма змістилося тільки на однім хартосі. Читав про доходи з кожного города, про купецькі данини, про видатки на платню наємним полкам і т. д., і т. д. Вкінці прийшов до висновків, що як заплатиться ковб наємним полкам на пів року наперед, то в княжім скарбі остане 3 тисячі гривен сріблом, 5 тисяч куницями й около дві тисячі золотом та й іншими дорогоцінностями. "Одначе, додав, маю від покійного князя припорученнє, повідомити його сина і наступника на самоті про більші, тайні видатки, які треба доконче відносити й отсим прошу о послуханнє в тій справі."

Ярослав занепокоївся тими видатками; але пригадав собі, що покійний батько на византійський зразок часто уживав тайних агентів і на заграничних дворах і в Галичі. Успокоївся і сказав:

— "Прийдеш, боярине, до мене ще днесь по западi сонця.—

Промовляти має начальник княжих складів, путний боярин Іван Судиславич!"

З боярських лав виступив старий батько відомого нам уже боярина Василя Судиславича; він був білий як голуб, але черствий і живий. Знаний як противник воєн; мав лице пооране близнами від мечевих ударів. Від двадцяти літ завідував княжими складами і добре памятав ще Ярославового діда. Ніхто більше від сего боярина не причинився до того, що князь Володимирко міг провадити такі часті війни. Бо боярин Іван Судиславич утримував княжі склади у великім порядку і хоч все нарікав на війни, але все мав приготоване до них. Він знав на память, в котрім складі що було і в якій кількості. Без ніяких записок почав живо реферувати свою справу, переплітаючи звіт дотепами проти прихильників війни.

Вислід його звіту був такий, що покійний князь Володимирко найліпше заосмотрив в оруже і всякі припаси кріпости і городи на сході, "аби київський князь не потребував за тим далеко йти і нищити галицьку землю"... "Зате не був покійний князь ласкав на убогих Ляхів і перший склад умістив щойно в Перемишлі, який не так легко здобути, а як-би й здобули вороги, то все забралиб Угри, бо вони міцнійші від Ляхів, за що ручить воєвода Халдієвич."

На сей двозначний дотеп голосно засміялися противники війни, засміявся й старий воєвода, протестуючи проти такої інтерпретації своєї промови. "Але я йому своєї голови не дам!" закінчив промову своїм улюбленим окликом старий боярин Іван Судиславич і домагався в разі ухвалення війни найменше трьох тисяч гривен на нові засоби.

— "Промовляти має начальник княжих житниць, путний боярин Лисинич!"

З боярських лав виступив присадкуватий, кремезний і грубий старуган, з добродушим лицем і ярко синіми очима, без одного волоска на голові. Виглядав як подоба якогось доброго бога старої віри. Ї він був знаний з того, що чим ліпший був урожай, чим повнійші княжі житниці, тим тяжше нарікав. Але заосмотренне все мав знамените. Бо старий князь умів добирати собі людей, причім приговорював жартом: "Досить їм, що здирають народ!"

На вид боярина Лисинича посипалися різні уваги про тяжкі роки. "Може хоч ся осінь удалася йому!" замітив глумливо Микулич з Надвірної. Але ніхто не засміявся. Бо боярин Лисинич мав дуже поважне лице. Він витягнув руку і довго показуючи крізь вікно на широко розлитий Дністер, говорив сим разом без нарікань, що було недобрим знаком. Повагом ви^исляв засоби збіжа і худоби тай закінчив строгим, нечуваним у нього голосом, що як зараз стягнеться людей від землі, то нарік буде "глад велій".

На тім князь перервав нараду, заявивши, що продовження її і рішення про війну наступить завтра по богослуженню в церкві св. Спаса. А тепер запросив усіх присутних на пир до себе і казав також післати кормильчика з двома отроками по київського посла.

Воеводу Халдієвича запросив до своєї кімнати на вечір по відході скарбника, Гражданця по нім, а ігумена монастиря св. Іоана приказав покликати до себе над ранком, бо старий ігумен якраз тоді вставав; ні в день, ні вечером, ні в ночі з монастиря не виходив. З єпископом почав говорити зараз. Бояри, кланяючися своєму молодому князеві, з котрого проводу на раді були вельми задоволені, з шумом і повагою опускали радну градницю й переходили до великої їдальні з шістьма вікнами, зверненими на Дністер, де вже заставлені були столи.

ПИР І НІЧ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА

Глава четверта, з котрої читач довідається про те, як виглядав пир на княжій замку в Галичі і про що на ній говорили; пізнає зовсім нові особи головно з оточення князя та довідається більше про уподобання й світогляд знайомих уже осіб; пізнає далші труди правління нового князя і вагання його молодій душі під тягаром давних і нових подій.

Було якраз полудне. Княгиня-вдова Евдокія і її молоденька невістка Ольга виходили саме з великої їдальні, де стара княгиня оглядала, чи все уставлене як слід, і давала прислузі останні поучення, як усадовляти прибуваючих гостей і де лишати свободні місця для тих, що спізняться. Сама княгиня не брала участі в пирі.

З терас княжого замку видні були на дорогах почоти бояр, що спізнилися на раду ізза повені. По величезнім, розлитім Дністрі, плили судна, що перевозили прибувших. Рух і шум панували на замковій горі. По зводжених мостах разураз дудніли почоти бояр, а від усіх брам города доносилося привітне, одноразове граннє труб і рогів.

Велика їдальня пригадувала прибраннєм византійський спосіб, але й ріжнилася від нього. Тисові столи були уставлені на всю довжину салі в два ряди й застелені покривалами з білого шовку. На них стояла срібна й мідяна посуда, дорогі вази й амфори, покриті малюнками, перед золотим кріслом князя пишалися тарелі, викладені емалією і дорогим каміннєм, вложені в мармурову плиту його столика, що лучив оба ряди довгих столів. Молодий Ярослав рівно як батько його не раз противився проти виставности для себе, але княгиня Евдокія, привикла до пишнот византійського двора, була на тій точці рішуча й неуступчива.

При самих кінцях обох рядів столів, получених з собою, стояв напроти княжого сидження стіл зі звичайним деревляним накриттєм. Тут сидів приклонник простого способу життя, воєвода Халдієвич. Він від давна мав такий звичай і задержав його також за нового князя. Стіл його був накритий звичайним льняним полотном. І чужих страв йому не подавали, бо він випрошував собі те.

Близько воєводи сідав постійно молодий варяжський полководець Руальд, стрункий і високий мужчина, з ясно-золотистим волоссям, синіми очима й отвертим приємним лицем. Він умів рівно добре боротися, як співати і грати. Воєвода любив його так само міцно, як не терпів другого присутного варяжського полководця, старого Веремунда, Руальдового дядька, що посивів уже в службі покійного князя Володи-мирка. Вони постійно спорили з собою на воєнних радах. Руальд щойно перед роком прибув до Галича, але вже від першої стрічі вмів собі позискати старого воєводу, що зразу негодував на стягання тут свояків Веремунда. Старий знав від давна бесіду Варягів і залюбки говорив нею з Руальдом.

Недалеко від воєводи Халдієвича сідали усе його старі приятелі, мовчаливий боярин Гарбуд, родом з далекого Спиша і боярин Чагрів з вісьмома молодими синами, хлоп в хлопа, як дуби. Старий воєвода любив говорити до нього: "Шкода, що маєш тільки одну дочку, бо забираєш за багато місця на княжих пирах. Якби так кождий боярин мав по вісьмох синів, то прийшло сяб хиба в конюшках їсти!"

— "Мої хлопці і там умілиб собі дати раду!" — відповідав звичайно Чагрів, вдоволений тим, що його здорові сини звертають на себе увагу.

Воєвода, старий бездітний вдовець, часто бував у нього в гостях, а від коли приїхав Руальд, все з молодим Варягом, котрому дуже припала до вподоби думка, оженитися колись з дочкою Чагрова. Халдієвич жартував з ним, мовлячи: "Тут тебе й оженимо, як лише дівчина підросте, а ти навчишся говорити з нею", причім Руальд паленів увесь. "Уважай лише, щоб не робив колись галицькому князеві тільки клопоту своїми синами, що робить боярин Чагрів: вони самі нараз зїдять о заклад цілого оленя", додавав старий, сміючися.

Скрізь на столах стояли квіти в скляних посудинах. У фрамугах вікон пишалися великі грецькі амфори. На стінах порозвішувані дорогі килими, щити і кристалеві чаші на прикріплених підставах. В срібло і золото оправлені роги турів і лосів незвичайної величини надавали тій великій їдальні свобідного вигляду і немов спонукували до розмов про стрілецькі

пригоди. Два чудові соколи колисалися на залізних обручах, прив'язані до них ланцюшками.

Але тепер тільки найбільш запалені мисливці говорили про свої ловецькі пригоди в усіх сторонах краю. Більшість бояр, що наповнила салю, говорила про покійного князя і про війну, про приготування до неї, про сили княжі, боярські й городські, про майбутніх ворогів. Множество плянів єдиноспасаємих подавали собі взаємно до відома полководці і бояри, причім творилися різні кружки, повставали спори.

Коли до салі увійшли княжі стольники та почали розсаджувати учасників пира, лишаючи зазначені для неприсутніх місця, гамір уложився. А як уже всі засіли на своїх місцях, дверники отворили головні двері й на салю увійшов молодий князь Ярослав в оточенні найстарших воєводів і боянів з гусями та— гудців. Всі повставали. Тоді князь обернувся до самотнього святого образу, що висів над ним,— було се весілля в Кані Галилійській — і відмовив коротку молитву. Потому владику поблагословив присутніх і заставлені столи, а князь промовив:

— "Будьте гостями моїми, як у батька мого бували. В часі пира всім розв'яжуться язика, а покищо "кождий гість най їсть", як повідає приказка!"

Всі знов посідали і розпочався пир. Вносили страви за стравами, різні варені й печені м'яса, варені орябки, жарені слукви й інших птиць, багато овочів і солодощів та множество напитків, особливо питного меду і вин. Час до часу співали бояри свої пісні і грали гудці. З різних частин столів зривалися дотепи і вторували їм веселість, але здержувана з огляду на присутність князя. Бояри мали поважання перед "молодиком", як називали його між собою. Вони відчували його великий, образований ум і його проникливість.

Ще пир не дійшов до половини, коли міркувати по стравах і напитках, як до салі вступив один дворянин і підійшов до стольника та й щось

пошептав йому на вухо. Стольник підійшов до князя і вклонивши-ся, теж тихо говорив щось до нього. Князь, вислухавши його, встав. І всі повставали.

Ярослав сказав до присутних:

— "В важних справах мушу опустити товариство ваше. Пируйте і веселіться без мене, а я, як тільки зможу, загляну ще до вас."

Вийшов, супроводжений поглядами й уклонами бояр, які щораз більше поважали й любили того "молодика."

Щойно тепер воцарилася невязана веселість між учасниками пира. І тревала довший час, особливо між молодшими.

Старші обговорювали даліше воєнні діла та пляни. З них зійшли на останні новини з княжого двора, причім один з дворян запримітив тихо, але так, що половина салі могла його почути, що молода княгиня мабуть уже невдовзі скаже князеві, що породить сина.

— "Чомуж якраз сина?" — запитав якийсь боярин.

— "А ти хотівби, щоб дочку?"

— "Дочку, не дочку, але чому сина?"

Веселість піднімалася кругом.

— "А ти думаєш, що то добре, як на світ прийшовби якраз син?" обізвався з боку якийсь старий боярин. "Сини з такого молодого подружа рідко бувають вдатні. Он що діється з дітьми Всеволодка, сина Давида Ігоревича, правнука Ярослава Мудрого, що дістав Городненську

Волость: має він трьох синів і дві дочки, але всі вони нині-завтра подякують за хліб-сіль сему світу"...

— "Вони вимруть за неспокутуваний гріх свого діда Давида, через котрого князь Василько Теробовельський невинно втратив очі"; докинув знов інший боярин.

Всі слухачі притакнули.

І розмова зійшла на поважніші справи відпокутування гріхів.

— "Є тепер добра нагода, позбутися тягарів гріховних", замітив боярин Судиславич. "Оден з моїх свояків повернув недавно з хрестоносної виправи і каже, що вже в Византії сам патріярх відпускає гріхи всім учасникам"...

— Повернув? Котрий "загуло з усіх сторін".

— "Мій молодший братанич Іванко Судиславич, що сидить під Перемишлем. Дива розказує про свій поход у Святу Землю".

— "Розкажіть, розкажіть!" загуло з усіх сторін.

— "Вже пять літ минуло від голосної битви хрестоносців під Дамаском, а ми й досі не знаємо, що і як там було, ні навіть як прийшло до того!" докинув якийсь старший боярин з гурта і побожно зітхнув, немовби його гріхи додушували.

Старий Судиславич почав оповідати:

— "Як прийшла до нас вістка, що поганці назад здобули якийсь там важний город, який мали вже хрестоносці, і що німецький цісар та французький король вибираються відбирати знов той город, віхала мому

братанкови до голови думка... як фіра сіна, що без него там не обійдеться. Що я йому не наговорився: "Чи ти ошалів, кажу? Куди хочеш йти і пощо?"

— "Хочу, каже, йти до Святої Землі з поганцями битися, бо вони Святу Землю засідають!"

— "Пек тобі та осина, кажу! А наша земля яка? Не свята для тебе? А диви, кілька поганців засіло її! Аж під сам Київ підбігають Половці! Та бери коня і добрий меч, збери собі ще трохи таких шибайголов, як ти, і їдь просто свого носа, а все на схід сонця. Тай доїдеш там, де тебе більше треба, чим між тими Греками, що ні Жиди, ні Цигани!..."

— "Але виясніть ви що тому, хто має своїх двацять літ і гадає, що всі розуми поїв! Вперся: піду та й піду! Не було ради. Мій брат, а його батько вже давно покійний, тай хто знає, чи той шибайголова і його бувби послухав! Бачу, що нема на нього способу і що готов іще нічу сам втекти на Угорщину навіть без доброго коня та зброї на сором Судиславичам. Тай кажу до нього:

"Іди, куди наставився! Я тобі своєї голови не дам! Але можу тобі дати порядну зброю, прислугу і троха добрих коний".

"Хлопець якби рай узрів перед собою, відчинений на роствір, то певно не бувби такий радий, як тоді, коли я відчинив перед ним свою стайню — знаєте, ту, що на дворіщі біля Криничок — і кажу: "Вибери собі десять коний, яких хочеш! А продри очі, бо як тепер не продреш очий, то потому продреш ноги!" Варта було дивитися, як він вибирав ті коні: як старий воробець зернята з пастки! Додав я йому ще п'ятох моїх людей, здорових як відземки. Запас їх оружем, харчем і грішми тай попрощав від щирого серця словами: "їдь на зломанне карку, коли тобі своя земля не свята і забагається святійшої!" А мій братанич такий був рад, якби я його на сто коний посадив, не на десять, і так приємно усміхався на прощання, якби я йому Бог зна які солодощі говорив.

"Як поїхав, так пропав. І минав рік за роком, а по нім ні вістки ні слуху. Я вже був певний, що мої прощальні слова сповнилися на нім, як "амінь" в отченаші. І жаль мені було хлопця. Як уже dokonче хотів гинути, то міг се ліпше зробити десь за Київом або Черниговом або таки в галицькій волости, думаю нераз".

— "Ну і вернув?" перебив один зі слухачів нетерпеливо.

— "Яж уже казав, що вернув! На самого Купала сего року. По п'ятих літах! Вже займалися купальні вогні, як дивлюся,— їде якийсь їздок, а за ним двох піших піхотинців. їздок здалека кричить: "Стрию, стрию! То я!"

— "Та що за я?"... питаю.

— "Іванко Судиславич! Зі Святої Землі!"

— "Я тобі вже раз говорив, що й наша земля свята!" кажу. Але сим разом не вилаяв я вже його ні шибайголовою, ні туманом вісім-найцятим. Бо, бачу, такий з нього вибрався лицар, що очі мож забути. Високий, стрункий, барвистий, а лице все в близнах, як дівчина в квітках.

— "А тебе хто так обкусав?" питаю, витаючися з ним. Вже не ходив я тої ночі на обхід Купала; мій братанич їв як медвідь, немов-би від часу, як виїхав, не мав нічого в роті. Попоївши, почав оповідати..."

— "Ну, нарешті!" крикнуло кількох бояр.

— "І щож оповідав?" посипалися запити.

В тій хвилі загреміли гудці. То котрийсь боярин з жарту дав знак гудцям, щоб заграли.

— "Перестань грати!" загуло могутно як з двох грудий.

Учасники пира мали звернені голови в два центри,— як опилки зе-

ліза звернені до двох магнетів: одним з тих магнетів був боярин Судиславич, що зацікавив приреченим оповіданням про пригоди свого братанича в Святій Землі, а другим магнетом був боярин Боринич, запалений мисливий, мужчина в силі віку, але похилений як вовк наперед: він був так скривлений від молодих літ, від часу пригоди з медве-дицею, котрій вибирав в гаври малі медведенята. Чудом утік тоді від смерті, але мав памятку на ціле життя. Мимо того молоде його тіло

4 1540-1 прийшло по літах знов до себе, і він дальше залюбки займався ловами, особливо на медведів. Був се дивний чоловік і вже виглядом звертав на себе увагу, а хто раз побачив його, не забував уже ніколи: він мав ostrі як рись очі, вовчі рухи й величезні, мов медвежі лапи, оброслі аж до пальців. Говорив тільки про лови і про ніщо більше. Поза ловами не обходив його цілий світ. В городі з'являвся дуже рідко. Навіть як треба було йти в похід, то лучився з княжою дружиною десь по дорозі; а походи любив так само як лови, тільки не оповідав ніяких пригод з війни, хоч наочні свідки оповідали про нього, що рідко хто висмикався з його залізних лап, як попався йому на довготу його меча, або на мет рогатини. В Галичі був отес другий раз від часу, як Галич став столицею волости.

49

Для того молодий отрок старої княгині, Мирослав Крушина, ровесник князя Ярослава, що доси заслуханий був в оповідання боярина Судиславича, обіцяючи собі Бог зна'які дива почути про поход аж до Святої Землі,— перший раз узрів боярина Боринича. Він був саме в розгоні оповідання про свою одиноку улюблену забаву й заняття, як чийсь жарт з музикою перервав йому оповідання. Якраз в тій хвилині побачив його молодий Мирослав; чи вигляд сего оповідача, чи те, що його слухачі так заслухалися кругом нього, що мов скаменілі держали в руках хто чашу з вином, з медом, хто кусень жареного мяса, чи те, що оповідання Боринича прислухувався з увагою сам воєвода Халдієвич (на

його дерев'яну миску і льняне накривало кидав Боринич зависні погляди, бо мимохіть боявся діткнутися гладкого шовку і багатого накриття, яке було перед ним),— досить, що молодий отрок звернув увагу вже на його оповідання, хоч дуже жаль йому було й першого. І він слухав рівночасно обох, але вже більше Боринича.

Рівночасно з Крушиною звернув увагу на Боринича й Лівонко, весельчак князя, і почав крутитися по салі та випитувати знайомих дворян про того дивного боярина. А Боринич глянувши на гудців таким оком, як на своїх улюблених собак, що перервали йому лови, оповідав далі, високо розмахуючи руками, щоб тільки не діткнути шовку, до якого не привик:

— "Поч'кай, медвежа віро! Вже я тебе вуйку, мушу ймити, хочби ти мене мав у другий бік так зігнути, як уже раз зігнула твоя своячка!"

— "Го, го!" — загули слухачі напів з недовірем, бо видно Боринич мусів їм передтим оповідати про якийсь незвичайний сприт сего медведя. Боринич кинув на тих, що загукали, таким оком, як перед хвилиною на музикантів, і говорив далі так міцно, якби топором рубав:

— "І сліджу я за ним, день за днем і ніч за ніччю. Кудя я не ходив за ним! Хоч не нинішній я і не з одної дебри нив воду, але до тої пори я не знав, що є в нашій Бескиді такі страшні і чудні вертепи, як були ті, по яких виводив мене мій вуйко. Від Говерлі здовж найвисших недеїв Чорногори та її найглибших вертепів і провалів ходив собі мій вуйко аж на Волощину і в гори Арделю. А я за ним. Але все вертав і знов відпочивав, то коло озера Шибене, то на Темнатику, то на Синяку, то на Шпицях і йшов у Горгани та в гори тухлянські. Всі ґруні, плаї і дебри сходовив я за ним і переконався, що він розумний як чоловік. Раз, памятаю як нині, підглянув я його над берегом Прута під верхом Ребровач, на яких триста кроків від моєї колиби. "Га, відвідуєш мене, вуйку?" подумав я собі. "Аж тут справляю тобі подзвінне!" А він повагом і безпечно, як княжий туїн, іде собі просто до ріки, йде якийсь час з її бігом, аж знайшов неглибоке і

чисте плесо; тоді вирвав зі землі каменяку завбільшки дитини й спокійно став над Прутом тай дивиться в воду. Я дивлюся на него"...

— "Як в образ!" докинув один зі слухачів.

— "Як в образ!" повторив мов відгомін Боринич. "А мій "вуйко" як не метне каменякою в плесо, а за хвилину шубовсь за нею в воду і витягає рибу, одну красшу від другої, тай смачно заїдає"...

— "Га, га, га..." засміялися слухачі.

Майже рівночасно залунав сміх від другого осередка магнету. Кількох слухачів немов загіпнотизуваних сильним тоном Боринича брало зі стола жарені риби і махінально несло до уст, що інші привитали гучним сміхом.

Весь той час доносилося до молодшого Крушини також дещо з оповідання боярина Судиславича про поход його братанича до Святої Землі. Чув, як той братанич прилучився в Буді до німецького війська, що йшло через Угорщину і як разом з ним доїхав до Царгоро-да. Чув опис Византії, що видавалася йому гарна, як мрія. Слухав уже п'яте через десяте, як молодий Судиславич ішов з більшою частию Німців .через пустині малоазійської держави Іконіон та як голод і спека забрали там Німцям тільки людей, що ледви що десятий добився до Нікеї, як відтам ішли здовж морського побережа, аж вкінці всіли на кораблі, як по різних невдачах дійшли пішки до Дамаску, де в дві неділі по Івані Купайлі почався приступ на город, що тревав п'ять днів і через зраду лицарських законів хрестоносців скінчився невдачею. Там молодий Судиславич утратив трьох своїх товаришів.

Мирослав не слухав уже уважно ні одного ні другого оповідача, бо йому зробилося жалко, що не зазнає ні такого життя як Боринич, ні такого як молодий Судиславич: був він сином колись заможної, а тепер зубожілої міщанської семі; покійний князь Володимирко прийняв його був

до зими на товариша для свого сина і разом з ним дав учителям в опіку, бо в останніх часах старий князь хотів зблизитися до міщанства/

Молодий Мирослав сумно дивився в свою будучність під впливом оповідань, які чув: "Хиба де на старі літа, як уже не зможу ні подорожувати, ні на лови ходити, дороблюся на якімсь княжім уряді майна, що забезпечить мені достатнє доживання віку", думав. "От від часу, як молодий князь оженився, майже не сходиться зі мною."

Мов крізь мраку чув, як молодий Судиславич попав в полон, зіскочивши один з перших з муру до города Дамаску і як серед різних пригод утік по двох літах з полону разом з двома товаришами недолі, як його в Царгороді вирядили на дорогу галицькі купці і як він дістався домів через Волощину і Берладь, де бачився з внуком Володаря, князем-ізгоєм Іваном Берладником, стриєчним братом Ярослава.

Бачив потому Мирослав, як княжий бирич приступив до скарбника Люборадича й викликав його кудись, як опісля вернув Люборадич і викликав воєводу Халдієвича, як потому вернув воєвода і викликав Гражданця. Додумався, що вони ходили до князя. "Тільки мене князь не кличе!" подумав і зітхнув.

Тимчасом Боринич оповідав про свого медведя далше і се вже ліпше врізувалося в пам'ять Мирославу:

— "Коли я переконався, що "вуйко" що-раз частійше навідується в мої ліси, постановив я зловити його в яму-западню, хоч дуже соромився того, що не міг уполювати його! Тай казав я викопати на його стежці яму, але таку, що була найменше в два хлопа завглибшки. Викопав і чатую. Нема, нема і нема. Аж раз як розвиднялося, йду я туди, щоб подивитися, чи не зловився мій "вуйко"; аж тут так з на два гони від ями, бачу — кого? мого "вуйка", великого і темного, як скеля, мохом поросла! Я присів у гущавині й придивляюся ліпше, а мій "вуйко" несе в лапах довгу, росохату остриву, що її витяг напевно з моєї власної копиці сіна. Бо кругом моя земля! Я з

дива аж рота роздоймив і дивлюся, що він з тим деревом робитиме. А "вуйко" суне з ним просто до моєї западні. Хоч холодно було, а я з цікавості трохи не згорів. Аж душно зробилося. Жду. Мій "вуйко" повагом підійшов до самого краю западні, забурмотів, але негнівливо, й обережно почав зсувати остриву з западню!..."

— "Сссс", зашипіли рівночасно слухачі зі здивування.

— "Мірив глибину?" запитав котрийсь з них.

"Та де там мірив глибину! На чорта вона йому потрібна. Поставив остриву й жде, мов рибак на рибу. Але в ямі тихо. І я не знаю, що мій "вуйко" робить і в яким замірі. Вже нетерпеливліюся. А мій "вуйко" також. Вже грізно бурмоче. По якімсь часі навкучилося йому ждати й він як чоловік махнув лапою тай відійшов. Але обзирався поза себе, а все на западню. Відійшов у гущавину й присів. Очевидно сховався. А я аж віддих задержую, щоб не почув мене, бо дуже хочу знати, що з того буде. За якої пів години піднімається щось із западні; дивлюся й очам своїм не вірю; зі западні вилазить мій найліпший чабан Микита, хлоп як дуб, що і з медведем поборовся-б. "Вуйко" побачивши його, встав на задні лапи, забурмотів приязно

і пчихнувши так голосно, що мені аж в усі залящіло, відбіг собі легкою ходою Бог вість куди..."

Всі слухали з увагою.

— "Ти як тут взявся й що за спілку з медведем держиш?" питаю.

— "Добра то спілка", каже. "Ледви приходжу до себе зі страху.

Йду я з полонини до вас, каже, з важними справами. Вечеріло, як я доходив до місця, де була западня. А що я ті місця знаю від дитини, отож іду сміло, як Бог приказав. І нараз — бевх! паду в яму. Дивлюся в гору; ні

суди Боже дістатися на верх: нема як рукою зачіпитися за край, бо за високо. Ні підскочити, ні підлізти. Гукнув я кілька разів, аж луна по верхах покотилася.— Тихо. Біда, гадаю. Як ніхто з тижднів не загляне, прийдеться з голоду вмерти. А тут нічого при собі не маю, хоч пальцями греби сходи в стіні!" І що за дурень викопав тут яму? гадаю..."

— "То я", кажу.

— "А, як ви, то добре..."

Сміх перервав. Але Боринич не звертаючи на ніщо уваги, докладно оповідав далі пригоду свого чабана:

— "Сів я в тій ямі і думаю і сиджу. Потому їм сир, що мав з собою."

— "Та вже?! Таж ти сам казав, що голоду боявся!"

— "А звірі де? Бодай не буду голоден, умираючи, гадав я. Іно я зів, аж слухаю, щось суне до ями. Так само сміло, як я. Йде скоро а ріще тріщить під ним. Ніщо инше, лиш медвідь, гадаю. Зі страху аж голос завмер мені в гортанці, а то може криком бувби відігнав його, або звернув увагу, що тут яма. Але я не крикнув, тільки що мав сили притиснувся до стіни. Наді мною засопіло, нависло і геп! "Вуйко" завбільшки скелі впав аж застогнав і він і земля під ним. Почав світ продиратися між смереками і я побачив, як "вуйко" здивувався і засоромився мене. Але зараз піднявся і приступив до мене, поставив мені лапу на рамя так, якби ми Бог зна від коли приятелювали, тай потиснув, але не дуже. Я зі страху присів. Тоді "вуйко" забурмотів грізно й знов потиснув мене. Я ще більше присів, а він ще грізнійше забурмотів. Тоді змркував я, що він не хоче, аби я присідав. Стою як мур. А "вуйко" обі лапи кладе мені на рамена тай тисне. Знаєте, що я і три міха збіжа беру тай іду з ними під гору, але від того "вуйкового" трібування тяжко мені було. Та що було робити? Заперся і стою. А "вуйко" так приязно бурмотить, як корчмарка, коли в неї багато попиту. Нарешті вискочив на мене, зараз оперся в стіну тай миттю був на

горі. Не довго трівало і знов прийшов тай приніс остриву, аби ще мені дати поміч. Гарне з цього сотворінне Боже: памятає прислугу ліпше, як чоловік. Я боявся зразу лізти, але потому виліз. Тай зараз побачив вас..."

— "Ото! Раз!" загуло з усіх сторін.

— "А сполювали ви того "вуйка"? посипалися питання.

— "Ні, того не міг", відповів сумно боярин Боринич. "Але смерть його я бачив. Умирав достойно, як боярин на війні. А я вже почав уважати його за нечисту силу, бо мої собаки, що й тичні вовків не бояться, дуже його боялися. А смерть мав мій "вуйко" таку дивну, як і життя. Було то пізнім вечером. Сиджу я в хаті, жінка пряде. З гір тягнуло холодом і я присунувся до огнища. Нараз чую рев. Але то такий голосний, що голоснійше не витали-б міщани навіть свого любимця, бер-ладського князя..."

— "Го-го!" загули бояри здивувані, що Боринич дався пірвати політичному натякові. Він мов засоромився й тягнув далше:

— "Очевидно мій "вуйко" розгнівався на когось", подумав я зараз. Спочив я від огнища, вхопив ратище й рогатину, крикнув на челядь, аби йшла за мною, і свиснув на собак тай іду в напрямі, відки чув той рев. Йду тай іду. Слуги засвітили смолоскипи. Дивлюся, а тут два сліди попід гору: висше слід мого "вуйка", а низше повз того слід дикого кабана. В такій компанії я ще ніякого "вуйка" не бачив, не то сего. І біжу далше тими слідами. Знов чую рев. Повторявся він щораз частійше, а подвійні сліди крові були щораз більші і місцями виглядали мов калюжі. Вкінці чую вже, як сопе мій "вуйко". А собаки, що здалека лаяли, тепер поховали хвости під себе і йдуть за нами. Коло "вуйка" дикий кабан рохкає. Так і чути, як прискакує до "вуйка" з долу. А "вуйко" його тільки "трах!" лапою по морді. І кабан в діл. Тай знов іде. Не даром говорять про його упертість. Вкінці під одним таким "вуйковим" ударом кабан повалився на землю й вже не вставав. Підходимо — а він має морду спухлу як подушка й одно

око на верх йому висадило, зуби повибивані, словом — опорядив його "вуйко". Йдемо далі за "вуйком", бо по слідах крові видно, що "вуйко" йшов уже як п'яний. Пішов ще зо п'ять сот кроків і тихо повалився на землю — мертвий.

"Де і як вони зачепилися тай котрий котрого зачепив, не знаю, але ті реви "вуйка" й один його бік, страшенно подертий клеваками, свідчили, що і йому не легко було в тій боротьбі. Бо кабан, уперто йшов поруч нього і раз-у-раз прискакував та дер "вуйка" як міг і скоро відскакував. "Вуйко" бив його за кожний раз в пику. Може коли перемахнувся і впав тай тоді дістав смертельну рану. Бо в однім місці мав сильно розпорений живіт..."

Боярин Боринич скінчив одну історію, випив неімовірно великий ріг меду, попоїв, знов напився і далі оповідав інтересні пригоди з лисами, борсуками, бобрами, рисями та всякого рода птицями.

Наговорився найменше на два роки. За кожним його оповіданням повставала суперечка між слухачами, яку глушила музика.

Так забавлялися на княжій пирі галицькі бояри, що навіть не замітили, коли прислуга позасвічувала лямпади й порозпалювала вогнища з пахучої кедрини.

Служба поспрятувала столи й заложила їх виключно овочами, солодощами й напінками. Учасники пирів здебільшого повставали й розбилися по салі на поодинокі гуртки. Тільки любителі вина і меду завзято сиділи — й дзвонили кристаливими й срібними чарками та різьбленими рогами, вщерть наливаними.

Двірський весельчак Лівонко "пускав" дотепи:

— "Два нащадки Мономаха беруться до війни з одним Ростиславичем. Чи не смішно?"

— "Чим же смішне, Лівонку?" запитав великий скарбник, боярин Люборадич, що весь час сидів поважно й роздумував над новими видатками.

— "Тим смішне, що "Мономах" значить "Єдиноборець", а його нащадки в спілці беруться до одної волости."

— "Адже й Мономах у спілці брався до Половців", відповів начальник княжих житниць, добродушний боярин Лисинич, що весь час спорив зі сусідами про те, чи просо, чи фасоля ліпший харч для війська.

— "Чому ж їх діда називали "Єдиноборцем"?" запитали з кількох сторін.

"А для чого тетерева називають "глухим", хоч він ліпше чує як "вуйко" боярина Боринича й його не підійде так легко навіть найліпший стрілець, не то кабан."

Кількох засміялося, а Лисинич добродушно відповів:

— "А я думаю, що Мономаха тому так називають, бо він був самотній, найліпший борець проти Половців в тих часах."

— "А що ти на се, Лівонку?" — запитало кількох бояр.

— "Я на те оповім вам, пресвітла радо бояр і воєводів", почав Лівонко, поважно видуваючи губи,— "дивний сон начальника житниць княжих"...

Сим разом всі засміялися з заклопотання боярина Лисинича. А підбадьорений тим Лівонко говорив далше:

— "Сниться йому, що він є також начальником житниць, але не у нашого князя Ярослава, лиш у єгипетського фараона. Нараз вибухає

війна з Амаликитами чи якимись іншими Жидами. На щастє був тоді третій рік урожаю і боярин Лисинич дуже втішився, кажучи до себе в серці своїм: "Господи, Господи!" Тожто дам собі духа, нарікаючи тяжко перед фараоном, що весь Єгипет пропаде з голоду!"

Всі засміялися хором, а боярин Судиславич крикнув до Лисинича:

— "Лисинич! Приречі йому щось, бо обсмішить тебе на смерть і я притім згину зі сміху!"

Судиславич був у добрім гуморі, бо всі уважно слухали його оповідання про братанича, а він любив оповідати уважним слухачам. Хор сміху докінчив його оклик, а Лівонко тягнув далше:

— "Аж тут показалося, що медвідь, боярина Боринича зовсім не згинув від кабана, бо се таки не був медвідь, лиш опир. Він преспокійно встав і просто пішов аж до Єгипту, причім не гавкнула ні одна собака..."

Боринич подивився на весельчака зпід лоба, що викликало нову сальву сміху. Лівонко присунувся близше до воєводи Халдієвича, даючи тим до пізнання, що його замість неприсутного князя уважає покровителем в потребі. Старий воєвода добродушно усміхнувся на знак згоди, а Лівонко, забезпечений тим, далше говорив своє:

— "А така вам бестія була проворна і зловна, що в трьох годинах з'їла всю рибу з єгипетського Прута, виїла весь мід, і дикий і людьми крадений пчолам, тай знищила все збіже на пни! І перервалося сім урожайних літ, про які недавно читав у св. Письмі боярин Боринич..."

Загальний регіт заглушив далші слова Лівонка, бо всі знали, що Боринич навіть до рук не любив брати книжки. А він почервонів з досади й встав. Хоч похилений від часу своєї пригоди з медведицею, але мимо того своїм величезним ростом перевисив усіх.

На той вид переляканий Лівонко чмихнув у найблизші двері, не довіряючи навіть повазі старого воєводи. Всі взялися пояснювати розлюченому Бориничови, який рідко бував на княжім дворі, що навіть старий князь Володимирко хвалив Лівонка за добрий дотеп, хоч він звертався й проти його особи. Сам воєвода Халдієвич приступив до розлюченого Боринича зі словами:

— "Брате! Як добра собака не здержиться перед найдужшим кабаном, так добрий весельчак не здержиться і перед князем з дотепом своїм. Якраз тим добрий він!"

Як утихомирили Боринича, всунувся Лівонко до салі, але не мав уже гумору й не скінчив навіть оповідання про сон Лисинича, хоч просили його. Кинув ще кілька блідих жартів, а коли котрийсь з полководців замітив, що мало хто сміється, відгризся:

— "З того, що ви не смієтеся з мене, не буде ніякого зла для землі галицької, але буде як я сміятимуся з вас, коли повернете з до-бичею, що називається "довгі носи".

Опісля винісся зі салі.

Та бояри дальше весело пирували на замку князя Ярослава в Га-личі над Дністром. Вони співали разом з боянами й одинцем. Співав також молодий варяжський полководець Руальд якусь воєнну пісню скандинавську.

Не забавляв тої ночі лиш оден — князь Ярослав. На нього якраз тоді щораз більшою вагою почав налягати тягар княжого колпака. І на тягар той майже не вистарчала його молоденька сила, чи радше неви-роблена ще зручність. І він виглядав як благородний олень, гонений подіями ловів на стрімкий верх, з котрого тільки якийсь несподіваний скок може його вратувати — бодай на якийсь час — з немилосердних зубів собачої сфори, яка з усіх сторін осачує його, та відстріл і рогатин.

Почалося з того, що дворянин, який в часі пира приступив до молодого князя й щось шептав стольникови, приніс йому, а той князеви вістку, що стара княгиня просить сьна, щоб зараз прийшов до її кімнати. Князь перейшов ряд кімнат і знайшовся в тихій кімнаті своєї матері. Стара княгиня, одіта в темну, довгу одіж, сиділа біля огнища й читала якусь грецьку книжку. Побачивши сина, встала, й пригорнула його до себе та попросила сідати. Ярослав усів на лавочку біля ніг матері, а вона повідомила сина тихо, що його жінка почувалася в тяжи.

Ярослав засоромився й зблизив зарум'яніле лице до огнища, щоб укрити своє заклопотаннє. Разом з першою хвилею крови, що набігла йому до лиця, відчув якусь дивну радість, якої не зазнав іще ніколи, почув себе сильнішим, більшим і ліпшим, а zarazом більше привязаним до свого тягару, до княжої влади. А як хвиля крови відбігла йому з лиця, відчув, що з ним сталося щось несподіваного; як з каменем, що котиться в однім напрямі з гори і трунувши о якусь річ, змінює свій біг.

Що се значило, не знав ще. Тільки присунув ближше лице своє до колін матері й слухав її слів. А вона говорила:

— "Нім підеш до кімнати Ольги — не довго там сиди тепер, мій синку — скажи мені, що порішила рада боярів в справі війни тай коли виправляєш послів до Византії?"

Ярослав підніс голову в гору. Він тепер саме рішався в справі війни — сим разом в останнє. Молода його думка билася о події й факти, як риба о крижані зломи леду. "Син, син, син", кричало щось в душі солоденького князя... "Ти міг відступити все, що належало до тебе, але не всмієш відступити ні скиби землі рожевого немовлятка свого, бо воно не вміє ще спімнутися за собою. До нього, не до тебе, належать ті дні, що прийдуть по хвилині, в якій ти ляжеш на чорній паполоні, як ляг покійний батько твій. І всі трудноте, що принесуть зі собою ті далекі дні, в яких не буде вже тебе, але буде син твій, належать до нього. Не смієш зменшити основи могутности його!..." Ще один зовсім новий аргумент проти війни блиснув між думками князя, як свіча в царських вратах і — погас; князь

здивувався тільки, що той аргумент не прийшов йому скорше до голови. Було се бажання експіації батьківської вини, що плила зі зломання приречення, даного під Перемишлем, бажання очистити його й — себе. Але перший невинний віддих сина здмухнув в його уяві те бажання й молодий князь відповів матері:

— "Я довго важився, але тепер рішився, не брати назад батьківського слова в справі війни! Зрештою бояри за війною. І вона буде".

— "Се добре, мій сину, що ти не пішов відразу в розділ з ними. А чи міг би ти постановити инакше?" запитала стара княгиня, з ніжністю до сина придавивши недовіре в тоні.

— "Міг" відповів Ярослав. "Через цілу ніч мусітиму валити те, що побудував недавно проти їх волі."

Матір з гордістю подивилася на сина й сказала:

— "Не забудь як найскорше вислати послів до мого стрія, цісаря Маніла, щоб його військо скоро перейшло Дунай, інакше Угри стануть під Галичем."

— "Посольство вже завтра відійде."

Ярослав встав і попрощався з матір'ю та хотів йти до кімнати подруги. Матір встала також і пішла з ним. В кімнаті, що перед спальнею, задержала їх жіноча прислуга, кажучи, що лікар княгині заборонив тепер впускати князя. До середини увійшла тільки стара княгиня, а по хвилі вийшов лікар, византійський Грек, і заявив князеві, що тільки що прибув і завтра здасться йому справу з у сего.

Князь пішов до своєї кімнати. В ній було тихо й привітно. Ясний огонь з кедрових полін кидав снопами приємне світло й тепло на кімнату, в котрої вікна бив осінній дощ. Ярослав усів на крісло з пору-чем і відітхнув.

Відпочивши хвилю, приказав покликати до себе скарбника Люборадича. За хвилину припровадив його бирич з пира.

Князь показав йому рукою ослін і запитав:

— "Якіж більші й тайні видатки маємо тепер поробити?"

Люборадич витягнув ізза пояса пергаментовий звиток і запитав:

— "Чи ти, княже, рішився вже на війну?"

— "Буде, як порішить завтра рада бояр і полководців", відповів обережно князь.

— "Се значить, що буде війна. На той випадок припоручив мені твій покійний батько сказати тобі, що в крайній потребі маєш збережену перед усіма більшу скількість дорогоцінностей. Ось їх список."

— "А видатки?"

— "Видатки полагодив я сам, як передтим. Чи тепер дати список?"

— "Пізніше. Маєш ще що сказати?"

— "Єврейські купці прислали з власної охоти три тисячі гривен на воєнні потреби."

— "Як перед кожною війною. Не забудь пригадати воєводі Халдієвичови, щоб взяв їх в опіку перед насильствами переходячих військ і пришли його сюди."

Скарбник вийшов.

По кількох хвилинах увійшов старий воєвода. Князь встав і положивши обі руки на рамена старому, сказав приязно:

— "Не багато займу тобі часу: я роздумав все й сказав собі, що твоя правда. Але не возьми мені за зле, коли завтра на раді владика й ігумен виступлять завзято проти війни: з владикою я вже говорив, що війни не хочу, а тепер те саме мушу сказати й ігуменови. бо він і так довідався вже певно від владики, про що я говорив з ним. А відкликати перед владикою годі, бо за що він уважав би мене?"

Старий усміхнувся й відповів:

— "Алеш овшім, се тобі, княже, тільки на добрий вийде, як по монастирях і церквах думати будуть, що ти миротворець."

— "Євреї дали з доброї охоти гроший на воєнні потреби й я казав Люборадичу, аби в свій час пригадав тобі від мене, що їх треба брати в опіку".

Воєвода знов засміявся:

— "Люборадичови таких справ не треба аж пригадувати. Він з ними лізе до очий кожному полководцеві з окрема. А мені бувало так надоїдав, що я мусів перед більшими складами чужинців ставити сторожу".

— "Чи не було-б добре, зробити зимовий похід? Ми вже так якби приготовані завдяки мобілізації зарядженій покійним батьком моїм. Коли ждатимемо до весни, Ізяслав матиме час порозумітися з Гейзою."

— "То правда. Але тоді й ми матимемо час порозумітися з Визан-тією. Колиж зараз розпічнемо, то Угри скорше будуть у нас, чим Византіїці в них".

— "Якже переведемо завтра воєнну ухвалу?"

— "Дуже легко. Я говоритиму за тим, щоб вислати до Київа ще одно посольство з жаданнем поділу Погорини, на що київський князь напевно не пристане. Тоді війна".

— "Добре. Що там на пирі?"

— "Ааа! Там "пир на весь мир!", як то кажуть. Гамірно й весело, якби й не чути було про війну... Судиславич оповідає щось, як звичайно. Але маємо й рідного гостя, Боринича. Не знаю, кому вдалося стягнути його до Галича. Щойно оповідав про свої пригоди з медведем і з парою лисів, а тепер оповідає, як два закупи його свояка убили тура. Добре говорить. Ждатимеш на ігумена?"

— "Так; перед тим говорити ще маю з Гражданцем. Пришли його до мене".

Розпрощалися.

Прийшов Гражданиць. З ним князь не мав вже тепер про що говорити, бо змінив вже своє рішення в справі війни. Для того запитав його звичаєм свого батька, коли той спішився кудись:

— "Чи відколи мені припала волость не було яких надзвичайних злочинів?"

— "Ні!" відповів Гражданиць.

Поговорили коротко про різні дрібні справи й Гражданиць вернув на пир в тім переконанню, що князь перед рішенням війни хотів знати, чи нема злої ворожби в незвичайних злочинах.

Князь післав ще спритного бирича Яструба до монастиря, довідатися, кілька бояр там заїхало. Коли бирич доніс, що двацять двох, був вже спокійний о вислід завтрашньої наради.

Хоч до розсвіту було ще досить далеко, вислав князь двох своїх биричів до монастиря св. Іоана, щоби, як встане ігумен Данило, ще раз запросили його до замку, а сам положився. Але заснути не міг. Закликав прислугу й приказав знов засвітити та взявся переглядати книги. Відложив на бік житія святих Івана Дамаскина, переглянув євангеліє й довше спинився на книзі подібній до "Фізіолога"; його бавили різні дивовижні відомости тої книги про рис я, що очима бачить крізь мури, про поганого носорога, що має очі найкрасші з усіх земних і водних сотворінь.

Князеви пригадалися притім веселі, повні удушевлення хвилі, які переживав, читаючи ту книгу зі своїм товаришем Мирославом Крушиною. "Якже давно не говорив я з ним", подумав князь. "А він бувби добрий до посольства; притім узрівби ті полудневі краї, про котрі ми так часто говорили". Казав прикликати його.

Мирослав увійшов до кімнати князя дуже врадуваний несподіваним зазивом.

Князь простягаючи до нього свого "Фізіолога", сказав:

— "Чи памятаєш, Мірку, як ми не раз цікавилися сею книгою? І чи не хотівби ти поїхати там, де можеш зустріти бодай частину див, описаних у ній? Завтра, найдальше позавтра відіде посольство до Византії. Вибачай, що я скорше не сказав тобі сього, але ти не знаєш, як дуже багато клопотів мав я від хвилі смерти мого батька".

Розговорилися як за давних, добрих часів. Мирослав оповів князеви все, що бачив і чув на пирі: особливож докладно про клопіт з приміщенням освоєного медведя, з яким прибув на пир боярин Боринич. Служба говорила, що з гір прийшли два медведі на пир, лиш одного треба було взяти до конюшні на ланц, а другого до княжого стола. Князь дуже тішився Мирославовим переповіданням. Вкінці стануло на тім, що головою посольства, в склад якого входитьме кілька поважних купців і

бояр та один варяжський полководець, буде брат відомого нам вже Івана Микулича з Надвірної, боярин Мирослав Микулич. Він за старого князя рівно як брат його послував і добре вивчався зі своєї служби. Князь волів його, чим Івана, бо Іван був дуже скупий і через те не виступав достойно й пишно.

Як засвітало, повідомили князя, що приїхав старий ігумен Сту-дитів, Данило. Мирослав Крушина попрощав князя й пішов. А до кімнати вступив старець, немов сотворений на образ і подобє чоловіка, описаного в євангелію Матея словами: "Во дни же они приїду Іоан Креститель, проповідая в пустини Іудейській; імяше ризу свою от влас верб-люж і пояс шкіряний около бедр своїх; а кормом єго була шаранча і мед дикій".

Образований ум князя пригадав собі зараз те місце св. Письма, причім сказав собі в думці: "Сей чоловік не тільки виглядом, але й діяльністю подібний буде до біблійного Іоана Хрестителя; з нього лунатиме глас вопіющаго в пустини".

І зробилося йому дуже прикро на думку, що він, молодик, не скаже правди тому старцеві, якого завізав до себе. Не може сказати. Відчув виразно всю глибину різниці, яка була між ними: той старець у волосінниці, підперезаний ремінним поясом, не мав уже ніякої звязи з сим світом крім св. Письма. І дивно зробилося молодому князеві на думку, як та свята книга творить людий, як надає їм зверхний і внутрішній вигляд — одна книга, що прийшла до нас з далекої Византії перед шістьма поколіннями князів; у сім'ї фیلі Володимирко-вого потомства прибув на світ він, Ярослав, внук Володаря, що був правнуком Ярослава Мудрого, сина Володимира Святого, за якого та свята книга почала панувати на нашій землі. І відчув якусь дивну пошану, майже острах перед тим старцем, якому на сім світі вже на нічім не залежить, крім на виконуванню слів св. Письма. Але молоде рожеве дитя, яке було в його уяві, додало йому відваги, стати до розмови з тим строгим старцем.

Витримав його благословення й довшу молитву над своєю головою тай усадовивши біля себе, сказав:

— "Отче, я попросив тебе задля поради в дуже важній справі. Як ти може чув уже, завтра боярська рада має рішення, чи буде мир, чи війна з Київом ізза Погорини, яку прирік звернути мій покійний батько. Я хотів змити батьківську вину..." (Тут князеви мимохіть напіралися слова: "Але відколи мені сказали, що я сам став батьком, не можу цього зробити". Одначе переміг себе й докінчив так:) "Але вже на нинішній нараді бояр зміркував я, що більшість за війною. Ти знаєш добре, що я, як молодий князь, якому ще навіть не склали присяги бояри, не можу явно виступити проти волі їх. Чи ти не міг-би рано перед радою довідатися від тих поважних учасників ради, що заїхали до монастиря, чи вони будуть за війною, чи проти війни й мене про се повідомити?"

Старець насупив брови, встав і витягаючи праву руку, промовив слова Святого Письма, чого саме сподівався молодий князь:

— "Слишасте, яко речено бисть древним: не убієши! Аз же глаголю тобі, яко всяк гнівайся на брата свого всує, повинен єсть суду і геєнні огненній".

Чи ізза великої втоми молодечого тіла князя, який не привик до неспаних ночей, чи ізза натовпу вражін і думок останнього днини, чи під впливом сего дивно строгого монаха-старця, досить, що князем заволодів якийсь горячковий жах. Чув себе вельми грішним перед тим оли-цетворенням Святої Книги. Йому здавалося, що стоїть перед ним не той сухий, винищений постами старець, тільки Святе Письмо й говорить до нього про пекольний огонь. В очах зробилося йому червоно від огню, що пік його уяву й обхоплював усе кругом. З трудом видержав дальшу розмову зі старим ігуменом.

Як ігумен вийшов, князь не міг відразу заснути, хоч був дуже втомлений. Вже настав білий день, як сон зморив його й він заснув. Стара

княгиня, довідавшись від прислуги, коли заснув її син, заборонила його будити скорше, як на раду бояр і полководців, що мала рішити війну, як всі вже чули й знали.

## В ПОЧАТКАХ ВОЄННОГО КРУГОВОРОТУ

Глава пята, котра вияснює, чому по ухваленню війни зблід молодий галицький князь; які він укладав пляни з воєводою й куди мали роз'їхатися його посольства, та як один з учасників посольства, Мирослав Крушина, затягнув довг і яку довжну грамоту виставив і яких людей притім пізнав; а не вияснює ся глава, що вийшло з того знайомства.

Хоч війна ще не була формально постановлена, але все відбувалося вже в її круговороті.

Їм я війни: несподіванка, а символ довг, а тло чорне пожарище, а письмо її червоне. Вона багатьох убиває збруєю, а ще більше трудами й голодом. Вона нищить багато тих, що беруть у ній участь і ще більше тих, що не беруть в ній участі. Вона приносить зі собою несподіване множество страху й трудів, болю й тягарів, положень і знакомств, про які людям ніколи й у снах не приснилося. Вона кидає людьми в далекі землі, на високі гори, на глибокі води. Показує їм отворені рани й темне дно розпуки й смерть. Всіляку

смерть, небажану й бажану і навіть пожадану. Але не ті найбільше нещасливі, що були в страшних руках війни; бувають і такі, яких вона ощадила, а які в чдальшім життю жалуються їй словами: "Чому ти не забрала нас у сиру земельку, в муках конання?" Вона показує людям, як сила замагає силу й які різні є сили на світі, і як хитрість збиває силу з ніг і як припадок панує над усім, мов збиточний хлопчик в кімнаті, повній дорогоцінного скла. Але й він не годен змінити того, щоб вода не плила й камінне не котилося вниз. Бо вічні є закони світа і як тягар олова, так тягар провини все падатиме вниз.

Молодий князь спав, аж поки сонце не стануло над найвисшими недеями Горганів і в княжих теремах не зібралася пов'я рада бояр. Тоді збудили його й він убравшись, поспішив на раду. Був втомлений і блідий та мав дивне вражіннє, що втратив не тільки половину днини, але й пів життя, бодай того доброго, сонішно-го, щасливого життя. Як золотий промінь, що лучив його теперішні турботи з веселістю минулих днів, блимала в нім думка про сина. Нею оживлений увійшов до радної гридниці, що була заповнена до краю.

Його привитали як вчора, тільки може з іще більшою пошаною. Сим разом нарада не тревала довго. Така велика більшість заявила за війною як за чимсь samozrozumіlim і немов поставновленим, що меншість замовкла й своєю мовчанкою немов потверджувала становище противників. Щойно по промові воєводи Халдієвича порішено, що князь може ще провадити переговори в справі замирення на основі відступлення двох східних городів Погорини. Але в можливість мира не вірив вже ніхто й бояри таки зараз розіхалися, пригтовлятися до походу; київського посла повідомив великий печатник, брат перемиського воєводи й приятель Халдієвича, що князь і рада бояр постановили предложити київському князеві поділ Погорини та що в тій цілі виїде до Київа окреме посольство.

Князь ішов з воєводою Халдієвичем до своєї кімнати, як приступив до него лікар княгині й вклонившись, сказав, що мавби щось заявити князеві на самоті. Молодий князь в переконанню, що лікар говоритиме про новонароджене дитя, відповів:

— "Говори! Я не маю тайн перед старим приятелем мого батька".

Тоді лікар отягаючися, сказав:

— "Молода княгиня зовсім уже здорова".

— "Син?" з ніжною гордістю й укритим острахом запитав князь.

Лікар замнявся й по хвилі відповів:

— "Княгиня повила — донечку..."

Бліде лице князя зблідло ще більше так, немовби вся кров сплила з нього. Опісля червень почала йому підступати й дійшла аж до очий. Запримітили се і лікар і воєвода тай оба почали нараз,

говорити. Але князь не чув, що вони говорять. По хвилі прийшов до себе й обернувшись до воєводи, сказав дивно твердим тоном:

— "Ходім! Треба кінчити діло!"

— "Розпочинати, княже!"

— "Нехай буде розпочинати!"

Вступили до кімнати князя, перед котрою, як все, куняла медведиця.

Ярослав, як усі мужчини з його роду, скоро приходив до себе. Він був вже зовсім спокійний і сказав до воєводи:

— "Думаю, що найважніша річ, відтягнути Угрів від війни".

— "Так!" відповів воєвода.

— "А що зробити з Ляхами?"

— "З ними не стоїть говорити, бо вони занадто бідні й голодні, щоб не пішли скрізь, де тільки сподіваються, поживитися. Впрочім маю певні вісти, що війною проти нас можуть піти тільки два ляцькі князики: краківський і сандомірський. Першого розібемо над По-прадом, а другого треба ще в осени, а найдалше в зимі облягти в його курнику".

— "Угрів думаю відтягнути двома способами: переговорами

й ударом Византії. В тій цілі висилаю завтра посольство до византійського цісаря, яке має його повідомити про смерть мого покійного батька та про війну з Ізяславом і зажадати на основі договору цісаря Мануїла з моїм покійним батьком, щоб византійські сили як найскорше перейшли Дунай і вдарили з полудня на Угорщину. Те саме посольство вступить по дорозі до Буди й спробує навязати добрі відносини між мною й угорським королем. Як се вдасться йому, то має далше їхати до Византії вже без домагань, щоб вона вдарила на Угрів".

— "О се нема страху, щоб шурин Ізяслав не пішов йому на поміч. Я боюся чогось іншого, а саме, щоб він не приказав по дорозі між Будую й Дунаєм зловити ціле наше посольство так, що воно не доїде до Византії".

— "Мабуть ні", відповів князь. "Мій покійний батько говорив мені не раз, що Угри дичіють як тільки вийдуть поза свою землю, але дома вони поводяться по лицарськи. Як тільки з ними відповідно поводитися. А молодий Микулич уміє з ними говорити".

— "А я думаю, що тим лицарям, що ще так недавно як чорні від бруду чабани переходили нашими степами, нема що вірити".

— "Обережність не зашкодить ніколи, хоч якраз супротив Угрів може вона бути менша, чим супроти старої Византії. Я дам другу грамоту Мирославови Крушині в тайні перед цілим посольством. І якби Угри відібрали від Микулича мою грамоту, то на молодого Крушину не звернуть уваги. А що буде, як Византія не прийде на час, або взагалі не прийде?"

— "Сего не треба боятися. Я знаю цісаря Мануїла. Мусимо лиш о те подбати, щоб він мав час напасти на Угрів. Від посольства, що поїде до Київa, залежить, чи цісар Мануїл матиме час, поспішити нам на поміч".

Тут старий воєвода положив обі руки на своє чоло й помалу запитав:

— "Але кого вислати до Київа? Хто зможе переконати старого Ізяслава, що ми не хочемо тільки зискати на часі? Се трудно буде зробити, дуже трудно. Бо навіть мала дитина знає, як є... А Путятич уміє дивитися й слухати".

Князь також задумався. І тихо стало в кімнаті княжій. Лиш крізь відчинені вікна долітав одностайний шум Дністра. Мовчанку перервав князь словами:

— "Так, се буде дійсно трудне посольство..."

Князь подумав ще хвилю й сказав:

— "Ізяслава переконає тільки такий чоловік, який сам переконаний, що я хочу мира. Такого чоловіка маємо: є ним ігумен Данило".

Старий воєвода положив обі руки на стіл, а морщини його чола вигладилися. Він радісно подивився на молодого любимця свого й промовив:

— "Так. Я не тільки що не міг-би переконати про те київського князя, але не можу навіть зрозуміти, що галицький князь має всего на всего літ двацять. Ігумен Данило як сотворений на посла до Київа. І тому, що вірить у твоє миролюбіє й тому, що говорить добрі проповіді. А в старих київських церквах добра проповідь ліпше западає в душу, чим у нових галицьких".

— "Що ігумен вірить у моє миролюбє, в тім він навіть не так дуже ошибається", сказав задуманий князь таким голосом, якби говорив до себе. Воєвода видивився на нього, якби хотів замітити: "Знов нерішучість?" Але молодий князь відповів на його здогад:

— "Пропало! Війна буде. А до помочі ігуменови додам Гражд-данця й Судиславича. Вони вже дадуть собі раду з дорадниками Ізяслава, як тільки ігумен справиться з ним самим. Гражданинець знаменито списуватиме нову хрестну грамоту", з якимсь тяжким віддихом сказав молодий князь. Він почував себе дуже ніяково в тій помотаній сітці дипломатичних підступів, яку сам починав плести. Та в душі леліяв мрію про мирну працю для свреї волости й всіх земель нашого народу.

— "Лишається ще тільки одно посольство — до Суздаля", сказав воєвода.

З неохотою відповів князь.

— "Відійде й воно, хоч я волівби обійтися без сеї помочі. Вже важнійше, те, щоб тесть порозумівся в нашій справі з половецькими ханами". Воєвода додумався, що князеви неприємна була згадка про Суздаль ізза несповнення його надії на першого потомка, але не сказав нічого.

Князь запитав ще:

— "Чи сили, якими розпоряджає мій перемиський воєвода, вистарчить на здержання ляцьких князів?"

— "Тих голодних князиків? — Зовсім вистарчить. При дрібочці сприту вистарчило-б і війська, що стоять у Ряшеві, Ярославі та Сяноці", відповів старий воєвода, що не любив свого суперника, перемиського воєводи Дмитра Надітича й зовсім неслухно робив натяк на недостачу сприту в нього.

Розпрощалися, й Халдієвич вийшов.

Але вернув з коридора й сказав:

— "Маю ще одну раду для тебе, княже, тільки не знаю, як приймеш її".

— "Кожду твою раду приймаю радо, воєводо", відповів молодий Ярослав, котрому зробилося приємно на думку, що старий воєвода числиться з ним уже майже так само, як з його покійним батьком.

— "Моя рада така, щоб до київського посольства вжити також старого міщанина Рака".

Князь широко розкрив очі.

— "Адже се тайний провідник противного мому батькови міщанства!" сказав.

— "Якраз для того добре було-б синові, ужити його до важного діла й тим позискати".

— "Тим його не позискаємо. Впрочім він не згодиться їхати до Києва".

— "Як не позискаємо, то бодай ослабимо його ворожнечу. Але невиключена річ, що він згодиться їхати: він має в Києві свої склади й тому буде на руку, переїхатися там на княжий кошт. Я сам піду до нього в тій справі, може ще з ігуменом. Тоді мабуть не відмовить".

— "Можеш спробувати".

Від хвилі сеї розмови князя з воєводою війна почала розпускати щораз ширші круги. Воєвода взяв у свої досвідчені руки військові справи, а князь своїм гнучким умом взявся дальше виплітати помотану сіть дипломатичних заходів.

Наперед взявся до зорганізування посольства до Византії, яке найскорше мало відійти.

Мирослав Крушина вийшов одушевлений з кімнати князя й землі не доступаючи, поспішив до дому. Був такий веселий, якби на ново на світ народився. В його мозку шибали думки веселі як сонішне промінне, одна красша від другої: побачить вічно блакитне небо полудня й море, якого ніколи не бачив і передовсім — Визан-тію, ту Византію, що через ряд століть була мрією всіх князів і вис-щих верств українського народу. Византія мала для нього ще одно, зовсім особисте значінне: там спочивали тлінні останки його покійного батька, колись дуже заможного купця, що помер там у молодім віці, як Мирославу було літ дванайцять, полишивши молоду вдову й троє діточок, з яких найстарший був Мирослав. Вірителі розхопили тоді великі батьківські склади так, що його матері й рідні остав тільки дім у Галичі й кілька кусників поля та рибний став. Тоді старий князь. Володимир прийняв його на свій двір і казав учити тим самим учителям, що вчили молодого Ярослава.

Щойно тепер мав він нагоду, довідатися у Византії докладніше про вірительности свого батька й — може прийти до маєтку. Ся думка справляла йому велику радість не тому, що ходило о майно, тільки для того що матір нераз згадувала про те, якби то було добре, відзискати втрачене добро. Він чув себе більшим і ліпшим, чим доси, бо був комусь дуже потрібний.

Нестара ще матір приняла його запитом:

— "Коли їдеш, Миросю?"

— "Ми мали їхати завтра, але мабуть не виїдемо скорше як за тиждень, бо приготування до дороги займуть споро часу".

— "Не забудь, що батькови треба поставити надгробний камінь. Проте, де він лежить, скажуть наші купці, що живуть там постійно". Говорила про це зі слезами в очах.

І Мирославу зробилося сумно; він знав, що в них нема гроша на таку річ, а з того, що призначив для нього князь, на кошти подорожні, не хотів черпати на потреби своєї родини. Впрочім хотів велично виступити перед чужими й мати в чужині свій гріш при собі. Матір немов прочуваючи, чого посмутнів її син, сказала:

— "Я була нині у грецьких купців, бо до своїх не хотіла йти. Прирекли позичити. Піди до них!"

Мирослав знав, про котрих саме грецьких купців говорила матір. Було то два багаті спільники, що мали великі склади в Галичі, Києві й Володимирі Волинським. Вони були рівночасно політичними агентами византійського уряду, а покійний князь Володимирко вживав їх часто до своїх підступів на чужих дворах. Вони мали в Галичі недобру славу як небезпечні лихварі, особливо молодший з них, Скелідзес, що залюбки займався різними коромолами й готов був перепродати не то ризи, але й кости Спасителя, як говорив про нього воєвода Халдієвич.

Для того Мирослав з неохотою вислухав пропозицію ма-тери. Однак іншого виходу не бачив. До своїх купців не хотів звертатися о позичку, бо на це не дозволяла йому його гордість: від його батька й діда позичали гроші не тільки галицькі купці, але й найбагатші бояри, й йому соромно було звертатися тепер о позичку до своїх. Розмірно легкий кредит міг знайти ще в Жидів, але знав з оповідань, що вони опісля любили звертатися зате по всілякі прислуги й протекції. А він був ще за молодий, щоб мати впливи. А знов за кожним разом іти до князя не хотів. Для того рішився піти до Греків, хоч мав перед ними страх.

Запитав матір, чи випитували її що ті Греки.

— "Випитували, хто провадитиме посольство й куди воно їхатиме. Я сказала їм, що провадить молодий боярин Микулич і що посольство їде до Византії. А вони питали, куди. Але того я не сказала, бо не знала".

— "Навіть, якби ти знала, мамо, то не треба таких річий говорити", відповів поважно Мирослав і вибрався до Греків, виждавши до вечера.

Склади їх були ярко освітлені, особливо золотникарський склеп. Склідзес, побачивши Мирослава, зараз вийшов і запросив його до своєї кімнати на поверсі. Двері відчинив їм німий невольник Половчин і знов зачинив за ними. Вони були самі й Мирослав з острахом, який відчував дитятем перед великим павуком, приглядався Склідзе-сови. Був се чоловік літ около пятьдесяти з великими очима без віїв, що виглядали мов склепові вікна на його майже чотириграннім лиці, що мало радше тупий, волячий, чим хитрий вигляд. Дуже рідкий заріст і борода робили те дивне лице ще більш неприємним.

— "Нікона нема?" запитав Мирослав о другого Грека.

— "Він мусів лишитися, нім позачиняють склади", відповів Склідзес; "як ви спішитеся, то я сам можу полагодити з вами справу".

Мирослав не спішився. Але відповів, що спішиться, бо йому якось непривітно тяжко робилося в тій павучій ямі, повній різних дорогоцінностей і міцно кованих скринь. Йому здавалося, що в тих скринях замінене добро й спокій багатьох родин.

Грек виняв грубий папір, уживаний до списування грамот і запитав:

— "Кілько потребуєте?"

— "Пять гривен сріблом".

Була се значна квота, бо в тих часах гріш мав високу вартість: за 50 гривен можна було купити село з полями, лісами, сіножатями, будинками, людьми.

Але Грек не сказав проте ні слова, тільки розложив перед молодим княжим дворянином грамотний папір і заговорив до нього силу-вано-приятним тоном:

— "Напишіть грамоту".

— "На який рост?"

— "По уставу князя Ярослава Мудрого", відповів Грек, роблячи вигляд праведника. По хвилині додав: "І по дві бочки живопресоль-ної риби та по бочці щучини. І, нехай, по п'ять коробок оброку та шестий сніп".

Мирослав не відповів на те нічого й мовчки взявся писати довжну грамоту:

"Се аз Мирослав, син Івана Крушини, купця с Галича, дворянин княжий, занял єсьму у Нікона і Скелідзеса, гостей елинских, гривен пять серебром..."

Тут перервав писання й сказав до Грека:

— "Віддам за пять літ. Котрого дня хочеш?"

— "Переводжу рахунки на Юрія".

— "Добре", відповів Мирослав і писав дальше:

"...от Юрьева дни осеннего до Юрьева дни на годов пять. А на то серебро давати мені рост по старому, по книгам Ярослава князя, с году

на год, и по две бочки риби живопросольной. А буде Бог по-шлет щучинї..."

Тут перервав йому дальше писаннє Грек окликом:

— "Якто: "А буде Бог пошлет "

— "А так! Бо в нашім схаві не все є щуки. Впрочім, ти сам сказав, що рост має бути по книгам Ярослава. А в тих книгах нема про щучину!"

Скелідзес не відповів на те нічого й Мирослав скінчив уже спокійно писати грамоту:

"...привезти бочку, а не захочу тое риби свезти, коя в сей кабале писана, и дати мені денег за нея. И ще давати им оброку в дом: хлеба, ржи и овса пять коробок в новую меру и с поля шестый сноп с года в год. А кабалу писал я сам лета 6662 от созданія Божаго міра в год смерти Володимерка, князя галичьскаго и начала княженья Ярослава, сына его".

Мирослав встав і подав грамоту Грекови.

— "А свідки?" запитав той.

— "Адже мені якраз о те ходить, щоб ніхто не знав, що позичаю. Якби не те, то я не потребував-би брати в тебе на рост уставу Ярослава, за який князь Ярослав засадив-би тебе в погреб. Впрочім і князь і Гражданець знають моє письмо".

На те Грек:

— "Без свідків не можу дати. Грамота згорить, ти, дворянине можеш пропасти в світі а тоді й мої гроші пропадуть".

— "Дам заклад", сказав Мирослав. "Кого хочеш: невольника чи невольницю?"

— "Молоду невольницю".

Мирослав усів і почав переписувати грамоту. Перед останнім реченням вложив такий уступ:

— "В занятих гривнях я, заимшик, заложиль и подписал им, Никону и Скелидзесу, девку половеческую, нехрещеную, именем Итиль. А буде я, Мырослав, не выкуплю у них после срока, вольно им по сей закладной кабале, нею владеть и у себе держать и на сторону продать и заложить. Та невольница моя преж сей закладной незаложена не продана. Где ся закладная грамота виляжет, тут по ней суд и правез кто с грамотою сею станет, той по ней истец".

Скінчивши, подер старанно попередню грамоту, а нову подав Г рекови.

Скелідзес не сказав уже нічого, тільки поклав грамоту в скриню, яку старанно замкнув й отворив иншу скриню та виняв з неї чотири гривни срібла в прутах й одну в монетах. Поклав прuti на вагу й зваживши, передав Мирославу. Він обвинув срібло в принесену вовняну плахту й задуманий вийшов з кімнати. Перед самими дверми зустрів Нікона й мало не розбив йому носа. В світлі, що падало з кімнати на коридор крізь відчинені двері, побачив дивне лице того старця й станув. Лице Нікона виглядало дуже благородно й достойно, тільки мало якесь пятно суму чи злочину, чи залежності від когось.

— "Інтресно, що звязало сего чоловіка, що мусів колись бути чесною людиною, з тим осоружним лихварем?" — подумав Мирослав, що чув від варяжських дружинників різні "заги" про те, як бог Одін значить кожду людину на лиці так, що мудрець може по тім пізнати, з ким має до діла.

"Князь Ярослав по першій розмові з тими спільниками пізнав-би все", сказав собі й пішов темними вулицями домів.

Тих п'ять гривень тяжіло йому неймовірно, аж пекло. Він чув, що ті срібні прутики як гаки впиваються в поле його матері й рідні, яким він як найстарший син управляв. І відчув біль від того першого довгу свого. Прийшов до дому й оповів матері про умови ДОВЖНОЇ грамоти. Вона тільки зітхнула й дала синові їсти.

Тим часом Скелідзес показував грамоту Ніконови. Той уважно перечитав її й сказав:

— "Так, так. Мало ще ворогів маємо, треба нам нових. Чиж ти не міг задоволитися законним ростом? Він зовсім не малий? Адже сей молодець товариш князя й колись легко може скрутити тобі голову, нехай тільки прийде до влади. А се напевно буде".

— "Отож не буде, бо я рішився скрутити йому карк і то нім ще доїде до Византії".

Нікон видивився питаючо на свого спільника, а той притишеним голосом говорив далше:

— "Той молодик отримав якісь важні папери від князя, здається важніші, ніж сам Микулич, що має провадити посольство. Не знаю тільки, що в тих паперах є, але купця на них знайду, а властиво вже маю".

— "Кого?"

— "Або не купить князь Берладський? Оповідать, що він тепер безоглядно рабує галицьких купців і мусить мати гарний гріш".

— "А від кого знаєш, що той молодик має якісь папери? Видко, що не від надто високого дворянина, коли не знаєш, що в тих паперах?"

— "То пусте! Часом невольник, що палить у княжих печах, може зробити рівно добру послугу, як великий печатник князя. Одно тобі скажу: що на сю прогульку виберуся я сам, але ти з неї не дістанеш нічого".

— "Очевидно", відповів Нікон, що весь час держав у руках довжну грамоту Мирослава. "Тільки не забувай, що з такої прогульки можна дуже легко не вернути, бо нехай тільки один з того посольства доїде до Византії тай скаже Мануїлови, як і що, тоді перестанеш на віки журитися, як перевезти до Византії все, що ти придбав".

— "От ліпше не кракай!"

Нікон поклав грамоту на місце й мовчки вийшов до своєї кімнати.

### З ПЕРШИМ МЕТОМ ВІЙНИ

Глава шеста, котра вияснює, куди й як розіжджалися три посольства княжі й з ким по дорозі зустрілося посольство, в яким був молодий Мирослав Крушина тай що потому вийшло з тої стрічі, що Мирослав бачив у столиці Угрів і чого не зрозумів на угорській пусті; як його посольство попало в погану засідку в горах Арделю й як Мирослав ранений і самотний дістався в руки розбишак; як опісля привезли його до таємничого й страшного города Берладі, що бачив у городі тім і з ким пізнався й кого відшукав і як видобувся з нього й як дістався до Византії; що бачив на дворі царгородським і як йому сподобався той двір тай куди й в яким стані метнула ним несподівано війна.

За кілька днів виїхав Мирослав з посольством Микулича, в котрого склад входило коло сотні людей. Князь питав його перед виїздом, чи не

має яких потреб, але се було найдразливішою стороною Мирослава, що він погодив з роду зубожілого. І він твердо відповів:

— "Ні".

По хвилі додав м'якше:

— "Не дай зробити кривди моїй матері й рідні".

Князь мовчки кивнув головою і подав приятелеви 5 невеличких пергаментових листків; на першому було виписано великими буквами "Странник Паломника", званий пізніше "Странником Стефана". Був се опис візантійських церков і пам'ятників Мирославу аж очі засвітилися з утіхи. Він сердечно дякував за дорогий дар.

Не вступив Мирослав до Чагрова, щоб попрощатися з своїм товаришом, Борисом; він любив його, але поза його домом, бо там були за високі пороги на його ноги.

З собою міг взяти тільки одного слугу, молодого п'ятнадцяти-літнього сироту з гір. Стефана Бистринчука, дуже спритного хлопця, котрого Мирослав кликав не "Стефане", тільки "Стефа", як кличуть у горах. Сей спосіб так йому сподобався, що часто гукав за Стефаном, хоч не потребував його, але Стефан добре пізнав, коли його Мирослав потребує.

Майже рівночасно виїхали й два другі посольства: до Києва найбільше й до Суздаля. Останнім проводив воєвода Халдієвич. Він мав уложити плян спільних воєнних підприємств зі суздальськими силами. Завдання його було не менше трудне від завдання того посольства, що їхало до Києва, тільки в іншому напрямі: вся трудність його полягала на швидкості, бо воєвода мав доконче вернути, ніж сніги зілізуть з галицької землі. Через те воєвода вибрався легко, з малою кількістю возів й оминаючи більші міста, їхав більше на простоту, гот в кожній хвилині покинути свої

вози. їхав в напрямі на Погорину Волость з великим поспіхом так, що нім посольство, котре їхало до Київа, дібралося до Теробовлі, він був вже далеко за Пинськом. Виконане своїх воєнних заряджень поручив перемись-кому воєводі Надітичу, щоб опісля як говорили злбні язики, мати на кого звалити невдачу. В дійсности зробив він се тому, бо хоч не любив того старого суперника свого, але цінив його в душі, як досвідченого полководця, чого ніколи не міг признати.

Зовсім инакше їхало київське посольство. Його завданєм було, їхати можливо найпомалійше, Ігумен Данило відправляв молебні в усіх церквах, які зустрів по дорозі, а старий Рак мав скрізь множество різних купецьких діл. Його участь в посольстві причинилася до того, що міщанство почало дешевше продавати княжим слугам упряж для кінноти й инші воєнні припаси. Але була се тільки чемність за ту чемність, яка зустріла їх зі сторони князя, що визначив одного з них такою важною місією, чого старий князь уже давно не робив. На загал настрої міщанства не змінився.

Разом зі сим посольством вертав до дому й київський посол Путятич. Але в Теробовлі видалася йому їзда таки надто помалою й він випередив галицьке посольство.

Майже рівно скоро як воєвода Халдієвич посувався й молодий Микулич тухлянським шляхом до столиці Угорщини. Рівно велике як неприємне було здивування Мирослава, коли за Вістокою дого-нили — Склідзеса, що їхав в тім самім напрямі з кількома возами, навантаженими всяким купецьким добром. Він попросив боярина Микулича о дозвіл, прилучитися до його дружини, щоб безпечнійше міг їхати під охороною його уоружених людей. Боярин пристав на те; Мирослав хоч дуже був невдоволений з товариства того лихваря, але не противився тому, бо се був загально принятий звичай в тих часах, що купці прилучалися до всяких посольств і користали з їх охорони.

Чудові тухлянські гори, в яких Мирослав був перший раз тепер, почали займати всю його увагу. Він як дитина радісно приглядався на

постоях бистрому Опорови й розкладав вечерами великі вогні пахучих чатинних дерев. На горах стояв уже сніг, але в довгій долині над Опором було розмірно тепло. Тільки віяли сильні вітри й разураз падав зливний дощ.

Як перейшли найвисші хребти Бескида й минули граничну сторожу за Лавочним, очам Мирослава представився чудовий вид: сонце світило на блискучі сніги, що лежали на верхах і на червоне листя букових лісів, що покривали полудневі сточища Карпат. А на все те сіяв золотистий дощ міріадами довгих-довгих каплин. Угорщина видалася йому кращою, чим галицька земля, але тільки на границі.

Столиця Угорщини Буда зробила на нього знов сильне вражіння, особливо королівський замок на стрімких білих скелях, що піднімалися в гору прямо з філь широко розлитого Дунаю. Ту величаву ріку знав він досі тільки з пісень і оповідань. Як вона показалася йому, мов величезна, лискуча гадина, дивився на неї зі запертим віддихом і вслухувався уважно в її грізний хлюпіт. Порівнював його з Дністром. І Дністер видався йому якимсь ближшим, привітнішим.

В королівськiм замку прийняли галицьке посольство надсподівано добре; король прийняв з подякою до відома вістку про вступлене на престол молодого князя Ярослава й запросив на пир його посольство. Воно задержалося кілька днів. Одного ранку бачив Мирослав, як в оточенні двірських жінок ішла замковим подвір'єм до каплиці молода жінка угорського короля, дочка київського князя Ізяслава. Він низько вклонився їй і поздоровив рідним словом. Королева станула на мить і приязно відклонила. Мирослав запізнався скоро з українськими жінками з оточення королевої, що прийшли тут з нею з далекого Києва. Він порівнював кожен стрічну жінку зі "свою", але ні одна не припадала йому так до вподоби. Пригадував собі й міщанські дівчата з Галича, свої сусідки. І мріяв.

Посольство отримало вкінці відповідь, що невдовзі відійде до Києва окреме посольство з Буди, котре возьме участь у переговорах в спірній

справі, бо свого часу по битві під Перемишлем угорський король, поручив зворот Погорини за галицького князя, що присягав тоді на похилений хрест корони св. Стефана.

Се рішення було значним успіхом галицького посольства, бо опізнювало можливість рішення Київа й давало Византії та Суздалеви можливість прийти на час з підмогою галицькому князеві. Боярин Микулич зараз вислав з вісткою про те до Галича двох їздців, отримавши для них перед тим окрему ескорта до границі, причім гойно сипав дари на всі боки від служби до вельмож, розуміючи по слову Халдієвича на памятній раді бояр, що треба десь переломити страшний обруч ворогів. Коштівна то була річ і старий воєвода Халдієвич не даром накликавав бояр, щоб передовсім грішми підперли молодого князя.

Опісля рушило галицьке посольство дальше на полуднє. Його угорська ескорта змінювалася в придорожних городах, Скелідзес віз з Будапешту дуже значну скількість возів і мав зі собою більшість людей різно язичної збиранини. Вони весь час ходили на пів п'яні й заєдно билися між собою.

Як галицьке посольство віхало в глибину угорської пусти й стануло на нічліг біля якоїсь самотньої гостинниці, счинився опівночі несподіваний крик і всі схопилися на рівні ноги. Гостинниця стояла в огни, а оподалік втікали якісь уоружені люди. Був се очевидно один з таких частих в тих часах нічних розбишацьких нападів, що не міг удатися ізза чисельности нападе них. Але мимо того угорська ес-корта розбіглася, якби її не було. Боярин Микулич уставив своїх людей до бою, але ніхто не нападав. Тільки приступив до нього Скелідзес, оглядаючися трівожно на всі сторони й заявив йому, що дякує за дотеперішну охорону, але дальше сим шляхом не поїде, бо має від своїх людей певні вісти, що се тільки перша сторожа великої розбишацької банди, що розбиває понад Дунаєм, пробувала захопити язика про те, хто їде. Супроти того він дальше не поїде сим шляхом, але звернєся через гори Арделю на Волощину й туди хоч з більшим трудом, одначе безпечнійше дістанеться до Византії.

Мирослав був надто молодий, а боярин Микулич надто лицарський чоловік, щоб у тих словах Грека доглянутися підступу. Вправді інші галицькі купці, що їхали з посольством у власних ділах, говорили, що таки сей шлях безпечніший але боярин Микулич послухав ради Грека й звернув на схід в напрямі гір Арделю, кажучи до Мирослава:

— "Вже той старий лис добре мусів пронюхати дорогу й не нарахував би на втрату свого "добра".

Йому й на думку не приходило, що то Скелідзес zorganizував той нічний, уданий напад і наклонив ескорту до утечі тай тими способами манить посольство на Волощину, де мав від тепер добре zorganizовану розбишацьку ватагу більших розмірів. Посольство рушило в змініннм напрямі й в перших днях грудня дійшло до гір Арделю.

Падав сніг з дощем одного пізнього понурого пополудня, як довгий ряд возів знайшовся в якійсь дебрі зі стрімкими стінами. Нараз з поза скель сипнув ся на ідучих град стріл та рогатин і почали виглядати якісь великі постаті в косматих кожухах, з клапанями на головах. Крик і метушня піднялися в провалі. Ранені й убиті люди й звірята падали на місці. Похід станув. Мирослав оглянувся поза себе й побачив Скелідзеса, що все прилишувався зі заду, як він, окружений тими волохатими напасниками, показував їм його й Микулича. Зрозумів усе. Що тепер діялося, діялося дивно скоро, так скоро, що він не знав навіть, коли. Прискочив до боярина Микулича й крикнув йому в саме вухо: "Знищити грамоти!" Боярин почав розпинатися. Але в тій хвилині обскочили їх напасники й боярин перестав шукати за грамотою, а вихопивши меч, роздавав удари на всі сторони. Коло нього стовпилася горстка найблизших дружинників його й власними грудьми заслонювала боярина. Мирослав перший раз в життю знайшовся в такій бійці. Хвилину стояв безрадний, але побачивши, як звивається його Стефан, хоч підросток, засоромився своєї зрештою недовгої бездільности й метнувся з коротким ножом у вир бійки. Та не мав часу вжити ножа, бо якийсь напасник обхопив його в пів і разом з ним повалився на землю.

Сумерк почав западати й Мирославу здавалося, що вже смеркає молоде життя його. Але в ту мить напасник отримав від одного з дружинників такий удар що тільки раз зойкнув і розвів руками. Мирослав піднісся помалу. Чув неприємне зимно в голову, на котру падав мокрими платами сніг. Напів одужений відрухово здер з голови "свого" напасника клапаню й наложив на свою голову. В тій хвилі вцілений ударом рогатини повалився на землю боярин Микулич і важко за-стонав, віддаючи духа. Двох напасників кинулося на його тіло й почало з нього здирати одіж. Майже відрухово кинувся на нього й Мирослав та дивно скорими руками вихопив грамоту.

— "Помалу, братчику, рабуй! І так мусиш віддати все до поділу", сказав до нього якийсь розбишака, взявши його очевидно за одного зі своїх.

В тій хвилині шибнула Мирославу думка, що його можуть пізнати й що він має тепер обі грамоти, від яких залежить усе! Йому станула перед очима вся навала ворогів, що так звалиться на його рідну землю, як звалилися ті розбишаки на галицьке посольство. Галич і дім родинний станули йому перед очима, обступлені з усіх сторін чорними Уграми й голодними Ляхами та множество ворожих полків. Се напругло всі його нерви й мязи до небувалої висоти. Майже рівночасно скочив своїми молодими ногами в щілину стрімкої стіни, яку в сумерку доглянув. Мав вражіннє, що має сталеві ноги, гнучкі як дамасценські мечі. Миттю знайшовся на верху стіни й інстинктивно оглянувся в напрямі Скелідзеса. Той обома руками показував на нього й кричав:

— "Ловіть його! Живого або мертвого доставте князеві Берладському!"

Мирослав почув коло себе свист стріл і фуркіт рогатин. Мимохить присів, причім почув шелест грамоти, яку міцно держав в руці, всю змяту. Щойно тепер пригадав собі, що її має, що видер її від умираючого боярина й що її треба знищити. Почав її дерти на шматки, причім великими скоками біг в одинокім напрямі, який мала та стіна. Нараз

почув удар в ліву ногу й прикляк, хоч болю не чув. Оглянувся: за ним біг його Стефан з рогатиною в руці. Мирослав дуже зрадів, але ждати на нього не міг, бо аж свистіло кругом від стріл і кілька рогатин зарилося в сніг біля нього. Вирвав одну з них і з найвисшим нагіруженнем змірився там, де стояв Скелідзес. В хвилі як кидав, мав вражіння, що від того мету залежить все. Трафив. Бо почув крик Грека, довгий і проразливий, майже звірський. Тайна грамота, яку мав зашиту в одежі, пекла молодого Мирослава як грань. "Втікати з нею!" шибнуло йому в голову. І він в горячці кинувся зі стіни в дебру на противну сторону від розбишак. Чув іще за собою другий скок, майже в мить виконаний по його.

Упавши в сніг, почув Мирослав біль такий сильний, що зімлів.

А як прийшов знов до притомности, чув біль за кожним рухом (чув) що його несли на якихось ношах з пруття. Не отвирав нарочно очий в переконання, що так лекше довідається, що з ним робитимуть. Помалу, запираючи віддих, переконався, що може без болю рухати обома руками й правою ногою; тільки в лівій чув, як скимить рана й ще чув окремий біль, гірший від першого.

— "Ага", подумав, "отож я ранений окрім того звихнув ногу". Щойно тепер пригадав собі свою грамоту й кров ударила йому в очі зі сорому, що так пізно згадав про неї. Скорим рухом руки помацав місце, де мав її зашиту: вона була!

Радісно забилося в нім серце. Але рівночасно обхопила його тривога, що той його необережний рух мусіли запримітити ті, що його несли. Почав отже мимо болю кидатися на лежанці й напрасно рознимати очі, причім дивився, чи не замітить де Стефана. Але його не було.

— "Конає?" запитав один з його клапатих сторожів.

— "Лише кидається. Певно горячка", відповів другий. Всі пристанули. Далися чути й голоси Волохів, котрих він троха розумів.

— "Несім його до найблизшого села", сказав один з них, "там є добрий знахор, що вилічить його".

— "Ая, ліпше живим його доставити, більше заплатять за нього", докинув третій.

— "Але куди його везти?" запитав перший.

— "Наперед до Текучі, а відтам у Берладь", сказав голос того, що його Мирослав почав уважати за провідника. "Гарний хлопець! А скаче ліпше як олень..."

— "І не зле метає рогатиною", докинув хтось з гурту. "Добре, що трафив того проклятого лихваря, бо інакше він був-би все загорнув".

Останні слова пригадали Мирославу його гроші, призначені на пам'ятник для батька. Він знов обернувся, щоб мати нагоду переконатися, чи є вони. Гроший не було. Значить його обробовано, але не з найдорожчої річи. Був у веселім настрою, який одначе за хвилину щез, бо прийшло йому на думку, що вже в знахора при перевязуванню ран можуть у нього відкрити тайну грамоту! Постановив собі дуже кричати при перевязуванні, удаючи великий біль. Впрочім було йому вже все крім грамоти рівнодушне: він знав значінне слова "Берладь".

Чув мокре зимно й велику втому. А сніг падав і падав. Ті, що його несли, глибоко западали в снігові заспи. Вкінці коло полудня дійшли до волоського села над якоюсь річкою між високими горами. Він чув вже страшний голод, що не давав йому думати про ніщо інше.

В теплій, мужицькій хаті положили його на постіль і дали теплого молока, що видалося йому райським напитком. Старий, сліпий на одно око мужик Волох взявся зараз натягати йому звихнену ногу. Мирослав не дуже потребував притім удавати, що його болить і кричав так, що й птиця не сіла-б на хату. Вкінці натягане й мащене та перевязуване

скінчилося щасливо. Він був увесь в потах. Заснув і по глибокім сні збудився аж на другий день, оживлений і майже здоров. Тільки лівою ногою не міг рухати без болю.

Його положили на сани, вимощені сіном і рушили з ним в дорогу. По дорозі вступали до волоських сіл. Щойно в Текучій почув Мирослав рідну мову й дуже утішився. Йому пригадалося родинне місто. Від Текучої до Берладі було 7 миль. В Текучій тільки переночували з ним і на другий день рано вирушили на північ здовж ріки Бирладі, проти води. Кругом бачив тепличини й снігом зрадливо покриті мочари, з яких курився дивний опар. Сторожа його була вже змінена й представлялася зовсім поважно, як дружина; говорила переважно по українськи. Були се очевидно княжі люди. З його дотеперішніх сторожів остався тільки провідник, але й він перебрався та виглядав тепер як дружинник, тай два слуги зі склепів Скелі-дзеса.

Берладь!

Мирослав мав узріти Берладь! Таємничий город князів-ізгоїв Володаревого роду, місто страху могутнього галицького князя, місто ненависти боярства й прихильности міщан. Мав узріти Берладь, з якого за памяти живучого тепер покоління не вийшов ще живим ні один боярин галицький, що переступив окопи або брами города того й де втікали всі, що коли небудь провинилися проти закона. Мирослав почав в думках приготуватися на смерть, бо був дворянином галицького князя, смертельного ворога князя Берладі.

Тут у Берладі було гніздо всіх хищників і розбишак, бо сюди втікали з усіх усюдів всі, яким за тісно було дома. Мирослав знав Берладь лиш з оповідань матері тай вістий, що кружляли про нього й його князя, але не багато знав про нього. Сей город був для нього чимсь далеким і мало зрозумілим, хоч цікавим як казка. Напевно знав про Берладь лиш те, що в тім городі княжив тепер Іван Берлад-ник, внук Володаря, стрийний брат Ярослава, Володимирко позбавив його Звенигорода. Князь Іван осів зразу за згодою Володимирка на городах біля устя Дунаю; згоду

Володимирка на те вимогла на нім його подруга, княгиня Евдокія, що над Дунаєм найліпше припилює його Византія. А перед чужими говорила княгиня, що не годиться, щоб князь Іван остав без волости. Се донеслося, до нього, і він до смерти добре згадував жену Володимирка. Колиж замітив, що Византія уважно сторожить його в наддунайських городах, почав поширювати свою волость в напрямі Галича і переніс свою столицю до Берладі.

Все, що Мирослав чув поза тим про сі сторони й їх князя, видавалося йому дуже дивним і часто противорічним. І так галицькі бояри не називали берладського князя инакше як розбишакою в княжім колпаці та розсівали про нього найстрашнійші вісти. А знов міщанство, що займалося торгівлею, дуже хвалило того князя й при кожній нагоді піднімало голос за тим, що він як внук Володаря покривджений покійним князем Володимирком. Бояри розказували, що він організовує розбишацькі банди й ватаги з пройдисвітів і ши-байголов усіх народів світа, дає їм дозвіл, обходити осоружні поганські торжества, на яких Половці приносять своїм богам в жертву молодих дівчат і хлопців чотири рази в році в часі місячної повні.

З дрожанєм зближався молодий Ярослав до таємничого города Берладі, а та дрож його походила не тільки зі страху, але й з ціка-вості. Він при своїх двадцяти літах був би сам радо скочив подивитися на той город, хочби за ціну свого життя, якби не тайна грамота, яку мав при собі, а від якої зависіло те, чи вороги чи союзники довідаються про воєнні заміри галицького князя. Мирослав дрожав на згадку, що князь берладський прочитає ту грамоту й вже бачив, як його гонці біжать до Києва й до Буди, щоб дати знати про пляни Ярослава. Мав вже тільки одно бажанє: щоб його закопали в його одежі, де була зашита грамота.

Місяць доходив до повні й трупячим блеском засипав снігом покриті поля й ліси, що вгиналися й скрипіли під його тягаром. А сани, на яких лежав Мирослав, окружені кінною сторожею, мчали як вихром гнані. Мороз іскрився й сніг скреготав під копитами половецьких некованих коний. Вже кілька разів привиджувалися напруженим від очікування

оком Мирослава снігом засипані стіни й окопи Берладі, але за кожним разом переконувався, що се або якісь придорожні горби, або гаї. Вкінці серед ясних снігових піль у місячнім сяйві заблестіли перед ним зариси таємничого города, білого як смерть, з чорними тінями в загонах мурів.

Коні летіли як вихор і Мирослав не міг навіть думок зібрати як переїхав окопи й опинився під византійськими воротами города ізза яких видніло кілька церковних веж. Чув тільки, що провідник його сторожі говорив до сторожі, що стояла при брамі, в українській мові, але не памятав опісля, що, бо всю його увагу захопили дві річи: перша то були трупи й нагі кістяки людські, що висіли біля воріт на гаках шибениць.

Сніг почав саме легко порошити й Мирославу здавалося, що вік присипає вже й його кістяк. Нехай станеться се зі мною за землю галицьку й за полки її, думав. А та думка, якою не міг навіть поділитися з ніким, справляла йому приємність. Те, що кістяки були без одежі, заняло всю його увагу й думки: він насильно прикликав до себе думку, що його одіж зідруть з нього люди, які не звертатимуть уваги на такі річи, як папір, або викинуть його. І представляв собі, що та грамота мусить уже бути змята й знищена.

Город був у нутрі ще майже пустий і подобав на Теремовль. Все в нім було деревляне, тільки частина стін біля в'їздових воріт була з каменя.

Станули перед якимсь будинком, перед котрим стояли на сторожі наші дружинники, Половці, Волохи й Чорні Клобуки. Чотирох знесло його до якоїсь студеної, пустої кімнати й положило на долівці, де він перележав до рана. Мав якусь дивну певність, що не вмере, хоч знав з оповідань, що кому з впроваджених сторожею до сего міста не завязано очий, щоби не оглянув його укріплень, той призначений на смерть. Згадав матір і жаль йому зробилося її. Мав з одного тільки вдоволене: що за весь час не виговорився з нічим, хоч допитували його. Набирав щораз яснійшого переконання, що князь берладський має слушно недобру славу. Впевнювало його в тім погляді те, що учасник нападу на галицьке посольство, був очевидно в княжій службі.

З такими думками перележав до рана. Весь час думав над тим, чи не давалося-би знищити грамоти. Але боявся, чи його не підглядають крізь отвори в дверох. Кілька разів був певний того. Волів отже не роздирати одежі.

Над раном задрімав. Але зараз скрипнули двері й якийсь дружинник приніс йому кусень ячмінного хліба тай води в посудині, мовчки поклав се коло нього й вийшов, замкнувши двері на ключ.

За які дві години увійшло чотирьох дружинників з ношами, а пя-тий з мечем в руці, видно їх начальник. Поклали його на ноші й почали нести.

На вулиці Берладі побачив тепер Мирослав великий рух: ішли й їхали всілякі відділи дружинників, Половців, Чорних Клобуків, Греків, Угрів і Волохів, ішли то гуртами то поодинокі якісь дико виглядаючі люди, що жалібно з під лоба споглядали на ряди купецьких возів. Бачучи тих г'ольтіпак і всю ту збиранину з ріжних сторін світа, зрозумів, що її може втримувати в сязкім-такім порядку тільки жах. І ті кістяки, що висіли при городських воротах, видалися йому тепер зовсім оправдані й навіть потрібні. Побачив якусь процесію поган зі жрецем, перед яким несли гарного хорта, мабуть жертву для ідола. На хвилю здавалося йому, що замітив вози галицьких купців. Обернувся лицем до лежанки, бо не хотів, щоби знакомі бачили його в такім стані.

На краю города піднимався на сугробі княжий замок, окружений окремими частоколами й ровами. При нім стояла велика сторожа. На подвір'ях снувалися дружинники. Запримітив між ними обох слуг Скелідзеса. Його внесли до великої кімнати без ніяких уряджень. В ній куняло кільканайцять постатий в ланцухах і кайданах, а при кожній стояло по двох дружинників. Поклали його на землю й він ждав на свою чергу.

Сусідні двері відчинялися що якийсь час і приходив якийсь дворянин та мовчки показував на одного зі закованих. І його вели. Вкінці прийшла

черга й на Мирослава та понесли його через ряд кімнат і коридорів. Внесли його в якусь більшу, ясну кімнату й очам його представився такий вид:

За столом на скромнім, тисовім кріслі, покритім багряним покривалом, сидів в княжім колпаці чоловік, літ около сорок пять, або й більше з енергічним виразом лица, властивим всім скитальцям. Мирослав пізнав його відразу, хоч бачив перший раз: то був пострах галицького боярства — князь Іван Берладник, внук Володаря, подібний з лица й рухів до Ярослава свого первого брата, тільки той не мав затиснених уст і такого завзяття, як цей. По обох сторонах його судейського крісла стояло дванайцять дружинників з червоними щитами й рогатинами, самі добирані, величезні ростом мужчини; між ними були й Половці й Волохи. На столі перед ним лежала якась замарена книга. Певно "Руська Правда", подумав Мирослав; "но. він мабуть не дуже її держиться".

Мирослава поклали з лежанкою на землю на середині кімнати й йому зробилося приємно від огню, що горів у всіх чотирьох рогах її. Почав на руках підноситися на лежанці, щоб усісти. Князь Іван махнув рукою, що може лежати й запитав уриваним, твердим голосом:

— "Хто ти?"

Мирослав таки сів і відповів голосно:

— "Я Мирослав Крушина отрок на дворі галицького князя Ярослава".

По лиці князя Івана перенеслася легка хмара. Він питав дальше:

— "З ким, куди й по що ти їхав?"

— "Я їхав з посольством галицького князя до Византії, щоби там покласти надгробний камінь на могилі покійного батька мого, але в горах

Арделю напали на нас твої люди, княже, побили й зрабу-вали також у мене все, що я мав".

— "Чи ти син галицького боярина?"

— "Ні, я син купця Івана Крушини, родом з Галича".

— "Віднести його до в'язниці!" приказав князь і чотири дружинники, що стояли весь час біля Мирослава, схопили в руки його лежанку.

— "Мені спішно — до Византії, княже!" закричав Мирослав підносячи обі руки в гору з просьбою.

Князь усміхнувся на пів здивовано, на пів глумливо й відповів:

— "А мені, отроче галицького князя, спішно до Звенигорода, але ще годі йти... Можем оба тут лишити свої кости..."

Дружинники здержані відповідю князя, станули на хвилю. З того скористав Мирослав і голосно сказав:

— "Алеж я маю тут свідків на те, що правду кажу!"

— "Так?! Тут? Хтож вони?" запитав зі здивуванєм князь.

— "Два слуги Грека Скелідзеса, купця Галича. Вони є тут, у замку!"

Князь недавно переслухував їх, пізнався на тих грабіжних лисах і розоружений таким пропозицієм, сказав:

— "Поставте його! Побачимо, що вони тобі посвідчать! Прикликати тут тих двох Греків, що недавно були!"

Два биричі вискочили з кімнати.

Князь встав і підійшов до вікна та довго дивився на снігом засипані поля. Потому приступив до одного зі своїх дружинників, взяв від нього рогатину, приступив до огнища й поранив нею горіюче дерево, опісля власноручно докинув кілька сухих полін і віддав рогатину дружинникови.

Мирославу чомусь приємно зробилося на той вид. Він подумав: "Ярослав не зробив-би того в присутності чужих". Взагалі сей князь-ізгой дуже припав йому до вподоби, може тому, що ждав побачити щось страшного, а приємно розчарувався.

Биричі привели двох Греків, що дрожали зі страху; кланяючися до землі, поступили кілька кроків наперед і впали на коліна.

Князь показуючи на Мирослава запитав одного з них:

— "Хто він?"

— "Дворянин галицького князя", відповів Грек дрожачим зі страху голосом.

— "Якто: дворянин?! Чи мав який уряд на княжім дворі?"

— "Був отроком у матері князя Ярослава".

— "Ааа", сказав князь Іван півголосом, не мов виключно до себе, "при княгині, що стала нашою, коли її чоловік став підступним Византієм".

— "Чий він син?" питав далше.

— "Міщанина Івана Крушини, що помер у Византії".

— "Можете вийти!" Греки врадувані зірвалися на рівні ноги й кланяючися до землі вийшли так само, як прийшли.

Лице князя розяснилося троха. Він звернувся до Мирослава:

— "Кілько гроший забрали в тебе ті люди, що ти їх називаєш моїми, не знаючи навіть, що моя власть не сягає аж там?"

— "Дві гривни сріблом. Я позичив п'ять у Склідзеса, але добре, що три лишив матері".

— "Чому добре?"

— "Бо булиб усі п'ять пропали".

— "Виплатити йому дві гривни сріблом", звернувся князь до того дворянина, що впровадив Мирослава. "А ти, мій сину, знай, що люди Берладського князя не забирають нічого в галицьких містах. Се не були мої люди".

— "А той дружинник, що мене тут привіз?" не стерпів молодий хлопець, щоб не запитати.

— "Так, мій боярин, що так само як ти називається, був самотній з моїх людей, але він шукав там тільки за грамотою, яку віз боярин Микулич і більше за нічим. За те, що він був там, виплатять тобі зараз твої гроші".

Дворянин, що привів до кімнати Мирослава, виплатив йому дві гривни.

Мирослав щиро подякував берладському князеві й попросив ще

о дозвіл, виїхати з города до Византії.

— "Запровадити його до боярина Крушини!" сказав князь. "Даю дозвіл на виїзд".

Мирослав знав, що перед літами втік з галицької тюрми його стрий, котрому князь Володимирко казав відтяти праву руку. Але сей Крушина мав обі руки й виглядав розмірно молодю. Коли привели його до боярина Крушини, Мирослав приглядався йому докладно й вкінці по полагожденю своєї справи з виїздом, відважився запитати:

— "Чи ви не зустрічали галицького втікача Матея Крушини, що перед двадцятьма роками втік з тюрми Володимирка?"

Боярин видивився на нього й запитав:

— "А тобі на що сего знати?"

— "Бо я його братанич".

— "Ти?"

— "Так, я. Називаюся Мирослав Крушина син Івана. Але мій батько не був ще тоді жонатий, як утікав стрий і мене ще тоді не було на світі".

— "Не знаю твого стрия", відповів по надуманню боярин. Але Мирославу здавалося, що він мусів його знати, хто зна, чи не з побратимства не помінялися назвищами.

Мирослава знов положили на сани, повні сіна, але тепер уже старанно прикрили кожухами, хоч поралися коло нього самі Половці, що нерозуміли його бесіди. Тільки таких вибрав той дивний боярин Крушина,

що вибрався й сам супроводжувати його. Як виїхали за город, він присівся до Мирослава й сказав:

— "Я твій стрий, дитино!"

— "Не може бути! Деж, мій стрий не має правої руки", крикнув Мирослав.

— "І я її не маю". Кажучи се, взяв себе лівою рукою за праву, котра була безвладна й переконав про се Мирослава.

— "Мій стрий мусить бути старий".

— "Бурливе житє, дитино, держить чоловіка молодим".

— "Що сталося з моїм молодшим від мене хлопцем, тим, що скочив за мною в дебру?"

— "Досить ти маєш оленячі ноги, але його ще ліпші. Він не тільки добре скочив той раз, але ще порався коло тебе, аж поки ми не зблизилися. Опісля вибіг на верх і довго дивився, що з тобою роблять. Але зловити ми його не могли. Не бійся, такий не пропаде!"

Мирослав дуже втішився тою вісткою. Боярин бачучи, як дуже обходить Мирослава доля його Стефана, нарочно затаїв перед ним, що на слідах молодого замітили поважні кроваві пятна. Що сталося з іншими не знав.

Опісля почав боярин оповідати, що він перебув від хвилі утечі з рук галицького князя, як утікав горами, як дібрався до Візантії, як ходив до Святої землі, до Господнього гробу, як скитався по світі, аж вступив на службу до берладського князя, котрого дуже хвалив. Мирослав був вже прихильником того князя, але ні словечка не зрадив тайни, яку віз. Він привязався До неї як матір до дитини, при якій багато витерпіла. Боярин

докладно випитувався про свого брата й його жінку та дітей, про сусідів, з яких уже багато поумирало й про ровесників, про відносини в Галичі та дуже тішився, коли Мирослав

5 1540-1 заявив йому, що новий князь дозволить йому напевно відвідати Галич і навіть жити в нім.

81

— "Жити буду вже тут", відповів боярин, "але поїду відвідати вас".

І не чулися, як перед ними замаячили засипані снігом окопи Текучі. Боярин мусів відси вертати, але передав Мирослава в опіку зна-комим купцям, що мали внедовзі їхати до Візантії.

Мирославу здавалося, що все те один дивний сон, що він пережив. Але обв'язана нога пригадувала йому, що се була дійсність. За той час вона вже троха згоїлася й Мирослав міг з трудом помалу ходити. В Текучій перебрався й нетерпеливо очікував виїзду до Візантії. Вкінці прийшов той день і він вирушив в дорогу, перебравшись в нову одіж, яку подарував йому стрий.

З тої подорожі остали йому в тямці Дунай і снігом завіяні гори Балкани тай красна грішниця, золота Візантія. Приїхав до неї на сам Йордан рано й бачив всю велеліпність візантійських церковних торжеств. У Візантії примістився при кольонії галицьких купців, що жили там постійно. Вони вказали йому спосіб як дістатися на послухане до цісаря. Грамоту мусів передтим віддати великому печатникови. Зараз на другий день покликали його до цісаря Мануї-ла, що галицьких купців дуже здивувало ізза скорости.

— "Тут не Галич, де до князя кождий має доступ", говорили.

Мирослав дуже був цікавий на те, як виглядає прийняття на дворі,

з якого походила матір його князя. І на самого цісаря Мануїла був цікавий. Для того від рана ждав нетерпеливо. Коло полудня впровадили його до цісарських кімнат чотири прагматевти, а вели його через "салю кандидатів" і салю, де іменуються магістри, опісля через салю, звану "золотою рукою" до портику августеона, де казали йому ждати. За якої пів години прийшов великий майстер церемоній і повчив його, що перед цісарем Візантії треба впасти на коліна. Мирослав не відповів на те нічого, але в душі сказав собі: "Хиба трутите мене, інакше не впаду!" По тій науці попровадили його через абсиду, гіпподром і внутрішні переходи августеона до салі трофеїв, а відтам до салі Юстиніянової, де на підвищенню засланім червоним шовком стояв великий трон імператорський, а з боку золоте крісло, а далше під двома запонами срібні органи, яких Мирослав ще ніколи не бачив і не знав, що се таке. В саді ждали вже на послухання різні достойники й чужі послы. По якімсь часі увійшла ці-сарева й сіла на золотім кріслі, а за нею увійшов кубукліон, зоста, жінки магістрів, патриціїв, преторів, протоспатаріїв і спатаріїв, спата-рокандидатів і кандидатів. Щойно тоді увійшов імператор Мануїл в окруженю достойників і сів на великім троні. Всі прибувші впали перед ним на коліна, а Мирослав так задивився на все те, що навіть якби був не постановив собі, не падати на коліна, бувби не впав. По-рівнуючи всю пишноту й богатство візантійського двора з княжим замком в Галичи, котрий доси представився йому як верх усього, що гарне й величає, дивувався, як знаменито приновилася до нових обставин матір Ярослава, княгиня Евдокія і щойно тут полюбив її за те. Саме пригадував собі, як слушно замітив про неї князь Іван, що вона "стала наша", коли незаметно приступили до нього два дверники й препозит тай давали йому з обуренєм знаки, щоби впав на коліна. Мирослав також обурився їх приказом і сказав до них досить голосно, що його болить ще нога.

Всі звернулися в його сторону. Звернув увагу на нього й цісар Емануїл тай рухом руки прикликав перед себе. Мирослав пішов, станув перед престолом і вклонився, як кланяються бояри галицькому князеві. На лицях присутних було обурення, тільки молодші дами двору цікаво дивилися на те й усміхалися незначно, бо їм сподобалося, що щось

нового перервало одноманітність таких принятъ. Усміхнувся й цісар тай запитав Мирослава через товмача:

— "У вашім Галичі нема таких звичаїв як тут?"

Мирослав вмів по грецьки, бо вчився разом з молодим князем, але не мав відваги, говорити тут тою мовою й відповів по українськи:

— "Як хтось князя дуже о щось просить, то чому ні, впаде й на коліна. А так, то лиш у церкві клякаємо перед Богом".

Товмач переклав його слова на грецьку мову й між зібраними щезло обурене, а зявилося на їх лицах заінтересуване тим молодцем. Цісар Мануїл ждав очевидно на те, щоб Мирослав передав йому поклін від нового князя, хочби й стоячи. Але молодий посол галицького князя був такий заклопотаний тим, що всі звертали на нього увагу, що думав тільки про те, якби то було добре, коли-б на його місці стояв покійний боярин Микулич. Йому представився в уяві провал, в яким лишив убитого і слези станули в очах.

Цісар, щоб випровадити його зі заклопотання, завдав аж кілька питань одно по другім — про смерть свого приятеля, князя Володимирка, про вступленне на престол його сина та про здоровлє його матері, княгині уЕвдокії. Мирослав відповідав, а товмач перекладав, але так лихо, що вкінці Мирослав зважився говорити по грецьки. Се викликало нове заінтересуваннє ним. Він говорив досить добре, а де не ставало йому слів, помагав собі українськими: з чого товмач був дуже радий, бо мав менше труду.

Не були се послухання дипломатичні, тільки т. зв. вступно-по-клонні. Царгород, як спадкоємець Риму, уважав себе одиноким прав-ним паном і володарем усього світа. (Хоч нищений внутрішнім зіпсу-тєм, не міг уже сам оборонити навіть своїх посіlostий перед наступаючим зі Сирії й Єгипту народом Сараценів). І для того перед усяким хочби

найпильнішим діловодством з чужими послами відбувалося на тім дворі вступне прийняє чужинців, на яким розкладано перед їх очима всю велич і весь блеск двора імператорів. Але мимо того, чи як раз для того нецеремоніальне поведене Мирослава не всім сподобалося. В часі обіду, який відбувався для послів в золотій салі, а на який запрошено й Мирослава, оповідали, що самому ціса: реви зробила його жінка виговір, що невідповідно забавлявся з тим молодим варваром. По обіді всі послы й товмачі отримали дарунки — по дванайцять міліярезій. А Мирослав отримав тричі по дванайцяти, причім препозит, що роздавав ті гроші, пояснив, що найменше буває трьох послів з чужих земель і йому виплачується за трьох.

— "Коли о те ходить", замітив Мирославу якийсь з італійських послів, — "то тебе обманили, бо найменше приходить тут п'ятьох-шістьох з одної держави: меншу скількість послів уважають ті двораки за обиду".

Мирослав не хотів зразу прийняти гроший, кажучи, що його князь заосмотрив його на дорогу, але той сам італійський посол переконав його словами:

— "Бери! Вони обідруть тебе в місті і з того, що дали й з того, що ти привіз зі собою. Не бійся! вони не за щедрі!"

Вечера для послів відбувалася в пентакувуклії св. Павла й знов усі отримали по 12 міліярезій, а Мирослав 36, причім сусід сміючися до Мирослава, сказав до нього тихо:

— "Тільки почисли, якби вас було десятьох, кільки на тобі заробили на сім дворі!"

Щойно другої днини почали з Мирославом говорити про властиве діло всякі стратори й безчисленні патриції, причім головно розпитували його про сили галицького князя, скількість і розклад та уору-ження полків, грошеві й інші засоби. Мирослав не маючи до них довіря, відповідав

дуже обережно, а коли не міг довше викручуватися від їх запитів, зажадав, щоб його допустили до імператора, котрому все скаже.

— "Ти гадаєш, що наш імператор такий як галицький князь, до якого кождий все має доступ?" запитав його злобно якийсь дворянин. Се до живого діткнуло Мирослава й він відрізав:

— "Тим, що галицький князь допускає людей до себе — він ліпший від вашого імператора".

Се викликало безмежне обуренє. Мирослава щойно за тиждень допустили до приватного кабінету цісаря на послухане.

Мирослав вийшов з нього вдоволений, але зарікся, що ніколи більше не поїде послувати на царгородський двір.

Так полагодивши свою найпильнішу справу, пішов помолитися на могилу батька й опісля почав оглядати царгородські церкви тай інші пам'ятки.

Почав від св. Софії, перед котрою на високім стовпі сидів на коні Юстиніян Великий з золотим яблуком в лівій руці, праву руку простираючи в напрямі Єрусалима. Перейшовши семеро дверей, вступив у найбільшу і найкрасшу церков православних, де найбільше вражінє зробила на нім відома на Руси ікона Святого Спаса та множество стовпів з червоного мармору, чудно окованих і лежачі в них мощі. Потому пішов "Царевим Путем", при котрім на третім холмі стояв привезений з Риму 90 стіп високий стовп царя Константина з багряного каменя порфіра, скріплений по швам мідяними обручами в виді вінців. Оглянувши його, знов вернув до св. Софії, біля котрої, недалеко церкви Пресвятої Богородиці стояв женський монастир з мощами св. Евдокії, іменниці галицької княгині. Дальше оглянув монастир Панагран з главою св. Василя. Вражіння з тих святинь так його втопили, що вчасно пішов спати.

На другий день пішов раненько к Теодору, до монастиря твердого закона Студитів; хотів бачити місце, де виховувався "святий старець", ігумен Данило, которого поважав. Дуже здивувався, побачивши золотом і жемчугами прикрашену церков Студитів і навіть їх трапезу біля золотих воріт, де їла студитика братія, а під котрою лежали мощі Теодора Студійського. Богатство сього монастиря походило з Руси, котра віддячувалася йому за устами, тріоди й інші церковні книги, які головню відси спроваджувала.

По кількох днях такої блуканини по пишнім городі подумав Мирослав знов про могилу батька.

При помочі галицьких купців вишукав якогось каміняра й зробив з ним умову в справі надгробного каменя на могилі батька. Заплатив каміняреви згори при свідках всю належитість і вишукав різьбаря, щоб вирізав на камені напись.

Усе те коштувало дуже дорого, так само дорого, як жите в Цар-городі й Мирослав почав журитися, як видержить тут, щоб полагодити купецькі справи батька та як доїде хоч до Берладі. А позичати як посол галицького князя соромився.

Але знайшлися люди, що не дали йому довго журитися: як одного вечора йшов берегом Золотого Рога й любувався красою грішної Византії почув несподівано сильний удар під колінами. Не мав часу навіть крикнути, бо рівночасно чийсь руки в грубих рукавицях заткали йому сильно уста й кілька пар рук схопило його з усіх сторін. Нім Мирослав усвідомив собі, що з ним діється, мав вже звязані руки й ноги та зачнебльовані уста й завязані очі. Вмить знайшовся в мішку й чув, як його завязують. Опісля поставили його на якісь ноші. І несли. Все те діялося так поражаючо скоро, що Мирослав подумав:

— "Се мусять бути розбишаки по званю!"

Чи сей напад уладили на нього слуги Скелідзеса, що могли за той час аж тут прийти його слідами й вишукати спільників, чи може обурені на нього двораки цісарські, не міг рішити. Підозрівав то одних, то других.

Його принесли до якогось підземеля. Чув се по холоді й по ступнях, якими зіступали в долину його нові "опікуни". Йшли довго. Вкінці поклали його на дуже студену долівку й Мирослав почув відмикане тяжких дверей, що страшно скрипіли й звеніли. Його пересадили через поріг, витягнули з мішка й розкнеблювали уста. Була крайна на те пора, бо вже мало не вдусився. Розв'язали й очі. Мирослав сміло розглянувся. Хоч знав, що сі розбишаки небезпечніші від тих, з якими познакомився в дебрах Арделю, але не мав тільки страху, що першим разом. Привик.

Під тяжким кам'яним склепінем стояла на кам'яній долівці де-ревляна, спорохнавіла прича, а біля неї стояли якісь дивні зубаті прилади зі зелґа. Мирослава обступило шістьох драбів, з яких лиш два виглядали на сильних; з останніми чотирма, що мали вигляд звироднілих, скаправілих котів, давби собі раду, якби не був зв'язаний.

Один з тих котів, що держав в руці горючу свічку, з неприємною усмішкою сказав по грецьки до Мирослава:

— "Кожда проба втечі або крик — се значить удар затроєного ножа. Розумієш?"

— "Розумію!" відповів Мирослав. А собі подумав, що тут нема що кричати, бо й так ніхто не вчує.

Котики обшукали його докладно, не так як ардельські розбишаки й забрали всі гроші, які мав, тай вийшли, а за ними вийшли й два великани, що розв'язали йому руки й ноги, наложивши кайдани й примкнувши їх замком до стіни. Тяжкі двері замкнулися за ними зі скреготом і Мирослав остав сам, перший раз в життю в такім стані. Темно було зовсім, тільки порохно його деревляної лежанки світило невиразним, труп'ячим світлом.

В першій хвилі відчув жах, мов перед смертю, аж серце стиснулося йому в груди. Але за хвилю великий спокій заволодів ним. Зробилося йому якось дивно мирно в душі й він заснув сном добрим на твердій лежанці, що світила розкладом своїм.

Збудив його скрипіт дверей і звенкіт ланцухів. З'явився той чоловічок з виглядом каправого котика з зачервонілими повіками й свічкою в руці, за ним ішли два знакомі великани й гарна жінщина з лямпадою. Мовчки поклали перед ним їжу, а жінщина лямпаду й якусь книжку й вийшли. Мирослав жадібно схопив за книжку. Була се Апокаліпсис св. Івана. Жінщина, що принесла сю книжку, сподобалася йому! Мала рухи подібні як — Настася Нагрівна. Зі здивуванем побачив він, що їжа була знаменита. Не знав, що його годують на продаж і їм треба було, щоб добре виглядав. .

Сидів довго в тій тюрмі, але як довго не знав, бо не бачив денного світла. Втратив зовсім рахубу часу й тюрма почала йому важко тяжіти. Ніщо в світі не представлялося йому тоді більше пожаданим і гарним, як воля — але там, далеко, де стоїть Галич над Дністром. В такі хвили заливався гарячими слізми й гарячо молився.

Вкінці винесли його з тої тюрми так само як принесли тут у мішку. Коли висипали його з мішка й розв'язали очі та розкнеблювали уста, побачив, що він під чердаком якогось судна, а біля нього ще з десятків таких як він від тюрми зблідлих людей зі зв'язаними в шир руками. Дали йому як і товаришам його весла в руки й впровадили зв'язаних між два ряди таких самих невольників. І всі веслували, а над ними ходили два наставники з дротяними батогами й — били — били, як лише хто з утоми переставав веслувати.

На кораблі була та гарна жінщина, яку Мирослав бачив раз у підземеллю. Мав вражінє, що то вона купила його, бо за весь час ніхто більше не оглядав його в цілі купна. Коло неї невідступно крутився чоловічок подібний до того "котика", що все приходив з горіючою свічкою. Подобав на його старшого брата або стрія, або вуйка. Він дуже

скакав коло тої гарної жінки, але й для невільників був облесно чемний.

Переплили чудове море Мармара, над якою берегами стояв сніг пахучого цвіту яминів, що білів у зелені як діточі личка між листем. Сонце сипало золотим світлом на ясне і спокійне як зеркало море, а чисте пахуче повітря опанувало Мирослава так що забув про Галич і красу його.

Вплили між сірі скелі Гелеспонту, що виглядали як порослі мохом руїни замків легендарного князя Буса, які Мирослав бачив раз, будучи на Волині з молодим Ярославом ще за життя князя Володимира. До тих скель в часі припливу моря скакали води, білі від піни й подібні до табунів диких коней.

А як переплили ті величні морські ворота Гелеспонту, розстелилося перед ними грецьке море, гарне як церков св. Софії в Царго-роді. На ній як дорогі вівтарі пишалися острови. Корабель часто причалував до них і не раз довго стояв але невільників все дуже пильнували й Мирослав не міг з ними порозумітися тай навіть довідатися, що то за люди й з яких сторін. Коло него гребли два Серби й один Болгарин.

Але хоч від нашого моря ділили Мирослава два проливи, воно немов з милосердя над його долею вислало за ним гонців: десь з глибини українських степів через Чорне море надлетіли Стрибогові внуки й нагнали густий туман, яким окутали грецькі острови. Вода закипіла як окріп, а з почорнілого неба полили струї дощу й Перун почав метати громами тай влучив в корабель, яким їхав Мирослав. Серед оглушуючого реву розбурханого моря й небес почали невільники веслами розбивати свої кайдани. Не всі мали час увільнитися з них. Мирослав належав до тих, що знайшов прихильність у сильніших сусідів, що скорше увільнилися з кайдан і помогли йому. Був крайній час на те, бо корабель потапав, його розбиті бальки й людей розігнали вітри на всі сторони світа. Довго боровся Мирослав зі шалючими філями, що топили його. Але намокла одіж тягнула його вділ. Зібравши всі сили, вибився якось на

верх і виплював з уст солону морську воду. Втім узрів недалеко два збиті бальки, останки корабля. Як доплив до них, побачив недалеко — того чемного Грека, що крутився коло гарної жінки. Він вже тільки одною рукою добувався з филь, другу мав очевидно зранену, Мирославу зробилося жаль його.

— "Коли бог уратував мені жите, треба ратувати ближнього", подумав тай відпочатими силами почав зближатися до раненого Грека й витягнув його на свої бальки.

Як успокоїлося море й вони добилися до якогось грецького острова, тоді уратований Грек удався до властей, щоб увязнили Мирослава як невольника його й віддали йому в посідане. Мирослав говорив, що він не є ніякий невольник, тільки посол галицького князя до грецького цісаря, але уратований Грек показав на чоло на знак, що з Мирославом не все в порядку. Знаки від кайдан, які мав на руках, свідчили проти нього й його віддано в руки того Грека.

Мирослав не довго був в нього. Проданий іншому Грекови, а потому якомусь Сирійцеві, дістався до Сирії.

Цвили пахучі нард і цинамони, як Мирослав ішов між верблюдами попід гори Ливану. Образ сеї країни змінявся скоро, як чоло Мирослава. Купецька каравана, до якої належав, зміняла разураз напрям і вкінці звернулася в долину Сіддон; де розливає свої мертві води страшне озеро Асфальтида, зване Мертвим Морем. Мертвою тут і земля, як оком глянути кругом. Вона складається тільки з горячої, брудної соли, сірки, каміння й движимого піску; нема на ній ні травиці, ні моху, а в повітрі ні одної пташини, ні одної мушки, бо сірчаний опар прогонює все живуче. Тільки в долі ліниво як блискуче гаде рухається густа й темна, нафтою вонюча поверхня Асфаль-тиди, в якій нема ні одної риби, ні навіть водного простору від часу, як околицю сю прокляв розгніваний Єгова. "Якіж щасливі ті, що може тепер у битві гинуть у моїм благословеннім краю", подумав Мирослав, "десь там над Попрадом чи Вислоком, або в Ужоцькім Провалі, на плях Чертежа, чи в Борсуковім Долі".

Каравана задержалася над Мертвим Морем лиш на коротку молитву. Високі Араби в білих бурнусах попадали на землю, лицем обернені до Мекки й молилися горячо до Бога свого. Молився й Мирослав, обернений до свого Галича, до церкви Пресвятої Богородиці на залуквянській височині, що потапала десь тепер у свіжій зелені й білім цвіті садів черешневих, в яких пахла черемха й співали птиці та бреніли пчоли. Молився за матір свою й за сестри свої й за всю рідну землю, що йшла десь до війни. Молився, щоб вона не побачила на своїх нивах диких орд Клобуків і Ковуїв та голодних Ляхів і чорних Угрів. Уважав себе пропащим в сій країні. Але серце мав легке, що сповнив все, що міг сповнити по силам своїм, по молодости своїй. "Що там робиться дома?" подумав встаючи, як повставали Араби і як відчув невидержиму спеку. На пів в горячці побачив в пустині дві ясні особи й здавалося йому, що то йде Христос Спаситель і Іоан Хреститель, оба в одежі з верблюжого волосся, в шкіряних поясах, ідуть задумані між спечені сонцем скелі пустині й говорять про долю людську.

Каравана рушила в напрямі на Єрусалим, але не вступала до него, тільки до поближких сіл. Здалека побачив Мирослав Оливну Гору, покриту зеленю. Пізнав її з описів численних галицьких паломників, що оповідали докладно про всі замітні місця Святої землі. Довго глядів на небо, чи не летять у рідні сторони перелетні птиці. Але не бачив тих сполучників з рідною землею. І спустив очі на горячу Землю полудня й припав до неї й поцілувавши землю, по якій ступали ноги Спасителя, відмовив господню молитву. Зі словами: "...да будет воля Твоя..." запустився зі своїми панами в агарянську пустиню, йдучи між великими верблюдами, що пригадували йому своїми малими головами галицьких овець, які саме тепер гнали з гір отарами для полків князя Ярослава.

## БИТВА ПІД ТЕРЕБОВЛЕЮ

Глава сема, що оповідає про змінений в часі походу воєнний плян князя Ярослава й причину тої зміни, про першу боротьбу з ворожим відділом на ступах Панталихи й про рану молодого князя; про перебіг

великої битви під стінами Теробовлі й про страшний нічний злочин Ізяслава на східнім березі ріки Гнізни на Горі Вишневій.

У ріднім краю Мирослава не цвила ще черемха, ні вишня, ні черешня й червона кров ще не багрила земель його. Дрімали ще під снігом чатинні бори Бескида й полонини завіяні снігом і спала ще зимовим сном вся галицька земля. Бо пізна була весна того року.

Але як тільки зпід біліючих снігів зазеленіла, свіжа, м'якішу землі пахуча мурава, як з шумом теплих вітрів і розкованих з леду ручаїв загомоніли щебетучі жайворонки, як попід синим, озолоченим небом Опілля надтягнули довжезні ключі клекотячих бузьків,— тоді молодий князь Ярослав двигнув з Галича головну силу військ своїх в напрямі на північній схід, шляхом на Домамирову Печеру. Лівим крилом хотів опертися о полудневі замки Погорини, центром стати перед вододілом Ікви, Горині й Серету, а праве крило зложене з кінноти розвинути здовж Серету як сторожеві відділи над ним аж до Дністра, так заступити путь Київському князеві й союзникам його та ждати нагоди до рішальної битви.

Почуття якоїсь орлиної сили, якого ніколи досі не зазнав, розпирало груди молодого князя, коли смотрів на свої полки, що лавами сунули на схід і на північ. Він з гордістю дивився, як їхала його кіннота на добрих конях, покритих шкірами з рисів, як блестіла його гридь-дружина, закута в сталеві панцирі, як твердо йшла піхота в медвежих шапках; як тяжко їхали великі сосуди ратні, тарани, пороки, пращі, метавки і самостріли, що метали колоди, камінне й олов'яні кулі, і як справно посувалися полки наємних чужинців Варягів і Половців. Кождий полк і більший відділ мав свої відзнаки: то одностайні шапки, то тули боброві, борсучі або вовчі, то однакову зброю або кінську упряж. Полки дружинників співали старі, походні пісні.

"...Ой, попід гору, попід зелену,

Ой долом, долом та суходолом Ой іде військо аж землі тяжко.

Попереду князь коником грає,

Коником грає, мечем махає...

На нім сорочка, як сніг біленька Як сніг біленька, як лист тоненька..."

По просушених вітром дорогах тягнули тяжкі й великі метавки й обляжничі машини по чотири пари міцних волів, випасаних що року на полонинах верховини. Вони немов з жалем оглядалися поза себе, чуючи весну й пахучу пашу на високих горах на полудне від напрямку шляхів їх. Кругом блестіли на сонці мечі й списи та червоні щити дружин і маяли з вітром княжеські прапори. А над ними летіли в повітря на північ ключі перелетних птиць, що вертали з вирею; на полях зустрічав птиць-бігунів, що помагали собі бігом, верстати далеку дорогу, а на водах бачив водні птахи-перелетці, що плили в тім самім напрямі.

І здавалося йому, що вся його земля суне перед себе разом з людьми, весняними вітрами й перелетними птицями, суне на нову займан-щину. Куди йшов, виходив народ йому на зустріч і ставав біля шляхів та благословив його, а біловолосі діти довго бігли за відділами війська. Князь дуже любив дивитися, як вони на постоях мов пташенята сідали на потворні тарани й пороки та легко гладили круторогих волів, або зеленим віттем зганяли з них муху, немов заохочуючи їх до важкого труду й далекої дороги. Чувся молодим опікуном тої щебе-тучої дітвори й горячо молився Богу, щоб допоміг йому, ніколи не допустити до того, щоб вона бачила переляканими оченятами чужі, ворожі полки. На пустих полях і ще більше в лісах відчував якусь дивну тугу за простором, за тим простором, що простягався ген поза межі волости його.

З найбільшим здивуванням подумав, як міг іще так недавно вагатися, чи не звернути київському к\*нязеві Погорину Волость. Тепер чув всею силою молоді душі свої, що йому за мало здобичі батька, чув, що

мусить посунути її та поширити тісну волость свою, що вузьким клином звернена на захід, поширити туди, куди має широку підставу, на північ і на схід сонця, куди тепер звернена фронтом головна сила його військ. І пригадалися йому слова батьківські: "Прийде для тебе час, коли душа твоя й очі твої не знатимуть, що значить "сить" — і не стане тобі простору в широкій землі Володимира..."

Перед очима Ярослава станула, як жива картина памятної розмови з батьком. Не бачив вже ні весняного неба, озолоченого сонцем, ні ключів птиць перелетних, ні полків дружини своєї, а бачив ніч у Галичі й кімнату батька з книгами й хартосами. "Що тепер робить моя медведиця?" подумав. І видалося йому на хвилю, що вона найліпша річ з того, що придбав йому батько.— "Не жінка?" — подумав — і засоромився так, що кров ударила йому в очі. Ствердив в думці, що взагалі рідко згадує свою подругу й тільки тоді, як чогось потребує від неї. Він не взяв її ізза неї самої, тільки ізза помочі зі Суздаля — для удержання Погорини. І ті полки йдуть тепер на схід і на північ ізза удержання волости тої, І думки його заняті тільки нею, тою граничною землею Волині, де поміж темними лісами блищать очі лісних озер. Почув себе не то паном, не то слугою землі — і задумався.

Зі задуми збудив його воєвода Халдієвич вісткою, що головні сили київського князя і його союзників переходять ріку Збруч, а передні сторожі їх запустилися вже в галицькі гори Медобори й що після всякої правдоподібності головний удар їх скермований не на кріпости Погорини, тільки на Теробовль; лише часть київських військ облягла східні городи Погорини, одначе залоги їх удержаться напевно. Князь Ярослав здержав коня й глянув перед себе: перед ним блистіли в світлі сонця довгі, живі плеса ріки Стрипи й зеленіла Золота Гора над нею. Під нею приказав стати й відбутися коротку воєнну раду. Князь і полководці позсідали з коний, котрі отроки по короткім відпочинку запровадили до ріки. На лузі над Стрипою відбулася воєнна рада, що по короткій перепалці між воєводою Халдієвичем і полководцем Веремундом порішила: завернути полки ідучі в напрямі на город Пліснеськ і ріку Горинь та зосередити всі сили кругом Теробовлі, розставивши в

горах Вороняках тільки малі вістунські сторожі, що немов звена тонкого ланцуха лучили-б кріпости Погорини з головною силою князя коло Теробовлі. З постою над Стрипою князь вислав також гонців до сторожових полків у карпатських провалах, бо дуже непокоїла його нестача всяких вістей про наступаючих Угрів.

Княжі війська перейшли на бродях ріку Стрипу й запустилися в степи Панталихи, ідучи в напрямі на Піскову Гору. Вечеріло. Сонце кидало останні бліді лучі на безмежний степ, і військо Ярослава мало вже розкладатися на нічний відпочинок, як від півночі надбіг на конях княжий відділ, що становив бічну сторожу й доніс, що в полуднево-східнім напрямі летить, що коні вирвати можуть, значний відділ ворожої кінноти, мабуть Чорні Клобуки.

— "Напря́м їх бі́гу вказує́ на те", сказав молодий князь до воєводи Халдієвича, "що вони втікають перед одним з наших полків, що сходять з гір Ворон яків на рівнину між Стрипою й Серетом. Дивне тільки те, що вони непомітно загналися аж так далеко".

— "І я так думаю", відповів воєвода.

По тих словах молодий князь поправився в сідлі й махнув рукою на два найблизші кінні відділи дружини своєї. Бояри обступили його та просили, щоб не запускався в степ і не наражував особи своєї в боротьбі з таким відділом. Але молодий князь що ніколи не брав участі в правдивій битві, аж дряв з нетерплячки, вибічи проти ворожого відділу. На його приказ два полководці розпустили оба відділи в довгі ряди й з князем рушили вперед, щоб відтяти дорогу неприятельській кінноті.

Темрява скоро западала на великім обрію Поділля. За пів години князь був вже далеко від головної своєї сили, як у темнім сумерку побачив на тлі неба довгий ряд острокінчастих шапок чорноклобуцьких їздців і почув приглушений тупіт копит їх некованих коний. Вони не могли

ще бачити княжих відділів, бо ті їхали низшим тереном, але му-сіли вже чути їх тупіт, бо в їх рядах можна було запримітити немов якийсь хвилеве вагання. Але воно тревало тільки коротку хвилю. Опісля залунав серед темного степу дикий крик і Чорні Клобуки всею ватагою кинулися на відділ, котрим особисто провадив князь Ярослав. В бігу випускали стріли зі своїх луків і скоро наближалися. Тільки частина їх, що мала вже з собою жіночу добичу, хотіла висмикнутися з нею й гнала в напрямі степового мочару, де сподівалася укрити свою добичу. Ярослав вислав за втікачами часть свого відділу а сам метнувся проти головної сили Клобуків. Серед темряви счинилася суматоха й прийшло до рукопашної боротьби, в котрій князь відніс болючу рану в праву руку, але цілий відділ Чорних Клобуків у части погиб, в части попав у полон.

З перевязаною на борзі раною вертав молодий князь до табору незвичайно радий з тої "першої рани за землю галицьку", як говорив до бояр, що окруживши його, робили йому щирі закиди. Найбільш насупився на нього старий воєвода Халдієвич, що в серці найдужше тішився тим поступком свого любимця, який називав нерозважним. По таборі скоро рознеслася вістка про рану князя й викликала велике одушевлення між військом. Воно прудко розкладало вогні, щоб на грани припікати попавших в полон Клобуків в тій цілі, щоби видобути від них докладні й правдиві вісти про силу й розложенне військ київського князя. Зі згідних зізнань полонених показалося, що був се відділ, що втратив лучність з іншими силами Ізяслава й заблукався в лісистих горах Вороняках та припускаючи, що вже з правого боку Се-рета зустрінеться з київськими військами, в тім напрямі втівав перед галицькими силами, що йшли від Пліснеська.

Старий воєвода Халдієвич, почувши від княжого лікаря Жида, що рана князя розятрюється, був з того сильно вдоволений, бо тільки тим сподівався здержати князя від участі в рішачій битві. О се просила його дуже матір і жінка молодого князя тай він сам був тої думки, що князеви не треба пхатися в вир битви, бо се рівно добре виконає перший ліпший, до бою заправлений, дружинник. Опершись на рукояті величезного варяжського меча, шепотом сказав до лікаря:

— "Чи не міг-би ти ще більше розятрити рану так, щоб князь не міг кілька днів опустити ложа? Його матір і жена й я не забулиб тобі прислуги тої, бо боюся, що він не видержить і возьме участь в битві мимо рани".

— "Я, воєводо, маю тільки лічити рани а не розятрювати їх", відповів старий лікар спокійно, але так рішучо, що старий воєвода перестав його даліше намовляти. Був се його одинокий замірений підступ поза боєвищем. І той не вдався старому рубайлови, що дуже любив "свого" Ярослава.

Теребовль була вже недалеко. Відділ, котрим особисто проводив князь, ішов здовж Водави й Ничви, інші посувалися іншими шляхами. Серед густої мряки розпочався бій передових полків о перехід через ріку Серет. Рано перейшли Кияни ріку, а була тоді мряка така велика, що годі було бачити кінець копія. Та згодом Кияни подалися, боячися оточення і ждали на прихід своїх головних сил. А війська Ярослава вступили в укріплений город, що стояв на західнім березі Гнізни, і розложилися довгими таборами на схід від нього. Головна княжа квартира була в Теребовельському замку, відки як на долоні видно весь город і поля на схід і полудне. Відси вислав князь менші й більші відділи на схід і на північ, щоби слідили рухи неприятельських сил, що по малу надтягали з гір Медоборів: очевидно київський князь Ізяслав ждав ще на помічні полки деяких своїх союзників і не хотів без них ставати перед Теребовлею. Се зволіканне виходило на добре й Ярославу, бо й його сили мали час стягнутися під Теребовль та приготуватися до битви.

Вкінці зсунулися хмари київських військ з гір Медоборів і великим півколесом надтягали під Теребовль. Вони надтягнули від сходу й півночі; наворотниці їх правого крила запалили села Смолянку й Скоморохи та багато інших осель. Опісля станули табором на милі від Теребовлі на горах Дівочій, Дубовій і Вишневій, а на полях між тими горбами й найдальшими укріпленнями Теребовлі розвинули боєву лінію. На правім їх крилі стояли союзні полки: чернігівські, переяславські, волинські й турово-пинські, центр і ліве крило займали київські війська, Чорні

Клобуки й часті наємних степових племен становили кінноту, що займала боки й звивалася перед фронтом. Правим крилом київських сил кермував найстарший син Ізяслава, Мстислав, центром і лівим крилом сам Ізяслав. Проти них уставилися галицькі полки, чисельно менші, однак краще озброєння й оперте о теребовельські укріплення майже зрівнювало їх з неприятелем.

В навічере битви полководці й бояри обступили молодого князя й просили його, щоб він не брав участі в битві.

— "Ти один у нас", говорили йому, "і молодий ти, ще не нажився на світі. Лишися у теребовельському замку, а ми самі складатимемо голови свої за волю твою".

Князь, травлений горячкою, що повстала з рани, рішився по короткій опорі, не брати безпосередньої участі в битві й остався в замку. Як сонце склонилося ід заходу, вийшов на західну замкову терасу й довго дивився в напрямі Галича. Вечір був свіжий, спокійний і гарний. Останні промені сонця мов острі списи впилися в заповнені водою рови, що як великі жили оточували замок і блискіли кругом нього. З тих потворних жил немов бухнула кров і багряною червоню розлилася по них, обливаючи також окопи, вали з палисадами, городські стіни й доколичні ліси, рівні степи й далекі крила обох військ, що стояли напроти себе. Нараз та яскрава червоня почорніла, як велика рана, захоплена гангріною. І ніч закинула смертельну, чорну паполю на оба війська, на город і замкові укріплення. А на тій чорній, оксамітній паполі замаячили тихі світла в цілм городі, немов таємничі знаки якогось дивного письма, якого не можна відчитати. Разом з вогким подихом нічної мряки донісся до молодого князя блиск і дим великих вогнищ таборних.

— "Завтра о сій порі не буде вже тих вогнищ", подумав Ярослав, "і не буде на світі багато з тих, що їх розкладали".

Тільки одна-одинока думка ворушилася в молодім умі князя: що ворожі сили зорганізовані Великим Князем Київа, матері городів руських, хочуть ослабити волость його, вбиту вузьким клином між Угорщину й Польщу! Се видалося йому злочинним, таким злочинним, що закусив уста й бувби зламав приреченнє, дане боярам, що не возьме сам участі в битві, хоч рана пекла й щеміла. Але пригадав собі слова боярів: "Ти один у нас і молодий..." І велика туга за сином розперла груди його,— за таким малим, рожевим дитятем, що ви-ростало-б на його очах і було спадкоємцем волостий його, спадкоємцем і сторожем, як виросте. Великим, дужим лицарем в шоломі, що чув-би те саме, що він тепер чує: потребу обстояти й скріпити галицьку волость. Чув себе без того дитяти малим і таким, що мусить берегти свого життя, бодай до якогось часу, бодай до хвили, коли побачить рожеве личко сина і наступника свого, спадкоємця важкого колпака князів галицької землі.

Зрозумів, що завтрішня битва надходить, зближається неминучо, як призначіннє. Ще до сеї хвили не вірив, що вона на правду відбудеться. Але тепер був вже певний того. А на заході стояла темна ніч. Тільки на сході жевріло небо від лун пожарних: то руські війська і їх союзники нищили огнем галицьку волость. Князеви аж серце стискалося на вид тих лун, що стояли на небосклоні.

Пішов до замкових кімнат, але заснути не міг. Щойно над ранком задрімав. Збудив його з півсну голосний рев труб і рогів та биттє в мідяні кітли. Очевидно починалася битва. Молодий князь скоро зібрався і вийшов на східну терасу замку. На лівім березі річки Гнізни відбувався вже великий рух. Крила обох військ, особливо ж їх легка кіннота, знаходилися в повнім руху, що захоплював щораз дальші ряди. Тупіт великих мас кінноти й шум та приглушений крик доходили аж до замку. Все те покривав рев труб і рогів та проразливе іржаннє коний і звенкіт кітлів. Над крилами обох військ піднялася курява пороху, з котрої видніли обі боєві прапори. Князь Ярослав в окруженню кількох дворян і отроків приглядався своїй першій битві зі запертим віддихом. Вона розвивалася правильно. По опадаючій куряві й стишенім тупоті можна було вносити, куди борючі маси важкої кінноти розходилися, щоби знов наперти на

себе з розгоном. Тут і там можна було крізь тумани пороху доглянути, як уже й поодинокі полки піхоти починали вдаватися в битву то з кіннотою, то з ворожими піхотинцями. Але центри обох військ все ще стояли неподвижно, а довгі ряди їх панцирів блестіли на сонці як стіни зі срібних блях. В середині центра галицьких військ видно було сугорб, обставлений прапорами. Там стояв головний штаб під проводом старого воєводи Халдієвича. Від нього разураз відривалися точки куряви: то бігли гонці з наказами. Вслід за кожним таким рухом одної точки, окутаної курявою, наступав більший рух; то йшли до битви свіжі полки.

Від самого рана дзвонили дзвони й правилися молебні в усіх церквах Теревовлі. Молився і князь з оточенням своїм о перемогу для галицьких полків. Кров була йому в лице. Він ставав щораз більше неспокійний.

А битва розвивалася далі зовсім правильно. Тільки коло горбка, на котрім стояв головний штаб галицьких військ, можна було заперітити засадничу зміну: щораз менше точок, окутаних курявою, відривалося від того горбка й розбігалося на різні сторони, а щораз більше таких точок наближалося до того горбка з різних сторін великого боєвища. То начальники поодиноких полків і відділів кінноти, що брали участь в битві, домагалися підмоги з центра. Коло полудня, якраз в часі, коли з церков почали виходити процесії з хоругвами й образами та прямувати на замок, згинувся до бою весь центр галицьких військ і крик великий покрив боєвище та був у небо разом з гранням дзвонів і ревом труб та рогів всіх відділів княжих та разом з димами горючих осель на сході. На той вид князеви Ярославу похолело в грудях і по мозку шибнула як лід студена думка: се знак переваги київських військ, коли аж центр галицьких полків мусить вирівнувати напір ворожих крил. А що той напір був величезний, видно було також по базнастанній процесії несених і ведених ранніх, що від рана напливали через київські ворота Теревовлі.

Сильно загреміли труби й роги всіх полчищ київського центра, зазвеніли кітли й живо замиготіли довгі стіни панцирів, посуваючись в напрямі на захід. Счіпилися. І видно було тільки тумани пороху та крепку

суматоху, що тревала так довго, як довго йде піший післанець з Галича до Болшева. Ні одна ні друга сторона не уступала, ні одна, ні друга не мала вже до розпорядимости свіжих резерв. Змагалися. Ціле поле, закрите туманами копоту, рухалося, як живе. Нараз — князь закрив очі рукою; то праве крило галицьких військ очевидно подавалося взад і то дуже скоро, скорше, чим курява, що підніма-лася над полем битви. Вже видно було ряди піхоти, що з поспіхом добігала до перших укріплень города. За нею з— радісним криком бігли київські полки. Боєва лінія, що доси йшла просто з півночі на полуднє, вигнулася виразно на полудневий захід. Битва очевидно добігала до кінця. І сонце клонилося ід западови тай кривавою червеню засипало поле боротьби, над яким уносився кривавий пил борні.

Як людина, що старається затамувати вплив крові з тяжкої рани своєї, так молодий князь Ярослав метнувся з високого замку до передних окопів города, щоб рятувати втікаючі полки. Мимо болючої рани гнав на коні, аж земля розступалася. За ним летіли на конях старі дворяни й молоді отроки.

Як летів попри "Гору Трох Хрестів", шибнула йому в бігу думка: сей хрест найблизший замку то хрест осліпленого князя Василька, сей другий то народа, що саме тепер починає платити останню ціну за

Погорину Волость, а сей третій то мій особистий. Що я ще заплачу за неї?

Долетів до передних окопів города на сході мало що скорше як утікаюче праве крило галицьких військ. Дивним дивом був вже зовсім спокійний і не чув жадного болю. Вирізняв навіть поодинокі лиця знайомих бояр; між іншими побачив похиленого Боринича з великою довбнею в правій і рогатині в лівій руці та з невідступним медведем при боці, що йшов біля него як величезна собака. Великий пес, мішанець з вовком, виглядав при нім як щеня. Між псом і медведем йшов одинокий синок Боринича, що мав усього літ п'ятнайцять. Перед Бориничем було неприятелів досить рідко; очевидно пересічні люди мали поважанне

перед ним і його товариством. Але ті, що напірали на нього, були велитні й очайдухи та спритні шибайголови; вони вже відкись роздобули дивних приладів і напірали з дреколями та довжелезними гаками.

З боків надбігали вже як шершені, лакомі на добичу, Клобуки з довгими копіями. "Напір мусів бути не аби який, коли й сі два медве-ді втікали", подумав князь, глянувши на Боринича. Смертельна блідість покрила його лице. Спокійними рухами приказав спустити всі зводжені мости на глибоких ровах, залитих водою. Втікаюче військо на вид свого князя стануло й обернулося лицем до неприятеля; немов набрало відваги, бачучи, що кожної хвилі має можливість, схоронитися за укріплення города. Неприятельські сили як нестримна повінь лавами підпливали під укріплення міста. Але нім досягнули Галичан, сипнувся на них град величезних стріл, тяжких колод, каміння та оло-вяних куль з многих пращ, самострілів і інших сосудів градних. їх понурому фурчанню завтурували численні крики ранених, і замішання піднялося в ворожих рядах. Тоді рушили на них галицькі полки бігом. Князь бачив виразно, як боярин Боринич, усуваючи за себе сина, що зручно метав малою рогатиною понад голову батька, біг наперед і як поруч нього біг ревучи його медвідь.

І сталося щось надзвичайного: за два отченаші трісла міцна звязь панцирних полків Київ на всім лівім крилі його військ і счинилася нечувана суматоха під окопами й стінами Теробовлі. Під западаючий сумерк, серед пекольних криків і стонів розпрягалася битва й чорно-клобуцька кіннота помішана з київськими полками тратувала їх і купами лягала поруч Киян на побоєвищі. Тисячі полонених входили без оружа по зводжених мостах до города й кров Киян та Галичан стікала по кам'янім бруку Теробовлі. Битва на правім крилі й до половини центра була виграна.

Але в північній части боєвища крик не стихав. Якийсь дивний тупіт долітав аж тут, немовби великі маси військ кудись бігли й заверталися й знов бігли. Земля стогнала важко. Князь вслухувався в той рух і вислав в тім напрямі відділ за відділом; вони тонули в вечірній мряці.

Нараз — крик приблизився разом з темною вже нічю. Але був він якийсь приглушений і слабкий. При рудім світлі двох смолоскипів наближався малий відділ на поранених конях з одним-одиноким подертим й окрівавленим прапором, на яким видніли чорні галки.

Князь глянув на той відділ ранених людей і коний: на ліжнику, розп'ятім між двома кіньми лежав тяжко ранений воєвода Халдієвич. За ним несли тіло його приятеля Гарбуда зі спишської землі. Біля нього йшов з окервавленим, двосічним мечем варяжським молодий Руальд в помятій кольчуЦ, без щита й шолома; праве його лице стікало ще кровю від удару, що захопив його разом з чолом. Він мав сльози в своїх синіх очах і ще дрржав недавнім розгаром боротьби. З ним було кількох Варягів, всі поранені. Такої усі інші вояки тої дружини були поранені, а деякі з них ледви на ногах держалися. Між ними були й два наймолодші сини боярина Чагрова — Борис і Лука, Руальдові ровесники. Борис був тяжше ранений і його провадив брат з одним дружинником.

Ярослав прискочив до воєводи Халдієвича й почув слабі, прегноб-лені слова: "Ліве — крило — наших — військ — розбите — його —

нема — воно — в крові — або в полоні —"

— "Якже се сталося?" лагідно запитав князь.

Але відповіді вже не діждався. Старий воєвода зробив тільки рух устами й рукою, немов хотів благословити молодого князя, з уст його бухнула кров і він віддав духа Богу.

Князь здоймив колпак і тричі перехрестився та почав відмовляти молитву за усопших. За його прикладом пішла й дружина, що його оточувала. Клячучи в поросі дороги, прашала вона душу старого вождя свого, що поклав голову свою для добра галицької землі.

Щойно на замку довідався князь, який дивний перебіг мала битва в північній частині боєвища на лівім крилі його військ. Се крило було сильніше від правого і якраз ця обставина стала причиною його погрому. Бо в хвилі як слабше праве крило почало подаватися назад, під охорону городських укріплень, потягаючи за собою частину центра, ліве крило в почутті своєї сили здержувало напір союзників Києва, а його полководці порозумілися між собою й отримавши вісти, що праве крило вже знов посувається вперед, тим безпечніше стояло на становищах своїх. Тимчасом київський князь Ізяслав пхнув на поміч розбитій частині своїх військ два полки, відірвані зі свого правого крила; вправді вони прийшли запізно, щоби щонебудь змінити в полудневій частині боєвища, але по дорозі несподівано обскочили головний штаб галицьких військ з усіма прапорами, бо воєвода Халдієвич числив також на поворот свого правого крила й стояв на місці. В боротьбі о ті прапори відніс смертельну рану старий воєвода й впало багато галицьких бояр, між ними й спишський боярин Гарбуд; але хоч штабові здебільшого вдалося перебитися, однак тільки з одним прапором, який руками виривали собі взаємно ранені лицарі. Всі інші прапори галицького головного штабу стали добычею двох полків Ізяслава.

Ся на око —маловажна обставина мала страшні наслідки для лівого крила Ярослава. А сталося се так: оба полки київського князя, бачучи, що в полудневій частині боєвища не тільки нічого не допоможуть, але ще самі можуть потрапити в вир замішання, яке там склалося між їх братами, почали вертати. А що ніч западала, вони засвітили великі смолоскипи й гордо піднесли в гору свою добычу: подерті прапори галицького штабу. Здалека зазначили їх галицькі полководці лівого крила й в переконанні, що центр галицьких військ обступає вже київські сили, пхнули свої полки в два напрями на скіс, щоби прийти в поміч осередкови своєму. Се розпрягло їх зв'язь і рішило їх долю. Крім них попало в полон багато Галичан з правого крила, що в замішанні битви задалеко загналися, зваблені власними прапорами. Галицьких полонених примістив князь Ізяслав в тій частині свого табору, що була на Вишневій Горі.

Полуднева часть боєвища була в руках князя Ярослава, північна в руках великого князя Ізяслава. Битва була нерішена. Оба противники мали в своїх руках велику масу полонених.

Ще перед північю скликав князь Ярослав воєнну раду. В великій гридниці княжого замку засіли полководці; значна їх часть мала рани, а деяких на ношах внесено до радної світлиці. В бічній кімнаті лежало обмите, але ще ненаряджене тіло воєводи Халдієвича; в головах його стояв одинокий прапор, котрий він, вратував, а в ногах клячав монах і тихо читав молитви. Кождий з учасників ради вступав наперед до тої кімнати й помолившись за душу воєводи, йшов до радної гридниці.

Князь Ярослав був в дуже сумнім настрою, хоч властиво вислід битви не був нещасливий і значно перевисшав висліди змагань його покійного батька з тимсамим ворогом, який тепер не посміє ставити ніяких домагань, бо показався рівно сильним як Галич. Але мимо всего на душу молодого князя налягав тяжкий сум. Вона немов про-чувала якесь нещастє, хоч було вже по битві. Отож найтяжший з до-пустів, які могли наступити, перегремів над його волостю й головою доволі добре. В голові молодого князя щибнула думка, що він, сю війну властиво виграв. Бо хоч бива нерішена, але все таки київський князь не отримає того, чого хотів, значить війна для нього програна. Одначе мимо всего не мав почуття веселости й як був з чого блідо вдоволений, то хиба з того, що не був без рани на сій нараді, де майже кождий з учасників її був окрівавлений свіжою кровю. Хоч добре знав стан річий і втому тих частий війська, що сяк-так ціло вийшло з битви, немов з обовязку розпочав нараду заявою, що визисканнє битви се по битві найважнійша річ. Опісля приказав полководцям зложити бодай приблизні звіти зі страт у їх полках.

По звітах показалося, що третина всіх сил убита або в полоні, менше-більше друга третина ранена, решта-ж так утомлена цілоденним боєм, що якби не три мотні, що на щастє спізнилися в дорозі й прибули під сам кінець битви, то не було-б ким обставити сторожий на більше небезпечних місцях. Се значило, що не було вже чим відновляти битви зрана й що найскорше перед вечером слідуючого дня можна-було

наперти на останки київських сил і спробувати, увільнити полонених. А до того часу відпіchnуть і київські сили.

О тій самій порі відбував у своїм шатрі нараду також київський великий князь Ізяслав. Але вона була зовсім инакша: він радився тільки зі своїми думками. Був се чоловік старший віком, бо мав літ 59, але виглядав найбільше на сорок п'ять і не мав ще ні одного сивого волоска. На його кремезнім тілі ні літа ні довгі воєнні труди не лишили таких слідів, як лишають звичайно на людях у його літах. Бо він не тільки з роду був дужий і здоров, але ще до того мав добру вдачу, тай опікувався бідними не з політичного вирахування, як покійний князь Володимирко, тільки з вродженої доброти. Сей чоловік ходив тепер знервований по великім шатрі своїм і думав, поки пасмо думок його не переривали стони. Бо він не сам був у своїм шатрі. В однім кутку його лежав його молоденький син Ігор, ровесник Ярослава, гарний як весна молодець, поранений тяжко в сій битві на правім крилі київських військ. Біль як окріп горячий прошибав груди батька-вдівця за кождим стоном Ігоря й сунув думки його в сусідство з ненавистю.

А ті думки й так були безмежно болючі. О, якби галицький князь знав, які вони були, бувби певний того, що виграв війну так, немовби розніс на прах всю силу Київа й союзників його. Бо ся нерішена битва перечеркувала всі пляни Великого Князя, що саме тепер мали звершитися й ще до того ставила його в незвичайно трудне положення: з одним-одиноким утомленим битвою крилом військ своїх, переважно союзних, у ворожій державі, під стінами сильної кріпости Теребовлі, в котрій тепер вигідно спочивають галицькі сили, щоби може завтра наперти на його табор, в котрім тепер більше полонених як вояків його!

Одинокий вихід з положення сього: як найскорше втікати. Але перед ким?! Перед таким молодиком, якого він свого часу на колінах бавив, якому ще добре й вус не засіявся, який навіть не привик ще до княжого колпака на біловолосих кучерах своїх, якого не було ще на світі в часі, коли він кермував вже битвами... Сором палив його як грань і болів, як стони молоденького Ігоря.

Такий молодик виграв війну з ним, старим князем і полководцем, що побідив навіть батька його, старого хитруна, якому не було пари між князями! І ще до того так перехитрив його, протягаючи переговори, поки не напер суздальський князь з півночі, а византійський цісар з полудня! Через те чернигівський князь не міг йому дати значнішої помочі, а його шурин, угорський король Геза взагалі не вислав сим разом ніякої підмоги. Показується, що той молодик Ярослав ще ліпший грач, чим його батько. А з Ляхами навіть не переговорює, тільки бє. Що за розум у того молодика! Як він знає, де треба бити, а де говорити й як довго говорити! Не соромився би був, як би так покійний князь Володимирко обмотав його війська й державу. Але тепер...

І як тут вертати в Київ, як показатися на очі союзникам? Тай коби то ще так легко було вернути! Чиж той молодик у колпаці Володимирка ке може тепер стягнути всіх залог з кріпостий Погорини й відтяти йому дорогу! І що тут робити з тою масою полонених, що числом перевищають недобитки його власного війська? Що робити з мно- жеством ранених? Адже нім він перевезе їх через гори Медобори, вже з півночі перетнуть йому шлях до Київа галицькі залоги кріпостий Погорини... Гарне положеннє. Нема що казати! і

Князеви здавалося, що вже ті його міркування, /Хоч вони тревали хвилину, забирають йому непотрібно час і що вже треба лаштуватися до спішного повороту на схід. До утечі. Так, до в^чі... Йому, внукови Мономаха, Великому Князеви Київському — перед удільним князиком на Галичі, що не вийшов ще зпід опіки матери! Втікати або — о мир просити. Ні, ні, ні! Сего упокорення не буде! Хочби мав утратити в дорозі всі недобитки військ своїх! І так — се по більшій часті не його власні війська. Бо Кияни або застелили поле битви своїми трупами, або лежать тепер по тюрмах Теробовлі як полонені...

— "Тату, тату! Мене — дуже — печуть — рани — мої", застогнав улюблений син його Ігор.

Батькови потемніло в очах і в тій темряві зникли всі небезпеки перед одною, що нагло наповнила його душу: що буде з Ігорем? Присівся біля його лежанки й дрожащим голосом промовив:

— "Цить, сину мій, цить, дитинко моя. Біль перейде, притихне й ти знов будеш такий дужий, як передтим..."

Немов запереченням батьківської надії були глибокі стони, що виривалися з грудий раненого. Він жадібно пив воду з посудини, яку приложив йому до уст батько.

А батько мав також горячку, може не менше прикру від сина, тільки інакше: думки бігали йому по мозку щораз скорше, скорше й безладніше. Як тут везти його? думав про раненого сина. І в своїй журбі відчував кожний ступінь коний, що мали нести на розложених ліжниках його дитину. Аж ген далеко, над могутній Дніпер, де колись над його берегами не так хоронили членів княжого роду, а з жінками, невольниками й кіньми, з ворожими полоненими...

Здрігнувся. Якась забута картина з давних літ станула йому перед очима. Закрив очі рукою й думав та говорив до себе: Так, так! Скінчилися пляни мої, повернути Київ давний його блиск і значіння, скінчилися тут, під мурами Теремів. Не забезпечив я земель Великого Князівства Київського від заходу, не забезпечу мабуть і від сходу...

Пригадав собі солоденьку грузинську царівну Тамаретту, з якою зараз по відбуттю сього походу мав повінчатися в Києві, щоб опісля при помочі Грузії в два вогні взяти розбишак половецьких. Чи доїду я тепер до Києва, чи може той молокосос заощадить мені клопотів з молодою подругою й дожене де по дорозі — подумав глумливо.

Глянув на піскову клепсидру, в якій тихо пересипався пісок. Було по півночі. Час рішатися, поробити приготування до — утечі, сказав півголосом і відхилив занавісу шатра та глянув в темну ніч, в яку світло зі

шатра кинуло широку смугу світла. В тім світлі побачив — усю сторожу в глибокім сні. Гірко усміхнувся і подумав: "Чому той молокосос тепер не підходить на мій табор? Скорше все те скінчилося-б" і сказавши голосно до себе: "Не дивниця!", крикнув:

— "Сторожа!"

Сторожа зірвалася на рівні ноги. Князь Ізяслав удав, що не бачив, на чім її приловив і приказавши покликати до себе обозного, спустив занавісу шатра. В тій хвилі молодий Ігор дістав кровотоку носом і устами, кілька разів кинувся на лежанці й помер на очах батька.

Ізяслав хвилину стояв як скаменілий, ні один звук не вирвався з його груди. Тільки якийсь тягар почув в ній, немов рапавий камінь. Опісля спокійно відхилив другу занавісу, що лучила його шатро з відділом сина, де тепер спав лікар, Болгарин з роду. Спокійно збудив його й сказав: "Прошу оглянути тіло мого покійного сина".

Перестрашений лікар, старий, поважний чоловік, зі сивою бородою, схопив лямпаду, що світилася, на землі й вбіг до шатрового переділу старого князя. Дрожачими руками оглянув тіло молодого Ігоря й пообтирав мокрою губкою окервавлене лице. Потому докладно вислухав коло серця, потому ще живчик і сказав, очевидно щоб успокоїти батька:

—"Душа його вийшла з полону тіла, й пішла там, ідіже ність болізни, ні печали. Йому там буде ліпше, ніж тобі тут, княже".

Сказавши се, взяв лямпу з рога шатра де її передтим поставив. В тій хвилі лямпа вилетіла йому з рук і розбилася на землі. Від неї занявся ріг шатра; князь спокійно вийшов і спокійно дивився, як палахкотіло дороге накривало. В тім часі його лице дивно мінилося. Виднів у нім то якимсь релігійний захват, то рішучість і завзяттє.

В хвилі, як полемінь опала, станув перед ним його обозний полководець.

Князь обернувся напів до нього, напів до трупа свого сина, на яким дотлівала одіж і запитав:

— "Коли ти, боярине, переставляєш свою клепсидру?"

— "В полудне й опівночі, княже".

— "Як свитатиме, збудиш обоз, а як твоя клепсидра впаде в тебе на девять значків, обоз має бути готовий до відходу й всі ратні, розуміється, також".

— "Се неможливо, княже".

— "Чому?"

— "Бо люди потомлені битвою, а полонених тільки, що..."

Князь перервав йому:

— "Полоненими я сам займуся! Твоя річ обоз і військо. Потомленим скажи, що як отягатимуться, то впадуть їм на карки Галичани, а тоді скоро позбудуться втоми. Пришли мені, боярине начальника Чорних Клобуків".

Боярин уклонився й пішов. За якої пів години прийшов заспаний вожд Чорних Клобуків, високий, плечистий мужчина в силі віку, чисто туркоменського типу й в пояс поклонився князеві. Князь усів біля тіла свого сина й тихо, але з притиском сказав:

— "Побудиш зараз своїх ратних і нім перший блеск сонця зійде, вибеш до ноги всіх полонених Галичан, не вибираючи ні бояр, ні бо-гатих купців. Все, що твої люди знайдуть при них і на них, буде їх і твоя добич. Все те має відбутися тихо. Розумієш?"

Чорний Клобук перекручував щораз висше голову, немовби наслухував і не вірив власним ухам. Опісля засвітив очима й сказав тихо:

— "Чорні Клобуки все вірно служили київським князям".

— "Поки їм добре платили", подумав князь, але не сказав нічого, тільки кивнув йому головою на прашаннє, й він щез у нічній пітьмі.

Князь сидів неподвижно при тілі свого сина й сам не знав, відки йому прийшла до голови та страшна думка. Але хоч у нутрі боявся її та рівночасно тішився нею, мов вязень пожежою, що знялася в тюрмі, в якій сидить. Здавав собі справу тільки з того, що та думка повстала в нім у хвили, як горіло шатро, у котрім остало тіло його сина-любимця й пригадував собі невиразно, що то смаглистий на лиці лікар Болгарин викликав чимсь у нього полученнє полонених з ножами Чорних Клобуків. Але чим, не знав. Зрештою, се його зовсім не займало. А займав його тільки вислід тої думки.

Він видавався йому знаменитим в сім положенню: бо не тільки позбудеться тої маси полонених, які числом перевисшали останки його військ і могли при найменшій допомочі зовні вибити до ноги своїх сторожів, але буде міг скорше йти вперед і ще до того нажене такого страху Галичанам, що попамятають на віки, що значить боротьба з ним, Великим Князем, і видираннє йому земель, яких правно зреклися. Не буде син Володимирка вїздити до Галича як побідник над ним і не вийде йому на зустріч веселий і радий з побіди народ Галича!

Князь попав в якусь дивну екстазу: йому ввижалося, що через те діло Київ поборов Галич і знов засіяв у давнім блеску своїм, як одинокий

світоч великих земель Володимирка. І станув перед ним привид величезної тризни з прастарих часів з кровю й кострами, з часів, коли ще Великий Князь Святослав, батько Володимира, поклонявся Перу-ну й Дажбогу. Йому здавалося що від хвилі, як рішився на ту думку, минуло вже дуже багато часу. Глянув на піскову клєпсидру, що стояла окоптіла біля тіла молоденького Ігоря. Майже махінально підняв і обтер її та здивувався, що вона опала всего на один значок. По таборі почали тихо сунутися в нічній темряві цілі відділи в острокінчастих шапках. Скрадалися хильцем, на пальцях, як злодії. Ніхто не здержував їх, не питав о ніщо.

— "Очевидно всі стійки сплять, як убиті! Тепер требаб тільки галицькому князеві підійти під мій табор", подумав. "Вже його батько був-би ліпше використав таке положення моє", додав собі в думці й усміхнувся без виразу.

Темні постаті в острокінчастих шапках зникли як привиди. Може все те сниться мені? подумав Великий Князь, Так, я хорий, сказав собі й діткнувся рукою скрони. Вона була горяча як грань. Почув сильну спрагу, але не мав навіть на тільки енергії, щоби підняти посудину з водою, яка стояла оподалік. А кликати не хотів, бо кождий звук разив його.

Нараз почув проразливий свист і ще страшнійший крик, немов з багатьох людських або звірячих гортанок. Що діялося з ним опісля, не памятав потому докладно. Пригадував собі тільки, що той крик не уставав довго, дуже довго, цілу вічність, взагалі ніколи не уставав ні на мить. І що перед ним з'явився цілий штаб його полководців з обуреними лицами, що найголоснійше кричали до нього Волиняки, повторяючи разураз: "Такого не було ще в нашій землі!" Що він відповів їм на се: "Кого ще не вбили, тому нехай відріжуть праву руку]" і що потому зімлів біля тіла свого покійного Ігоря. Здається, що тоді починало свитати...

Як почало свитати, обозний не потребував вже будити нікого, бо весь табор був на ногах, збуджений страшним ділом Ізяслава. Всі з

неописаним поспіхом збиралися, щоб як найдалше й найскорше втекти від місця, де Галич зложив останню ціну за Погорину Волость.

Як піскова клєпсидра впала на десять знаків, щез табор Ізяслава з кривавого боєвища під Терєбовлею.

Галицька сторожа чула серед нічної тишини страшний крик в таборі київського князя й донесла про нього начальникови свому. Але ніхто не припускав, що там могло статися щось іншого, як бійка о добичу між двома полками.

— "Нехай собі голови покрутять!" крикнув начальник сторожі. "Чого мене будите без потреби?!"

Зараз по відході Ізяслава побачили галицькі сторожі, що сталося в ночі. Одначе се так подіلالо на них, що тільки помалу пішли донести своїм начальникам. Ні один з них не вірив і кожний особисто ходив переконуватися. Нім вістка дійшла до князя Ярослава, було вже зполудня.

І молодий князь виїхав на боєвище. їхав помалу, нога за ногою, в окруженню полководців своїх й уважно дивився своїми сталєво синіми очима на струї й калюжі крови й на стоси-покоси людських і кінських трупів, з котрих сторчали поломані копя, мечі, стріли й рогатини з потрісканими людськими кістями й розбитими щитами та погнутими панцирами. Чув якусь надлюдську, розкішну могутність, що дрожала в усім його тілі й душі. Міцно станув в стременах і піднявся в сідлі та вдивився в далеку, синю даль, як молодий лев, перед яким втекла частина добичі його. Був такий гарний і страшний той молоденький князь з Володимиркового роду, як той Святослав Завойовник, що пив шоломом воду великої Волги й синього Дунаю, що переходив з військами засипані снігом гори Балканські й здобув рожеву долину Адріанополя. Кров того предка зі сталєво-синіми очами збудилася в нім. Не звертав найменшої уваги на товпи жіноцтва й дітий, що плакали й заводили по цілім боєвищі.

І бувби може український нарід мав другого Святослава, що кровю й зелізом злучив би всі землі України, якби молодий князь звернув з того місця й не поїхав даліше, на Гору Вишневу. Побачивши тут стоси навалених трупів, при яких не було збруї, зблід смертельно. Щось напрасно зломалося в його душі, а слези як горох покотилися по його молодім личку, що в ту мить споважніло як у старого. І вже ніколи більше не стало таким молодим, як передтим. Тільки ще раз, одинокий раз — як обняла його в обійми свої грішна, глибока любов до жінщини, яка так різниться від гніву войовиика, як піхва від меча: вона глибша, але ще пустійша.

Як Ярослав вертав з Вишневої Гори, зустрів на вулицях Теревовлі багато дружинників своїх з відрубаними руками, а на переді молодого сина Судиславича. Слезини як іскри заблестіли в очах князя, але здержав їх і затяв коня та втік на замок. Всі, що бачили, яке вражіннє зробило боєвище на молодого князя, хвалили його за співчуттє з людською долею. Лиш старий Веремунд, варяжський полководець, що багато світа бачив, багато вождів, багато боєвищ, сказав до Руальда:

— "Він заплакав двічі над силою великого вождя, що зломалася в нім; з него вже не буде Завойовник. За скоро побачив найгіршу тайну війни: смерть безоружних. Шкода молодого львинятка того. Чи бачив ти, як він на боєвищі дивився в далечінь? Мов лагодився до скоку на старий Київ, якому саме час підпасти під владу молодого Галича..."

## ЯК ЯРОСЛАВ ЗАСЛУЖИВ ІМ'Я "ОСМОМІСЛА"

Глава восьма, з котрої читач довідається про нараду над злочинцем Ізяславом; про постанову "Руської Правди", в справі убийства, про те що в заголовку глави сеї написано; про скликаннє та перебіг віча; про мутну бувальщину гарної Погорини й про останню боротьбу за неї між князями нашого народу.

Великий, серце роздираючий плач потряс Теремовлю й луною покотився по землі галицькій на вістку про тяжкий злочин Ізяслава на Горі Вишневій. В місті не було майже родини, що не оплакувала-б сина або батька. Вулиці і площі города наповнилися зойком сиріт і вдів.

І туга велика блукала по домах, церквах і окопах міста. Народ ^як стогнуча філя зі скаргою плив до княжого замку, до молодого князя так, немовби він міг воскресити погибших. Але на вістку, що князь не вернув ще з Вишневої Гори, ринули за ним барвисті хвилі розплаканого народу. І старці і діти і жінки і все, що жило, вилягло на Вишневу Гору під Теремовлю, де як дрова лежали стоси покалічених трупів полонених. Між ними було багато ратників з Теремовлі й околиць її. Їх матері, жінки і дочки заводили над тілами побитих. При багатьох лежали в поромі плачучи малі діти в білих сороченятах, що як покошені квітки валялися в крові батьків і кривних своїх. А над понурим місцем злочину котилося повагом велике, безжалісне сонце та з шумом кружляли хмари чорних галок і круків.

В Теремовлі було майже пусто від населення. Остали в ній тільки київські полонені, військом окружені. Вони не містилися в тюрмах і їх приміщено також під голим небом, на площах города й на терасах княжого замку. В очікуванні певної смерти клячали вони на твердім камінню і тихо молилися в покорі до неба, цілуючи порошок землі, яку опоганив їх добрий серцем князь Ізяслав. Кругом них як мур стояла мовчки галицька сторожа з нагими мечами. І було так тихо в старім городі осліпленого князя Василька, якби смерть перелітала вже по нім. Навіть коли князь Ярослав вертав з дворянами з Вишневої Гори до замку, сторожа, що все витала його голосним окликом, тепер мовчки витала князя. Лиш очікуючі смерті полонені звернули шепіт тихої молитви до молодих очий і смертельно блілого личка князя.

У княжім теремі під заходяче сонце та похоронний рев дзвонів збиралася велика рада бояр і полководців, на яку прибули у вислан-ники теремовельського міщанства та за виразною волею князя також представники простих дружинників і все духовенство, присутнє в городі.

Велика радна гридниця так була битком набита, що ледви мож було зробити вузький перехід для князя. З салі поусувано заздалегідь всі крісла й столи з виїмком княжого.

Князь короткою промовою отворив нараду й зажадав від присутних, щоб висказували свої думки в справі останньої страшної події. Між присутними зашуміло як в улию. Крізь отворені вікна радної гридниці долітали з города жалоби й завід жіноцтва, мов крики поранених птиць: довгі, сумні, протяжні. З натовпу зборів залунало в один гуж:

"Смерть київським полоненим!"

Князь не пробував утишити тих розярених людей. Гамір і крик тривав так довго, аж поки з товпи не перетиснувся якийсь боярин до княжого престола — князь навіть не дивився, хто се був: всеодно мав він бути тільки висловом поглядів загалу — і попросив о голос і книгу законів. Була тільки княжа книга, в золото оправна. Князь дозволив йому взяти її зі стола. Боярин отворив з пошаною книгу і скоро знайшов потрібне йому місце та сильним голосом почав читати:

"Так говорить Правда установлена руській землі, єгда ся сово-купил Ізяслав, Всеволод, Святослав, сини Ярослава Мудрого, внуки Володимира Святого, та Коснячко, Печеніг, Микифор, Киянин, Чю-дин і Микула, воеводи, бояри і тіуни їх: "Коли вбє чоловік чоловіка, то може мстити брат за брата, або сина за батька, або батько за сина, або братанич, або сестринич". Не як воїн ратник, а як простий голов-ник-убийник поступив собі Великий Князь Ізяслав, що в нічній темряві побив полонених! Нехай же буде йому по законам землі нашої, по старим постановам, що їх списано у матері городів наших, де тепер сидить на княженю князь недостойний города того! А вони кажуть: Коли провиниться боярин або чоловік простий, то в голову, а коли князь, то у волость його! Ти, княже, як батько убитих, маєш право засудити і засудивши віддати местникам діло їх. Бо хтож инший упімнеться за сю кривду до небес о пімсту вопіющу? А як ти ізза молодости своєї не можеш взяти на свою совість непочесної смерти багатьох людей, віддай суд над ними боярам і тіунам

своїм або прикажи возвонити всенародне віче в городі сім; бо хоч перший голос належить Галичу, але й він не рішить справи инакше як перший ліпший пригород його, а Теребовль старий, престольний город княжий, старший від Галича! Смерть київським полоненим!

— "Смерть київським полоненим!" залунало в цілій гридниці і навіть на коридорах замку повторено той оклик. Не підлягало сумніву, що се було однодушне домагання всіх представників війська й народу. Вправді духовенство мовчало, але й ніхто з його представників не важився виступити проти загальної думки.

Князь Ярослав сидів на престолі блідий, але спокійний. Червоний відблиск заходячого сонця падав на його лице й червону пурпуру та чорний хрест, якого при спрятуванні кімнати не усунено разом зі столом представника духовенства, тільки постановлено на княжий стіл. Образований ум князя кінчив саме розв'язувати одну загадку, над якою не раз застановлявся. Аж потрясення, викликане останніми подіями, допомогло йому розв'язати її.

Застановлявся над тим, чому стара, чудова віра прадідів, так знаменито приновлена до понять і вдачі словянських народів, мусіла упасти під напором чужої віри, що прийшла з Азії, чому Дажбог, великий творець вселенної і світлий Світовид, бог всевидючий, і величній хорівід трицяти Віл, сестер збиточних, яких одначе можна було уняти жертвою з крищеного хліба і стільки інших прегарних богів і богинь — мусіло упасти перед сином Марії, що помер на хресті в страшних муках. Побіда понурого хреста над ясным сонцем і богами його золотого круга старої віри ледви формально завершилася, бо в народі дальше жила стара віра і ніякого свята не зустрічав він з таким дрожанням і торжественністю, як свято в ніч Купала. Ще жили люди, що памятали таких, що говорили з останніми волхвами, старої віри; ще в народі не загинули память урочищ і печер, де він поклонявся старим богам своїм і великих тризн на могилах його племінних князів, по яких остали вже тільки глухі легенди, як старе каміння на пів мохом забуття поросле.

Князь сам памятав іще, як старі двірські слуги показували йому в Галичі урочище, де стояв двоголовий бог Пек-Осина і як вони з пошаною обходили се стариною освячене місце. Зрозумів, що ні в Галичі, ні в Києві не забули ще могутнього Перуна, бога громів і хмар, лиска-вок і війни; його висока, блискуча подoba зі срібною головою й аметистовими очима, на залізних ногах і з залізними руками, з палахкотячим камінним громом в піднесеній у гору десниці, що горів у блиску сонця від карбункулів і рубінів, стояла ще в уяві народу в оточенні всемогучого Дажбога, що все більше має як роздав, й Услава, бога життєвої радості й Мякоші, богині плодючої землі, любки бога сонця і таємничого Хорза та Сумеркал і всевидючого бога Світовиди з чотирма лицями і Стрибога, прадіда вітрів і Лади, опікунки домового вогнища й подружа, і Велеса, бога худібки, культури і мистців і тридцяти Віл, сестер збиточних, але не злих, яких мож було вдоволити отруїнами з хліба. Всі вони стояли на Горі над Дніпром, в святім гаю біля велико-княжого терему під віковими дубами, в тіні пахучих лип і пальчастих яворів і тінистих буків — і осок, в нутрі як кров червоних. Відновлював їх ще Володимир Великий по убиттю братів Олега і Ярополка, щоб переблагати гнів богів. Особливо пильно відновив подобу бога війни і грому, могутнього Перуна, прибравши його в золоті прикраси, а його грім у величезний карбункул і червоні як кров пімсти рубіни. А як се не успокоїло його совісти, він удався по прощення гріхів до Сина Марії, що мучився і вмер у землі юдейській. І тоді приказав поскидати подоби богів батьків своїх, причім нарід плакав і тяжко проклинав, як оповідає стара літопись.

Князеви пригадався плач за батьком його і проклони, які мусіли сипатися на його домовину від покривдженого міщанства та сказав собі: "Не дивниця, що проклинали й Володимира Великого; адже вони всіми думками й почуваннями зрослися через багато поколінь з тим світлим кругом старих богів батьків своїх і я не цинив би їх, як би вони мовчки були дивилися на їх зневагу". Зрозумів, що те, перед чим клонилися сотки попередних поколінь, ще довго опісля мусить будити пошану у народу. І на тій основі побудував свій плян: увільнити від смерти полонених Киян. Він був майже певний, що простий народ віднесеться до страшної тризни на Горі Вишневій як до старого звичаю, що спалахкотів

в останнє, мов страшна полемінь пожежі. Був уже певний того, що князь Київський де вперше застромлено хрест на землях сього народу, справив останню поганську тризну над трупом свого сина, останню і — може найбільшу, в болю не знаючи про те, що робить. Може йому в горячці, викликаній болем, пригадалися давні оповідання про похорони князів і як привид опанували його старечу душу...

Так, се був останній взрив старої віри, хоч уже й несвідомий. Князь пригадав собі не так знов давні прояви свідомого бунту приклонників старої віри, відомі йому з оповідань очевидців, а саме як у Києві літ тому 83 з'явився волхв і проповідував, що за п'ять літ Дніпро потече назад, а землі зі своїх місць перейдуть на чужі так, що грецька земля стане на місце нашої, а наша на місце грецької. Народ почав ворохобитися під впливом могутнього слова того волхва. Але, як пише літопись, в одну ніч "волхвъ бысть безъ вѣсти". Щез. Річ очевидна, що його спрятали тихо, без гомону. Незражений тим виступив в Новгороді другий волхв в сім літ опісля й прилюдно хулив христову віру, "творив ся аки бог" і казав, що передвидів усе будуче і що перейде по воді як по суші. Він зворохобив проти християнства весь народ і що йно князь Гліб Свято-славич зробив кінець його діяльності, убивши його власним мечем перед лицем зібраного народу.

Князь Ярослав вдумувався в ті справи і прийшов до переконання, що погляди і почування, виховані старою вірою, закорінені ще глибоко й час до часу вибухають як підземна пожежа.

Його відкриттє осіяло весь ум його. І він зрозумів, в чім стара віра, безперечно красша від нової як естетична поява, була від нової низша: вона не давала можности, перервати зло, що родить все нові зла. Бо вона благословила месть і виробляла местників і сіяла кровавий злочин та роздор. Молодий князь знав святе письмо не гірше від єпископа Косьми. Перед ним станув як живий молодий чин Марії у білім хито-ніл пригадалася йому висока проповідь; в подразненню і прибиттю немов чув його звінкі слова з оливних гір Святої Землі: "Благословіть проклинаючих

вас і чинить добре ненавидячим вас. Бо отець небесний, що бачить се в тайні, винагородить вам на яві...!"

Мов цілюща олива полилася по зболілій душі молодії літорости великого роду Руриковичів. Він почувся як чоловік сильнішим, чим був перед тими думками. А як князь бачив виразно, що нема ніякої розумної потреби, позбавляти свою волость, що втратила тільки здорових мужчин, робочої сили й плідности Киян. Його молодість дала йому бажання боротьби з напором думки загалу й охоту, побідити над нею. Всі ті думки і почування скоро як лискавиці перелетіли в його умі в хвилі, як дивився на пурпуру заходячого за ліси старого й вічно молодого бога Світовида з осьмикратним поглядом очий та на чорну шибеницю невинного сина Марії, звану хрестом. Знав уже, що хоче сказати і памятав, як має говорити, памятав з науки хитрого батька свого. І почав обережно:

— "Пресвітла радо бояр і народа! Я все шанував і шанувати буду старі закони нашої землі, що їх казав списати великий розум моїх прадідів. Одначе ті закони нігде не постановляють, що треба проливати кров неповинних. Не Кияни а Чорні Клобуки виконали різню на наших полонених, як згідно зізнали ті, що їм удалося вратувати життя перед ними. Ніхто не знає напевно, чи київський князь, опанований злим духом, хотів справити таку тризну покійному синові своєму, чи Чорні Клобуки зробили се самі для добичі й рабунку. Чи ж отсі Кияни, що в наших руках, винні смерті наших братів? Відповідайте!"...

Стало тихо. Ніхто не обзивався.

"Чи полекшає нам від того, як загинуть сі полонені брати наші? Правда, старий закон наказує месть. Але новий наказує прощання! А ми хочемо сповнити прикази обох — пімстити наших погибших полонених і не убивати невинних: нехай же київські полонені утратять свободи і лишаться на землі нашій, але нехай задержать життя! Я християнський князь і не можу судити тих, що не провинилися, не знаючи навіть певно, хто тут провинився. "Бог поставив князів воло-стелями в месть злочинцям і в добродітель благочестивим" — як говорив мій покійний

батько. Я хотів би бути добрим господарем сеї волости і для того нерадо позбавив би її тільки робітників, яких кожда родина, що втратила кормильця свого, може забрати собі і між якими не одна вдовиця може знайти мужа. Але правда і те, що сказав боярин про мою молодість. Я дійсно наймолодший між вами і не буду виступати проти волі і суду мого народу і посивілих в радах дорадників покійного батька мого, що вже не одно добре діло постановили для сеї землі. Для того послухаю ради, якої ви всі мені уділили устами одного, що тут промовляв і скличу на неділю всенародне віче. І нехай станеться так, як осудить воно, а я молодий підпишу те, що урадять старі голови, досвідом багаті. А як би хто з присутних або не присутних тепер чи опісля заявив, що не яло ся Теробовлі созвоняти віча перед Галичем, тоді я не скажу, що престольний город там, де князь перебуває, тільки ще раз созвоню віче в Галичі, як буде потреба".

Був майже певний того, що практичність народу переможе і тут і там жадобу відплати.

Молодий князь сів знов на престолі, а в радній гридниці залягла тишина мов у церкві. Кождий з присутних важив у думці силу аргументів князя. Перші проснулися з заклопотання духовні і з обовязку свого почали всуміш голосно благословити молодого Ярослава. Счи-нівся шум і знялася гурткова, притишена розмова. Старий боярин Судиславич сказав півголосом до окружающих його бояр:

— "Я князеви своєї голови не дам, бо він має мудрійшу, хоч молодшу. І хтоб то подумав, що я, старий боярин, що памятаю ще діда його, кричав недавно, не роздумавши: Смерть київським полоненим! А він молодий хотів би їм дарувати життє, але зовсім не без кари: бо хоче їх поженити..."

Мимо поваги хвилі сильно здержуваний сміх зашипів в окруженню боярина і його дотеп скоро рознісся по великій салі та прогнав з неї кровавого опира відплати. Оден з молодших бояр не видержав і приступивши до княжого престола, тихо переповів князеви дотеп Судис-

славича. В радній гريدниці запанувала просто весела атмосфера, особливо як старий Судиславич, що мав дуже прудку подругу, почав просити знайомих і сусідів, щоби мали згляд над ним і не сказали його жінці про сей дотеп. Злобні язики оповідали опісля, що ні один київський полонений не вийшов так кепсько як боярин Судиславич, бо про його дотеп таки довідалася жінка.

Коли в салі запанувала знов повага, виступив боярин Микулич з Надвірної, що все пропадав за робітниками і чабанами, які йому раз-ураз втікали з його полонин на недалеку Угорщину. Але сим разом він очевидно говорив без огляду на потребу робочих рук:

— "Наш молодий князь бачить крім того що інші, ще й те, чого інші не бачать і чує ще й те, чого інші не чують і знає, як можна зло-мати нещастє, чого інші не знають..."

— "Осмомисл!" сказав хтось з круга бояр, здається боярин Кедринич з Тухлі, що ніколи не відзивався на раді. Для того автор того влучного оклику потонув в забуттю, але його оклик перетривав століття і треватиме в яснім значінню своїм, поки житиме його мова. А для князя Ярослава мав той влучний оклик велике значінне в будучім життї його: він пристав до нього на все, немов друге ім'я і поміг скоро рознести славу його розуму по всій його державі і далеко по всіх землях українських і за їх границями. Багато добра зробила землі нашій та добра слава князя: багато злочинців, обманців і кривдників, убийників і розбишак, що спритно вміли затирати сліди злочинів своїх і злочинних спілок та змов і перед найрозумнішими судиями,— виявляли діла свої, коли їх приведено перед князя, котрого весь народ називав Осмо-мислом; багато княжих спорів, коромол і межиусобиць, що булиб кривавою посокою розлилися по землях українських, удалося в час усмирити князеви Ярославу завдяки великій славі свого розуму, який всі признавали; багато разів удалося йому пхнути спільні сили нашого народу проти дикого степу й оборонити їх перед знищеннєм. Одного тільки не предвидів той мудрий князь многогранним і блискучим умом своїм: не предвидів свого власного терпіння, якого не зазнав ні один з князів і вождів українського народу,

від коли сягає пам'ять найстарших літописий і легенд українських аж по наші дні. Але про те велике терпіння князя Осмомисла ще час оповідати, бо ще ждали на Ярослава довгі ряди днів ясних як сонце і солодких як ягоди винної літорослі, що доспівала в землях його матери. Але вони минули прудко як дністрова філя, як легіт з чатинного бору в парний день мандрівця. Боярин Микулич кінчив свою коротку промову заявою:

— "Ми всі пристаємо на розумну раду нашого князя, щоб созвонити віче на неділю".

Загальним ободренням прийнято ті слова Микулича. І на тім закінчилася рада, з котрої легко міг вийти новий злочин.

Вісти про хід наради й бесіду князя скоро розійшлися по городі тим більше, що в нараді брали участь і представники міщанства та простих дружинників. Се від разу подіلالо на облекшення долі полонених. І сторожа й милосердне жіноцтво Теревовлі почало їм давати поживу, причім навязувалися сердечні взаємини. Майже всі були раді, що не потребували бути свідками нового масового убийства, а багато мало вигляди і на практичні користи. Однак князь почав надумуватися, чи добре зробив, заповівши віче не в Галичі, а в Теревовлі. І так уже населення Галича не добре відносилось до нього ізза діл його покійного батька. Вправді добре булоб, показати галицькому міщанству, що коли дальше оставатиме в опозиції, то є ще городи, що можуть його заступити. Але перетягати тої струни не треба, бо таки Галич ліпший на столицю чим усі інші городи його волости: Теревовль за близько східної границі, на Перемишль скоро можуть напасти і Ляхи й Угри, а Звенигород, як впрочім і два попередні городи, не має такої ріки, як Галич, що приносить йому великі доходи з торгівлі. Значить — треба числитися з галицьким міщанством. Тай ще одно: і Галич і інші городи мають право, взяти участь у вічу, бо волость се єдина цілість. І князь зараз вислав биричів і підвойських на розставлених конях до Галича, Звенигорода, Пліснеська, Бужська, Отинії й Коломиї з запрошенням на віче до Теревовлі. Повідомив про віче і Перемишль та Сянік, Ряшів і Ярослав з тим, що ті городи можуть у Перемишлі зійтися на віче.

Було ще днів п'ять до неділі. Четвертого дня прибули майже рівночасно депутації з Галича, Пліснеська й Отинії, а п'ятого з Бужська і Звенигорода, поважно на конях; тільки найстарші депутати приїхали возами.

А в неділю по великій службі загув із дзвіниці вічевий дзвін церкви Василя Великого, яку побудував перед пів століттям рідний брат Ярославового діда по батьку, князь Василько Тербовельський, один з найліпших господарів української землі, осліплений перед пів століттям Князем київським Святополком за саме підозріння, що хоче його позбавити Погорини. Василько будував ту церкву уже по осліпленню і приказав урядити її так, щоб мала біля вітаря тільки світла, кілько має найкраща весняна днина по дощі, коли веселка грає красками на цвітучих бозах і ясминах, і щоби при вході була така понура, як осінній вечір, коли з хмар олов'яних ллється п'ятьма довжезних шнурочків дощу на безмежні лани, дірками стерні покриті. В сімох склеплених вікнах святині над головним вітарем були шиби з дорогого римського скла в сімох красках мозаїки-веселки на ясно-синім тлі. Райські картини ясного щастя пишалися в тій частині святині. А в другій, мальованій на темно, без ніяких вікон, представлена була на стінах Оливна Гора в час бурі і чаша горя Христова і гора Голгофа і гробниця Божа у святій землі з срібною лампою князя Мономаха.

Ярослав, рішився запросити на віче Галичан, прочував, що вони робитимуть йому труднощі, хоч в дійсності війні за Погорину Волость не були противні з торговельних причин; вони з давна оцінювали добре її значіння, як заборона безпеки Галича від Києва. Для того на-рочно приказав дзвонити дзвоном, який вилив стрий його батька, що за Погорину Волость утратив свої очі і натерпівся в тюрмі під замком у Володимирі Волинським. І дзвін дзвонив як на пожежу, повагом, помалу. Тай викликував спомин терпіння Ростиславичів за Погорину Волость. А рівночасно княжі биричі і підвойські запрошували ще особисто знатніших бояр і богатих міщан, взяти участь в вічу.

На сходах перед відчиненими дверми святині установлено малий, золотом оббитий стіл для Ярослава, а низше біля нього крісло для галицького єпископа Косьми, що на вість, о що ходить, прибув особисто разом з міщанами Галичанами, хоч інші мав заміри. Кругом них станули в півколесі воєводи і бояри, депутації Галича й інших городів та найповажніші старці і батьки родин. За ними на площі перед церквою, займаючи також бічні вулиці уставилися свобідні й повноправні люди; зі свобідних не було лиш закупів, а то ізза їх зазисимости від тих, що нанялися у них. По обох сторонах стояла княжа дружина з виїмком наємників.

Як перегудів останний удар вічевого дзвона і тишина залягла на площі перед церквою, молодий князь Ярослав встав зі свого золотокчаного стола і голосно промовив:

— "Бояри і народе Галича, Теревовлі і волости сеї! За радою світлого збору бояр і полководців прийняв я на себе тягар четвертої війни за Погорину Волость, яка вивязалася між покійним батьком моїм князем Володимирком і Великим Князем Київським. Бог допоміг полкам галицьким, обстояти під мурами сього города і волость Галицьку і волость Погорину. Київ і Галич показалися в останній битві рівно сильні, причім одно крило Галичан попало в полон київського князя, а одно крило Киян у наш полон. Та коли ми старинним звичаєм ніякого зла не заподіяли полоненим, у тій частині ворожого табора, що стояв на Вишневій Горі, стався в ночи по битві небувалий злочин: Чорні Клобуки, невідомо на чий приказ, убили безоружних полонених а одній тисячі їх пообтинали руки. На вість про те зібралася в моїм замку у Теревовлі рада і загоряча домагалася від мене смерти київських полонених, або віддання суду над ними народному вічу. Памя-тайте, що невідомо, хто дав Чорним Клобукам приказ, убивати полонених Галичан і невідомо, чи вони взагалі мали такий приказ, чи може самі зробили змову для рабунку. Памятайте, що Кияни не брали участі в тім морді і що їх князь у тім часі був при вмираючій наймолодшій сині. В разі як присудите відомстити на Киянах погане діло чор-ноклобуцьких дикунів, позбавите себе і волость свою многих робітників і кормильців осиротілих дітий

ваших та стягнете на себе пятно проти-законія як християнський нарід..."

Князь сів, а віче підняло великий шум одобрення. Справа була вже властиво рішена по волі молодого князя і короткі промови єпископа Косьми та представника Теробовлі, якій дуже подобалося те, що в її мурах відбувалося з волі князя віче всеї волости, були вже тільки похвалами молодому Ярославу.

Але депутація галицьких міщан постановила видвигнути на днев-ний порядок віча зовсім иншу справу. Вона перешептувалася між собою і вкінці з рядів її виступив поважний і дорого одітий міщанин Сріблянич, вклонився князеві як звичай велів і попросив о дозвіл говорити та отримавши дозвіл, почав:

— "Ми висланці престольного города Галича на віче волости яке князь наш скликав до Теробовлі, не будемо оспорювати слушного рішення князя, бояр і народу, що тут тепер запало. Але війна о Погорину Волость не скінчилася ще сею непевною битвою під стінами Теробовлі. І ми хотіли б знати, як дивиться народ Галицької Волости на право свого князя до Погорини, що коштувала нас тільки завзятих воєн, тільки крові і гроша та майна".

Князь Ярослав запаленів на лиці. Для нього було ясным, що сей удар скермований був тільки проти нього як сина Володимирка і що Галичани не булиб сего підносили, як би о Погорину вели боротьбу улюблені ними потомки Володимиркового брата Ростислава II, Іван Берладник і малий син його Ростислав III, що як ізгої жили на чужині.

Йому не випадало, вияснювати сю справу і він ждав, чи не зголоситься хто до слова. Зголосилося нараз кількох бояр і полководців. Князь дав голос старому Судиславичеві і він почав:

— "Я нікому своєї голови не дам, але вона може сказати те, що знає в сій справі, хоч здається мені, що те саме знають або бодай повинні знати і ті, що питають. Але як запитали, треба їм відповісти. Погорина Волость се не тільки ті городи, які здобув і заняв покійний батько князя Ярослава, але й землі по обох берегах нижньої Горині; їх західна межа йде вододілом притоків Горині, Стубли і Стира та по верхівям Велі. А на сході крайний город Погорини Корчеськ. До Київа належить щойно побереже Случі. З давних давен належала Погорина Волость до земель Деревлян і в лісах її погиб уже дід Володимира Святого, київський князь Ігор, як вибрався на грабіж Деревлян. Погорина Волость воліла Волинь чим Київ і тягнула сюди, а не туди. Се й було причиною, що як Володимир Великий розміщував синів у землях своїх, то найстаршому Борисови, якого посадив у Володимирі Волинським, віддав не тільки Волинь та Червень але й Перемишль та Теребовль і з ними Погорину Волость. Колиж Борис пішов княжити до Ростова, одержав ті землі брат його Всеволод, що погиб у боротьбі з Святополком Окаянним на землях Погорини з рук ляхських спільників Святополка, князя київського. Землі ті злучив Ярослав Мудрий, а по його смерті одержав Волинь син його Ігор. Літ тому рівно сто відлучили теперішню Галицьку Волость для Ростиславича, але вже в десять літ опісля загорнув її разом з Волиню київський князь Ізяслав, іменник сего, що тепер війну провадить з нами; по нім княжили тут Всеволод II і Олег Святославич і знов той Ізяслав, а по нім син його Ярополк..."

В дальших рядах віча вчинився шум і почалися розмови. Старий боярин Судиславич з йовяльним лицем крикнув як міг найголоснійше:

— "Було шуміти тоді, як питав голова галицьких міщан, а не тепер. Я вам своєї голови не дам, аби ви могли тут розібрати, хто по ким ішов, але й ваші голови можуть спокійно слухати. Як через вас помішаю князів, то не моя в тім буде вина!"

Знялася веселість. Князь підняв руку в гору і боярин говорив дальше:

— "За Ярополка Ізяславича упімнулися о свої волости старі отчичі їх: о Волинь син Ігоря, внук Ярослава Мудрого, Давид Ігоре-вич, а о теперішню Галицьку Волость сини Ростислава Володимирича. Про їх заходи, напади, війни й переговори не скажу нічого поважним галицьким міщанам, то було їх тільки, кілька гривен і куниць мають у своїх дворищах галицькі купці. Вкінці було досить тих міжусобиць навіть київському Великому Князеві Всеволоду і він лишив в руках Ярополка Ізяславича тільки саму Волинь; Галицьку Волость віддав Ростиславичам, а Погорину Давидови, внукові Ярослава Мудрого. Ярополк, князь волинський, не вдоволився тим і пішов війною на Ростиславичів, але був убитий в часі походу проти них. Тоді Волинь забрав Давид Ігоревич, князь Погорини, що рівночасно втратив Погорину, яку знов загарбав київський князь Всеволод. Як київські князі дбали від тепер о те, щоб Погорина Волость не була в одних руках з Волиню, так Ростиславичі мусіли дбати, щоб вона не була в одних

б 1540-1 руках з Київщиною. Се було таке очевидне, що через те втратив очі князь Василько Тербовельський, на якого Давид кинув підозрінне перед київським князем Святополком, що він хоче позбавити його По-горині. В війні, що вивязалася з очий князя Василька і тревала чотири роки, Давид, внук Ярослава Мудрого, втратив свій стіл; забрав його київський князь Святополк. Ще за його життя засів на нім його син Ярослав Святополкович, що літ тому 30 погиб у війні з Мономахом, що ми всі памятаємо добре. Ще в часі тої війни сидів на Волині син Мономаха Роман, опісля син його Андрій, що помер літ тому дваццять. По нім заняв Волинь Ізяслав Мстиславич, внук Мономаха, з котрим воюємо тепер, по нім Святослав Всеволодич, а по нім знов Ізяслав Мстиславич. Від коли він в останнє усадовився біля київського стола і жде на смерть Вячеслава, передав Волинь "блюсти"<sup>7</sup> брату своєму Святополку. Тоді покійний батько нашого князя заняв частину Погорини, щоб вбити клин між внуків Мономаха, що все робили київські князі. А на нижній Горині є городи Степань, Городен і Дубровиця; там засів недавно син Давида, правнук Ярослава Мудрого, князь Все-володко так, що навіть потомство того, що дав привід до виколення очий Василькови, має своє гніздо. І кому тут кривда? І чиє тут право нарушено чи потоптано?"

— "Є, є так, що їх покривджено!" загули враз висланці галицького міщанства. "Деж волость нащадків первородного сина князя Володаря?! В чужій Волощині?! На гіркім хлібі ізгоїв!?"

Счинився шум. Бояри закричали, що віче, скликане в справі полонених, полагодило вже все, що треба. Міщани закричали, що віче має право, займатися всіми справами. Дальші ряди вже від довшого часу не знали, о що ходить і тепер підняли оглушаючий крик. Втім дзвони Василькової церкви задзвонили на вечірню. Князь встав і пішов до церкви. Віче було скінчене. Галицькі міщани підозрівали єпископа Косьму, що то він дав потайки приказ, задзвонити на вечірню, хоч пора вечірні ще не прийшла. Вечірню почав правити сам єпископ Косьма. Князь, навчений досвідом, постановив собі в часі вечірні, ніколи не скликати віча до Галича, де галицьке міщанство не таку моглоб счини-ти буру в інтересі прав Володаревого потомства та заспокоєння своєї ворожнечі до Володимиркового сина.

Але в однім мали слухність галицькі міщани навіть зі становища його як галицького князя: війна за Погорину Волость ще не була скінчена, бо ще в преділах її стояло військо Ізяслава. Князь постановив очистити її з ворожих відділів.

Вівторок рано заревіли роги з теребовельського замку і князь Ярослав рушив на північ здовж правого берега Гнізни в напрямі на Горинь. Рівночасно бігли гонці на городи Пліснеськ, Бужськ і Звени-город з наказами, щоб уся залога тих городів як найскорше відійшла з них і зібралася в городі Шумську на ріці Велі. В два дні дороги за

Теребовлею отримав князь гонцями відрядну вістку, що перемиський воєвода Надітич розбив на прах ляцьких князиків з Сандомира й Кракова, знищив ляцькі городи за Попрадом, обляг Сандомир і частину злишних військ відіслав до розпорядимости князеві та що вона

знаходиться вже на пів дороги до Звенигорода. Князь на ту вістку згадав старого воєводу Халдієвича і щиро помолився за усопшого.

Вагався хвилину, чи не скріпити свобідними силами Надітича сторожевих полків від границь Угорщини; але по нараді з полководцями рішився прилучити ті сили до своїх військ і з радістю рушив у дальшу путь.

А як перейшов лісисті Медобори, шумлячі роями диких пчіл і шершенів і вступив на криваву землю Погорини, де з її вохких лісів і знад її озер підіймалися мраки з тепличин і мочар, застав у ній загальну шарпанину своїх залог з розсипаними скрізь військами князя Ізяслава. І закровавилися ще дужче болота і глухі лісні дебри Погорини, де на старих урочищах молився народ ще старим богам потайки. Глухо застогнали прастарі дуби святих гаїв від походу галицьких полків, полученных з залогами Погорини. Серед тої глуші молодий князь з жалем згадував управлену й загосподаровану землю галицьку, де владах цвили вже десь пахучі бози і ясмину, де цвіт черемхи наповняв уже воздух всіх кімнат його терему. В кривавім поході дійшов аж до Десни, виловлюючи заблукавші відділи київських військ, що ставили завзятий опір, бо між ними розійшлася вже вістка про те, що зробив їх князь з полоненими Галичанами і вони боялися пімсти Ярослава.

А молодий князь Ярослав був уже до краю втомлений походом і ще більше переживаннями своїми. Його постійно мучила думка про те, що йому особисто прийдеться заплатити за ту нещасну волость, бо не сходила з тямки страшна ціна, яку дав за неї галицький народ на очах його. Чув, що боротьба за Погорину Волость по столітнім треванню дійшла вже до такого стану, що му сіл а тепер скінчитися і що він допивав останні краплини великої, гіркої чаші.

І дійсно ніяка літопись українського народа не згадує вже опісля ні одним словечком страшної волости тої, немов би рука кожного літописця жахалася доторкати пера задля неї по тім, що сталося на Горі Вишневій. Але про останну каплю горечі, яку допив опісля князь Осмомисл, згадав

літописець українського народу, не згадуючи про властиве жерело й причину терпіння одного з найліпших наших володарів.

## Часть друга ЗА ЛЮБОВ

### ЗАКИ ПРИЙШЛА ВОНА...

Глава перша, яка вияснює, чому Ярослав помалу вертав з походу, тай оповідає, як його прийняли дома і до якої праці взявся молодий ум його та чи вона була йому під силу; оповідає й про те, як воєнна заверюха що знялася над Києвом, дала свobodно відітхнути, Ярославу і як він мусів іти походом на матір городів українських; як вїздив у святий Київ в 25-тім році життя свого й о що молився в Софійськiм Соборі при домовині Володимира Святого; як опісля пішов походом з бігом галицьких рік на землі наддунайські і як прилучив їх до Галича, як перебудував Галац і замкнув дунайські гирла та з якими плянами вертав до Галича.

Вже давно відцвила конвалія й черемха, улюблені цвіти матері Ярослава з часів, як була ще дуже молода. Минули перші сінокоси і настало літо, а з ним зацвив тревалий, міцний цвіт чебрика, який його матір любила тепер. Що днини він з'являвся на княжiм столі, чи князь був у замку, чи в мужицькій хаті, чи в наметі під голим небом. Його міцний запах і матово-червоनावий цвіт з відтіню фіялки пригадував йому постійно останні слабi лучі заходячого за Галичем сонця і любов матери, з якою брала вона його до себе під вечірню годину тай оповідала старі казки Єлинів. І ще як дивився на червоनावий цвіт чебрика, то він пригадував йому пахучий огонь з кедрини, що його несли на золотій посуді перед матірю а від смерти батька перед жінкою. Спомин того огню немов лучив в його очах ті дві найблизші особи, які мав на світі.

В холодних і вохких лісах Погорини пригадалася йому тепла і привітна комната подруги. І він перший раз затужив за нею, а в молодім його тілі пробудилася жадоба.

І наступили ночі без сну, в котрих думки його перебували в білій, спальній комнаті молодій княгині Ольги. І здавалося йому, що також її туга, біла як груди княжни і м'яка як оксаміт, верстає ночами далеку путь, ідучи все слідом золотих підків копит його найкрасшого коня, степами Панталихи, Вишневою Горою, східним берегом Гнізни й берегом Горині — аж тут у глибокі бори Погорини, над її озера; йде трясавицями, пісками й мочарами; приходить і питає, коли він-поверх з далекого походу. Неохота до жінки, викликана взаїмним холодох, немов щезла, немов покрилася занавісою.

Князь стужився за домом. Але від заходу ще шарпали його волость війська Ізяславового брата Святополка. І він не хотів вертати, не докінчивши діла. Неспані ночі не томили його, тільки давали хоч коротший але кріпкий сон над раном. І він вставав оживлений та з дня на день мужнів. /

На пісках Волині перецвітав уже жовтий цвіт розхідника між його дрібним, мясистим, мов восковим листем, як Ярослав упорався з князем Святополком. Волинські ліси прибралися в мідяну краску як труби княжих сурмачів. І здавалося, що то конає літо в своїй крові, хоч чудова волинська земля кипіла ще життєм і в кождім корчи її лісів було повно гнізд. Здавалося, що тим життєм і гамором земля як любка прашає свого милого, могутнього Дажбога, що дав їй плідність і любов. А він вже тільки слабо усміхався до неї, весь зарум'янений з жалю, між мідяним листем лісів Погорини.

В такий час відшукав Ярослава галицький гонець, що привіз лист від матери. Князь отворив його, перебіг очима і поклав знеохочений: його подруга привела на світ другу дочку і матір питалася, яке ім'я бажав би він дати новій донечці своїй.

Його мов зимною водою злило.

Коли так дальше піде, то на кого лишить свою волость, шарпану звідусіль? І що вона варта буде, як не лишить сина, що досів би коня і метнув копієм? Адже будучі зяті тільки збільшать замішання кругом його держави і в нутрі її, коли не буде сина, що взяв би на себе тягар оборони землі.

Віджила в нім знов неохота до жінки, яку розлука перемінила була на короткий час в тугу.

Відписав, що лишає матері і жінці до порішення, яке ім'я надати другій донечці і що невдовзі поверне до Галича.

Вертав помалу, бо вже не чув туги за домом. А ще до того побоювався, як зустрінуть його Галичани, котрим не дав можності, рішати на вічу про долю київських полонених. І висилав до дому полк за полком, а сам з останками сил задержувався в городах, що були на його шляху, контролював їх управу, судив, порядкував. Що йно близька дощева пора приспішила його поворот.

Вже в Бужську почали його витати як побідника, що не дав чужим волкам нищити галицької землі. І Галич зготував йому зовсім гарне прийняття. Скрізь говорили про те, що вже давно ніяка війна не скінчилася так щасливо як ся, бо все галицька волость бачила в своїй нутрі чужі полки і му сіл а їх кормити та зносити знущення і пожежі, а тепер обійшлося без того. Простий народ і мужицтво благословили молодого князя і молилися Богу за його здоров'я і довгий вік. І бояри були задоволені. Тільки одно міщанство дальше держалося в опозиції, але не проявляло її в нічім.

В дома застав князь такий сам настрій, який лишив, ідучи в похід. Прихід другої дитини на світ мав у собі тільки доброго, що молода княгиня мала чим зайнятися і Ярослав мав причину, як найрідше заходити до неї. Нарочно приходив в часі, коли жінка займалася дитинкою, посидів

хвильку й ішов, "до своїх пильних справ". А жінка помічаючи се, ставала все більше непривітна, що знов іще більше відпихало від неї мужа.

Працював пильно. Насамперед взявся до полагодження справ, зв'язаних з відбутою війною; поділив їх на такі, які зараз дадуться полагодити і на такі, яких полагодження вимагає більше часу. До перших, дрібніших справ зачисляв відшукання свого товариша з хлопячих літ, Мирослава Крушини. В короткий час по повероті князя з походу зголосилася до нього матір Мирослава зі Стефаном Бистринчуком, що якраз повернув схорований і блідий як смерть. Князь прирік матері Мирослава, зробити все можливе, щоб відшукати пропавшого сина, а Бистринчука задержав і докладно випитав про перебіг в ардельських провалі. Молодий хлопець не багато міг йому оповісти. Коли Стефан вийшов, князь відітхнув і подумав: "Як би так він ізза впливу крови не мусів був лишитися майже рік на ласці ворховинців, але прибув зараз до Галича й оповів, що Мирослав дістався в полон, я мусів би був набрати переконання, що від нього відобрали грамоту. Через те був би я лишив значнішу часть сил проти Угрів і битва під Теробовлею булаб напевно нещасливо скінчилася для мене". Тепер знав уже від галицьких купців, що Мирослав в сам час був на послухання у Мануїла і що Византія зараз почала з Угорщиною війну о морське побереже, яка що йно скінчилася.

Вислав до Византії свого найспритнішого бирича Яструба, щоб шукав за пропавшим Мирославом.

Полагодивши дрібніші справи, взявся до справ більших і передовсім роздав земельні наділи тим ратникам, яким Чорні Клобуки повідтинали руки по битві під Теробовлею. Для цілковитих немічників призначив дохід з кількох сіл, а урядженням і приміщенням їх занялася по видужанню княгиня Ольга; як на її холодну вдачу, досить ревню.

Зараз опісля взявся молодий князь до зорганізування війська і скріплення стін та окопів різних городів; справа ся була дуже пильна, бо війна з Київом властиво не була закінчена формально ніяким миром.

Вправді скорого відновлення воєнних ділань не було потреби боятися, але обережність зашкодити не могла.

Крім служилої дружини приказав князь збільшити число чужих, наємних ратників і скріпив т. зв. рублене військо, себто рід ополчення. Воно по старому звичаю полягало на тім, що свобідні селяни, звані "смердами", доставляли ("зрублювали") з десятиох сох одного кінного воїна. Ярослав зарядив, що один кінний мав припадати вже на п'ять сох, чим в двоє збільшив ополчення, яке мало в потребі брати участь в поході. Розуміється, в разі появи ворога в нутрі країни, мало бути покликуване й загальне ополчення.

Переведення тих змін припоручив князь воєводі Надітичеви, а сам взявся до скарбових справ. Однак тут скоро наткнувся на величезні труднощі. Вправді податкові справи купецтва не представляли особливого труду, але зате показалося, що інші свобідні верстви не в силі поносити й таких тягарів, які ,поносили досі. Всякого рода ремісники, смерди і закупи несли надмірні тягарі. Наслідком того було, що вони часто-густо падали в невольничу верству. Ярослав Осмомисл скоро відкрив причину тої появи, дуже шкідливої для державної сили його волости. Причиною того був очевидно за дорогий кредит, себто по просту лихва. Бо хто раз затягнув довг, того вже законний високий ріст так скоро втягав у дальші довги, що він мусів продавати себе в неволю, або втікати в світ за очі. Але як легко було відкрити ту причину, так тяжко було її усунути.

Молодий князь докладно обдумував усякі способи, як зарадити лиху і вкінці прийшов до переконання, що тут можуть мати успіх лише два способи: або збагачення краю оживленням торгівлі, або зменшення високої процентової стопи. В цілі переведення першого способу треба було здобути нові торговельні шляхи, на що знов треба нових затягів і військ і нових воєн, а на те треба передовсім великих засобів, значить нових тягарів. Але й тоді користь з нових займанщин малиб купці і бояри, а інші верстви народу тільки посередину. Як сей спосіб був на разі неможливий до переведення, так знов другий був просто небезпечний:

тут треба було передовсім зірвати з старим законом, укладаним ще синами Ярослава Мудрого й обурити на себе боярство і всі заможні слої суспільности, що тягнула великі зиски з високого росту.

Хоч бачив ясно причини лиха, але чувся ще за молодим і за слабим на те, аби їх усунути. Найліпшим видавалося йому получение обох способів, але на се треба було часу і нагоди. Коли молодий князь бився так з думками над великою реформою, прийшла до Галича вістка про смерть Великого Князя Ізяслава, а в слід за нею приїхав боярин Путятич і привіз Ярославу від покійного київського князя різні дорогоцінності, які він на смертнім ложі відказав жертвам і родинам жертв свого страшного діла на Вишневій Горі.

Князь приказав впровадити київського посла до радної гридниці і прийняв його в присутности бояр і духовенства. Всі вислухали уважно слів київського посла про те, як Великий Князь Київський, вернувши з походу, оженився з молодою грузинською царівною, але не зазнав щастя, бо совіть гризла його і як він на смертнім ложі приказав зібрати всі свої дорогоцінності і золоті та срібні прикраси покійної матери своєї і першої жінки тай відвезти їх до Галича і там роздати родинам тих, що терпіли смерть між побитими полоненими під Теребовлею, як також тим, що їм пообтинано руки з просьбою, щоб за душу князя раз в рік відправити .молебень у церквах Галича.

Ярославу приємно було слухати про жаль і покаянне київського князя, а всі присутні бачили в тім наслідок розумного і доброго діла

Ярослава. І слава того молодого князя Осмомисла укріпилася ще більше. Смерть київського князя відвернула увагу Ярослава від трудних завдань і реформ, якими в тишині мира занявся ум його і звернула її на події, які почали відграватися над Дніпром у небувало скорім темпі.

Ярослав з запертим віддихом слідив ті події і був вдоволений, що має оправданне відложити великі реформи, які були йому ще не під силу. Звернув очі на Київ.

А дивно виглядав старий, золотoverхий Київ і все, що кругом нього діялося по смерті Великого Князя Ізяслава. Матір городів українських, чудово положена над широкою лентою Дніпра, за великими лісами, перед безмежними степами, подобала на дорогоцінну, сияючу лямпаду прекрасної робота, що мерехтіла на горах таємничим блиском і притягала до себе гарні, кольорові нетлі всілякої краски, величини і сили, що обпалювали собі крила від його старого, таємничого сяєва. Багато князів звернуло туди свої думки й очі, змагання і війська, змови й союзи, щоб тільки засісти на золотім престолі в найстаршій городі нашій.

А в ній старенький 88-літній Вячеслав, стрий покійного Ізяслава, держав ще в знеможених руках знак влади, але правити вже не міг. І приказав завітати до себе найближчого з ряду Ізяславового брата, князя Ростислава, якого усиновив ще за життя Ізяслава та й сказав до нього:

— "Сину! Я вже старий і не можу порядкувати волостю, в якій престольним городом є Київ. Передаю тобі все те, що мав у своїй управі старший твій брат Ізяслав; ти ж уважай мене своїм батьком і віддай мені ту честь, яку мені показував Ізяслав, а мої полки і дружина, що бережуть святого города сего,— в твоїм розпорядженню".

Ліпшого вибору старий князь зробити не міг. Бо князь Ростислав був чоловіком дуже добрим і шанував усяку давнину. Кияни прийняли його як найсердечніше і заявили йому: "Київ твій, поки життя твого, тільки шануй старенького Вячеслава, як шанував брат твій Ізяслав".

Все складалося як найліпше, але тільки на перший погляд. Бо Ростислав був недоброю заміною Ізяслава на ті тяжкі й неспокійні часи — якраз тому, що був за добрий і за мало безоглядний. А кругом Києва

розпочався такий кривавий танець князів, що для удержання київського престолу треба було князя з залізною рукою або з лисячою хитрістю. А ні сеї ні тої прикмети не посідав брат Ізяслава.

Танець той розпочався ще перед приїздом Ростислава в Київ, а розпочав його чернігівський князь Ізяслав син Давида, братанич Олега "Греславича", чоловік дуже меткий і дуже витревалий. На вістку про смерть іменника свого, він зараз поспішив до Києва з дружиною, яка була під руками, сподіваючися захопити несподівано матір городів українських в свої руки. Але на дніпровім перевозі задержала його невеличку дружину київська сторожа, а начальник її в імені старенького Вячеслава запитав чернігівського князя, чого він їде до Києва.

Чернігівський князь відповів, що не був на похороні свого іменника і хоче тепер поплакати на його гробі. Старенький Вячеслав, повідомлений про відповідь чернігівського князя, не повірив в побожний замір сусіда і приказав не пускати його до Києва, а для оборони столиці закликав тим часом Ростиславового братанича, молодого князя Святослава, сина покійного Всеволода і віддав йому провід над військом.

Невдовзі приїхав Ростислав і подякувавши братаничеві за прислугу, подарував йому туровопинську волость за збереження Києва.

Але чернігівський князь Ізяслав Давидович, не встигши захопити Києва для себе, кличе разом з Ольговичем Святославом суздальського князя Юрія, щоб тепер пробував сягнути по свою давню мрію. В тій суматосі між сином і внуками та правнуками Мономаха сподівався чернігівський князь собі бодай кусень урвати. Суздальський князь дійсно двигнувся в похід на Київ, а рівночасно його союзники Половці кинулися на Переяславську Волость, де княжив Мстислав, найстарший син покійного Великого Князя Ізяслава.

Тяжка туча збиралася над новим князем Києва і союзниками його. Насамперед треба було боронити Переяславщину перед Половцями, бо

вони найскорше напирати. Великий князь Ростислав вислав на поміч братаничеви своєму Мстиславу свого сина Романа з військом і збирався й сам вдарити на Половців. Але Половці перенюхали, що сила противників першим і найтяжчим ударом малаб упасти на них тай втекли в свої степи, не ждучи на Ростислава. Тоді Ростислав скоро рушив на Чернігів, щоб Ізяслава Давидовича присилувати до битви ще заки надійде суздальський князь Юрій. Вже був за Вишгородом, як гонці з Київа принесли йому вістку, що помер старенький Вячеслав. Ся вістка рішила про війну. Бо Ростислав мусів вернути до Київа, щоб утвердитися там на княженню, поховати стрія, роздати його майно на церкви й убогих та порозумітися з Киянами як їх одинокий вже князь. Тимчасом Ізяслав чернігівський порозумівся з Половцями і велика половецька орда йшла йому в поміч, а з півночі наближалися війська суздальського князя Юрія.

Ростислав, полагодивши свої справи в Київі, рушив знов на Чернігів. З ним ішли й два братаничі його — Мстислав, син Ізяслава і Святослав, син Всеволода, але з малими дружинами. Перший визначався спритом, рівним Ізяславовому, другий був лише типом доброго лицаря й чесного мужчини, що починає займатися політикою. Прийшовши під Чернігів, зажадали вони від Давидовича, щоб під присягою вирікся Київа. Однече він, знаючи, що леда день може надійти йому велика половецька поміч а за нею й суздальська, відмовив. І дійсно, на другий день прибула велика половецька орда. Положення київського князя нагло змінилося так, що тепер він сам предложив чернігівському князеві мир з тим, що відступить йому і Київ і — Переяслав, обіцяючи Мстиславу иншу волость. "Бо", як казав, "побють нас і заберуть нам волости, а так хоч инші застережемо собі".

На вістку про те переяславський князь Мстислав опустил свого стрія, що розпоряджався його уділом, а чернігівський князь Ізяслав взагалі не хотів вдаватися з ним у переговори. Коли Чернігівці і Половці напали на Ростиславове військо, воно під напором їх переважаючих сил пішло в розтіч, причім сам Ростислав мало не наложив головою. Втікаючи задержався аж у своїм Смоленську. Втік і переяславський князь Мстислав разом з родиною аж до Луцька.

Таким чином Київ опинився без ніякого князя і через те знайшовся в небезпечнім положенню, бо міг упасти жертвою безкарної грабежі Половців. Кияни стали розглядатися за князем, а не багато мали на те часу. На вістку, що чернігівський князь викупив з неволі від Половців багато Киян і повипускав на волю, щоб тим способом прихилити до себе Київ, вислали до нього єпископа Дамяна з запрошенням на київський стіл. Ізяслав прийняв пропозицію і засів на київському престолі, а Переяслав віддав Глібови, синові суздальського князя Юрія, в надії, що може тим способом задобрить Юрія, котрого сам недавно закликав на київський престол.

Тимчасом Юрій з військом ішов на Київ. Але довідавшись по дорозі, що сталося з Ростиславом і що на київському престолі засів уже чернігівський князь Ізяслав, скрутив на Смоленськ. Ростислав виступив проти нього з військом, але Юрій — предложив йому мир і союз проти Ізяслава. На тім і стануло. Колиж до них пристали ще й інші князі, Ізяслав Давидович утратив всяку надію, удержатися на київському престолі, але опустити його ще не міг, бо Київ дуже привязував до себе. Аж як Юрій і союзники його підступили з військами під мури Київа, Ізяслав вислав до них послів і з тяжким серцем зрікся чудової столиці України. А Юрій увійшов у Київ як його князь на саму вербну неділю 1155 року.

Всі ті події відбулися прудко — між 15 падолиста 1154 і 20-им днем марта 1155 р. Скоро мов нетлі обпалювали собі крила князі кругом вічного города українського народа. А вість за вістю про ті зміни приходила до Галича, де молодий князь Ярослав працював пильно над загосподаровуванням своєї землі. І для нього був Київ мрією, але тільки дуже далекою і такою, якій ніколи не судилось здійснитися. Він чув се виразно від хвилі, як бачив страшні наслідки діла Чорних Клобуків на Вишневій Горі під Теребовлею і не хотів пхати рук у таємничий жар жадоби, що горів кругом старого Київа.

Але відприски того жару долетіли й до нього. Бо тесть його Юрій, тепер Великий Князь Київський, постановив дати йому й ту частину

Погорини, якої свого часу не заняв батько його Володимирко, а яка тепер знайшлася в руках Мстислава, що княжив у Луцьку. Разом з наймолодшим братом покійного Ізяслава, Володимиром, що княжив у Володимирі Волинським і боявся, щоб енергичний братанич, усадовившись на добре в Луцьку, не видер у нього й решти Волині, пішов Великий Князь Юрій війною проти луцького князя Мстислава, наклонивши й зятя свого до участі в тій війні. Ярослав Осмомисл взяв у ній участь, але не особисто: від часу битви під Теребовлею не міг ще дивитися на кров. Вислав з військом воєводу свого Надітича. І мав навіть вдоволення з того, що похід не осягнув ціли, бо молодий князь Мстислав оборонив нападнені з усіх сторін посілості свої. Се пригадало молодому Ярославу його недавнє скрутне положеннє і вихід з нього. За той час навчився цінити успіх мирної праці і в душі радий з того, що його ровесник, з яким нераз приязно стрічав ся на ловах в лісах Погорини, обстояв малу волость свою. По тій короткій війні погодилися оба дуже скоро.

Ярослав не зірвав з Мстиславом навіть тоді, коли він відобрав від старого стрія свого Володимир Волинський і так побільшив свою волость до ляхської границі. "Будемо в двох красше держати голодних Ляхів на припоні", сказав тоді молодий Ярослав.

Далеко радше вислав Ярослав свої війська на инший зазив тестя, котрий в тім часі розсварився з Половцями, своїми старими союзниками, що тепер звязалися з чернігівським князем Ізяславом, який не міг забути втрати Київа і лагодився до війни з Юрієм. Тоді Юрій зібрав у Київі князів з роду Мстислава Мономаховича (Ростиславового батька) з полками їх і разом з галицькими, київськими та суздальськими військами станув під Каневом і предложив Ізяславу мир. Половці ще передтим оглянувши велику силу Юрія, тихцем забралися далеко в степи а Ізяслав погодився з Юрієм і віддав свою дочку за його сина Гліба.

Ніби помирилися...

Але жар жадоби, що тлів і горів кругом вічного Київа, ще раз досягнув своїм відприском далекий Галич і приневолив Ярослава, піти особисто в

похід. Ізяслав, князь чернігівський таки не міг забути того, що не сидів уже на престолі Володимира Великого, з якого мусів вступитися перед Юрієм. Переконавшись, що Юрія одним замахом годі повалити, бо він розпоряджає силами Києва, Галича й Суздаля, тай слушно прозивають його "Довгоруким", постановив позбавити його передовсім помочі з Галича а позискати її для себе і в тій цілі галицьку волость віддати князеві Берладі, Івану Ростиславичу.

Іван, князь Берладський, що колись скитався по різних князівських дворах, закет осів у Берладі, брав участь у війні проти Ярослава, яка закінчилася битвою під Теребовлею, але тільки в той спосіб, що напав на галицьке Покуття, відки його відперли. Жива боротьба о Київ знов потягнула його в свій вир. Він якийсь час перебував у смоленського князя Ростислава й опісля вибрався до Юрія, щоби наклонити його, вплинути на свого зятя, щоб віддав йому Звенигород.

Ярослав, довідавшись про те, вислав послів до свого тестя, щоб видав йому Івана. Він не бачив його ніколи і не мав заміру, позбавити життя того першого брата свого, якого скривдив батько його, Володимирко. Одначе велика прихильність Галичан до кн. Івана сильно безпо-коїла Ярослава і тому він хотів зробити його нешкідливим: задержати в якимсь городі під сторожею.

Тесть Ярослава, Юрій, згодився видати Івана зятеви своєму. Але духовенство умолило його, не робити сього, і Юрій тільки під сторожею відіслав Івана в Суздаль. Довідався про се чернігівський князь Ізяслав Давидович і по дорозі визволив Івана, напавши з дружиною на суздальську сторожу, що везла Івана Ростиславича. Таким чином опинився Іван в Чернигові, як гість Ізяслава Давидовича, котрий маючи у себе суперника Юрієвого зятя, увійшов ще в союз з волинським князем Мстиславом, сином покійного Вел. Князя Ізяслава і зі смоленським князем Ростиславом — проти Юрія. До того союзу був би ще приступив і Новгород Великий, де якраз тоді партія Мстиславичів побідила партію Юрія. І хто знає, як би була сим разом закінчилася боротьба, колиб Юрій несподівано не помер.

Кияни зараз побили й пограбили неприємних для них Суздальців; знищили й двір Юрієвого сина Василька. Розрухи прибрали такі розміри, що багатше київське міщанство зі страху перед дальшими розрухами удалося до князя, який був найближше. Князем тим був Ізяслав Давидович з Чернигова, що зближався з своїм військом. Вже на четвертий день по смерті Юрія був він у Києві, де засів на престолі. Хотів і Чернигів задержати для себе, але під напором инши\* князів мусів його віддати Святославу, синові Олега Гореславича, який свою попередню волость відступив зате Святославу, синові Всеволода, щоб кождий князь мав відповідну для себе волость.

Одному тільки не сприяла доля на українській землі. Був ним Іван князь Берладський, що бездільно ждав у Києві. Ярослав Осмомисл знав уже, яким чином дістався він до Київа і для яких цілий держить його у себе Великий Князь Ізяслав. Для того в порозумінню з Ростиславом князем смоленським, з Мстиславом і Володимирком, князями волинськими, з обома Ольговичами й иншими князями тай навіть з угорським королем і краківським князем, зажадав від Ізяслава видачі Івана. Одначе Ізяслав не тільки, що не сповнив того збірного жадання, але постановив ще здобути для Івана Галичину. Заносилося на нову заверюху, в котрій ходило не тільки о Галич, але й о Київ, бо князь Ростислав і сини покійного Ізяслава Мстиславича хотіли при тій нагоді відобрати Київ.

Нову війну розпочав Іван князь Берладський. Він з ордами Половців, Берендіїв і Торків кинувся на волости Ярослава і дійшов аж на галицьке Покуття. Але побитий військами Ярослава подався до Київа, де Ізяслав ладився до великого походу на Галич. Та Ярослав Осмомисл скорше упорався з приготуваннями і в союзі з Мстиславом, князем волинським та його стриєм Ростиславом двигнувся на Київ. Мстислав несподіваним нападом захопив Білгород, "ключ до Київа", в котрім обляг його Ізяслав. Та заки ще на відсіч Мстиславу наспів Ярослав, Чорні Клобуки в часі облоги Білгорода зрадили Ізяслава і увійшли в по-розумінне з Мстиславом. Ізяслав утік аж за Дніпер, а Мстислав, князь волинський і Ярослав, князь галицький віхали до Київа перед самим Різдвом 1158 р.

Спокійно падав сніг великими платками і засипав улиці, дома й церкви вічного города, що мерехтіли в його білих мірі я дах ніжних хрусталів, невиразним золотим сяйвом. Галицько-волинські полки густими лавами входили в улиці святого Київа. Не чути було кровожадних окликів побідників. Вони входили тихо, мов до церкви. Тільки тут і там якийсь старий дружинник, що бував вже в Київі, показав якому молодцеві, що там церков Десятинна, а там Хрещатик, а там Печерська Лавра; той тихо зітхнув і перехрестився тай почав відмовляти молитву. І не пропала ні одна ікона з церкви, ні одна цеглина з його домів.

А молодий Ярослав, князь галицький їхав поруч свого недавнього ворога а тепер союзника, волинського князя Мстислава і ні слова не говорив до нього тай не чув, чи хто до нього говорить. Він весь так потонув у своїх вражіннях і думках, що не чув навіть глухого звенкоту потворних таранів і самострілів, які ззаду везено за поодинокими полками.

Все, що бачив, видавалося йому якимсь дивним і несподіваним, особливо несподіваним і — немов сном.

Він їздив до матері городів українських як її здобувець, завойовник. На перший погляд — здійснилася його мрія, яку мав одну хвилину на боєвищі під Теремовлею, але з якою на віки розпрощався. Так, здійснилася і то далеко скорше, ніж міг колинебудь припускати. До білого волоса ждуть всі князі українського народа тої хвилі, коли як побудникам доведеться їм їздити в сей святий город, осередок і колиску державної влади в широких землях Володимира. А йому судила доля діждатися того вже в 25-тім році життя — молодим молодиком. Ніяка літопись не записала ще такої дивної події. Але він не чув радости, ні вдоволення з того. Не тому, що здобув його без боротьби і не тому, що розумів, що іншому припаде тепер золотий престол на горі Володимира Святого.

Молодому Ярославу пригадалося щось інше, ще більш особисте і ще більш болюче: як він здобув сей вічний город і не зазнає в нім кня-ження,

так само сталося з його любовю,— він мав уже подругу, але не зазнав любови. Глянув у напрямі високих теремів, де родилися й виростили його далекі предки і де зазнав солодкої любови його далекий прапрадід Володимир Великий, що силою взяв собі за подругу полоцьку княжну Рогніду. І якийсь острий, жорстокий біль прошиб його молоду грудь. З неї вирвався потворно сильний, німий крик за любовю, нехай і за такою, якої зазнав його далекий прадід, Володимир Великий.

Переїздили саме попри отворену соборну церков св. Софії. Вона була порожня, але ясно освітлена, Ярослав задержав коня і зсідаючи промовив до молодого Мстислава:

— "Вступім до церкви!"

Мстислав мовчки зсів з коня і подав отрокови своєму поводи. Ярослав махнув рукою до окружуючих їх бояр і полководців, щоб не зсідали з коний, бо зараз поїдуть далше. Похід станув і оба молоді князі вступили до старого собора св. Софії. Голосно відбивався відгомін їх молодечих кроків у порожній святині. Молодий галицький князь дійшов аж до місця, де стояла домовина Ярослава Мудрого з сірого мармору і за нею домовина батька його Володимира Великого, перенесена тут з Десятинної церкви, яку відновлювано. Він кляк між ними й опершися руками на марморовім віку гробниці Володимира, молився до Бога щиро, як ніколи, молився всею силою молодої душі своєї і з вірою як мармор твердою.

О що молився молодий князь галицький у здобутім святім городі України? Молився о сповненне одного тільки бажання — о любов, правдиву любов, якої зазнав його прабатько, на котрого домовині опер свої руки й голову з горіючими молодістю очима. А зате він зрікався вічного города й престола Володимира, зрікався на все, в імени своїм і потовдків своїх. І не думав притім про свою суздальську подругу, тільки про иншу женщину, якої невиразний образ носив у душі. Молився так горячо, що здавалося йому, немов би від тепла його думок і бажання темна домовина, на якій опирався, зробилася горяча і як хрусталь

прозрачна й ожили у ній спорохнявілі кости Володимира Великого й уста його промовили: "Сповниться бажання твоє і зазнаєш усього, чого я зазнав в любови".

Оживлений встав молодий князь галицький від домовини прабатька. Йому було тепер байдуже, хто засяде на золотокованім престолі у святім городі,— він мав свою золоту мрію і віру, що вона здійсниться.

У Києві засів на престолі старий Ростислав, князь смоленський, що прибув там що йно на Великдень. Бо довго тревали переговори о ціну за поміч при здобутті вічного города. Мстислав одержав Торческ, Треполь і Білгород, а зате відступив Ярославу часть Червенських Городів, що сусідували з галицькою волостю. Крім того зобов'язався Ростислав, вислати сильні полки на долішній Дунай, щоб допомогти Ярославу покорити князя Берладського. Але на разі не прийшло до того, бо Ростислав мав інші клопоти.

Молодий Ярослав, попрощавшись з Києвом, вернув у волость свою і з запалом взявся до загосподаровання її, а на події кругом Києва дивився вже не як учасник, тільки як сторонний зритель. Спокійно прийняв вістку, якої впрочім сподівався, що князь Ізяслав Давидович таки не покинув своєї мрії, щоб умерти дивлячись на вічний город. Три роки збирав сили й союзників і вдарив на Київ з таким завзяттєм, що, як описує літопись "страшно було дивитись, наче на страшний суд". Ростислав боячись знищення святого города, вийшов з нього з дружиною своєю і замкнувся в Білгороді. Ізяслав заняв Київ і в останнє засівши в нім на престолі, обложив Ростислава в Білгороді. Бачучи завзяттє, з яким напирал Ізяслав, пробував наклонити його до мира Святослав, князь чернігівський, син Олега "Гореславича". Але Ізяслав відповів йому: "Братия моя вернеться в волости свої а мені на старі літа куди вертати? В Половеччину не піду, в Вирі на Посемю, що лишилася мені, в недостатку вмирати не хочу,— ліпше мені тут умерти, близько Києва, коли не як князь, то бодай як здобувець його".

І діждався сповнення свого бажання. По трох тижнях облоги надійшла вістка, що Мстислав іде з Волині з великими силами на відсіч стриєви своєму Ростиславу. Тоді Ізяслав, зробивши останний наступ на Білгород, перервав облогу і почав подаватися назад. Але було вже за пізно: за ним кинулися кінні відділи Чорних Клобуків і допавши, вбили його під стінами Київа вчасною весною 1161 р. Великий Князь Ростислав вернувся в Київ.

А тепер відогралася над тихим Дунаєм остання дія трагедії Івана Ростиславича, князя Берладі. Він втративши одинокого союзника свого, Ізяслава Давидовича, зібрав в останнє всі свої сили, бо чув, що зближається його година. Крім старої, заправленої в боях дружини, що прийшла з ним з галицького Звенигорода і брала участь у його ски-танню по дворах бродників і розбишак і ще "прийшли к нему Половці многі". Та вольна вольниця, ославлена розбоями на морі й суходолі, не перепускала нікого і рабувала навіть галицьких рибалок та плотників, що плили ріками Прутом і Серетом. Але се тільки прискіпило ко-нець князя Берладі. Бо Ярослав Осмомисл, ідучи слідами батька, дуже дбав про своїх промисловців і простий народ, що шукав зарібку на дунайському Низу. Він зібрав значні сили галицькі і пригадав київському князеві його зобов'язання.

Великий князь Ростислав додержав слова і вислав з Київа на до-лішно-дунайські городи кн. Івана військо під проводом воєводи Гіоргія Несторовича і варяжського полководця Якуна. Вони по довгім змаганням здобули приступом укріплений город Олеше. Тоді князь Берладі подався під недоступний Дцинь і затворився в нім. Але з півночі надтягали великі сили Ярослава, що йшли і плили долинами Прута, Серета й Берладі, здобуваючи по дорозі всі городи й замки берлад-ського князя. Галицькі полки здобувши приступом Берладь і Текучу, окружили Дцинь. Голод присилював Володаревого внука вийти з останками сил своїх на багністі поля у Дциня, де галицькі й київські полки розбили його на прах. Князь Берладі ледви з кількома дружинниками спасся бігством через Дунай і втік у землі Візантії, відки не вернув уже ніколи. Бо в городі Тессальоніках отруїли його візантійські дворяни, що мали охоту стати

колись намісниками в опущених городах берлад-ської волости. Не допомогло йому й посвоячення з цісарем Византії. Лиш десятилітний синок Івана Ростислав знайшов пристановище на дворі византійським.

Тимчасом молодий галицький князь Ярослав, якому в день здобуття Текучі минув 30-тий рік життя, занявши берладську волость, дійшов з військами до усть Серета і Прута і там між гирлами тих рік застав на лівім березі великого Дунаю малий але чудовий город Галич, прозваний "Малим", що був пристаню для торгівлі Великого Галича. Оснували його вже давнійше галицькі купці. Він амфітеатрально піднімався на зелених наддунайських сугорбах а ночами світив тисячами світил у тихі дунайські води. Тут пригадав собі князь свого молодого товариша Мирослава, за яким досі надармо шукав і розпитував посольствами й купцями і подумав: "Тут добре чув би ся як намісник мій — він, що так любить широку ленту Дністра у Великім Галичі, але не любить людей, що живуть в нім". Ярослав зараз приказав розпочати перебудову того города. Невдовзі почали до нього зголошуватися з чолобитнями чужосторонні купці, просячи о затвердження їх грамот, виставлених князем Іваном.

Розширивши галицьку державу аж до гирл дунайських і Чорного моря, позакладав князь Осмомисл на малих островах всіх усть дунайських двацять і вісім сторожевих замків, в яких його урядники поби-рали мито і данину від усіх суден, що плили в Чорне море з далекого краю Германів і з Австрії й з Угорщини.

Весело вертали до Великого Галича галицькі полки, співаючи пісні про тихий Дунай, в якого водах поїли своїх коний. Старі, відновлені пісні українського народа, що сягав уже раз до гирл дунайських.

До глибини душі переймали ті старі, таємничі пісні про Дунай. Вони як золото бреніли кругом війська.

..."З гори і з долу вітрець повівав,

Дунай висихав, зіллям заростав,

Зіллям-трепеттем, цвітом всіляким...

А дивне звіря зілля спасало,

На тім звіряти пятьдесять рогів,

Пятьдесять рогів, оден тарелець"...

дів і з гирл дунайських припливе до Галича, можна буде розпочати ті великі і трудні реформи, які задумав, повернувши з свого першого походу. Хто здобув морські побережа і замкнув гирла дунайські, той може відважитися і на найтяжші діла — думав молодий князь в хвилях нового підєму духа. І не мав закуп пропадати в наймах, а смерд ставати закупом, лиш щастє і гаразд ніс у думках народови своєму молодий князь Осмомисл.

Мав щиру волю оправдати надії, які поклали на нього, заслужити благословенство, яким обсилав його народ, немов прочуваючи в нім велику силу ума і ясність думки.

Великий Галич розпочинав золоті часи своєї величі під скиптром Осмомисла — якраз тоді, коли померкла зоря старого Київа, що мав уже невдовзі западати в руїну.

Там доживав свого віку останній з дійсно великих князів Ростислав. Він помер в кілька літ по завзятім супернику своїм Ізяславі, в тім самім місяці, що він, як зашуміли весняні води та загомоніли жайворонки і довжезні ключі клекотяхих бузьків.

Дуже сумні були похорони сього доброго князя, сумні, як ні одного перед ним: Кияни немов прочували, що прийде невдовзі хтось, для кого Київ не буде вже ні золотою мрією, ні святим городом, прийде як

безбожний поганин, хоч з православним хрестом і зробить те, чого не зробили ні дикі Печеніги, ні ще дикіші Половці.

Дивні вісти бушували між народом в день похорону князя Ростислава, Мономахового внука. І появився якийсь волхв старої віри з таким пророцтвом: "Те, що ви бачили доси кругом города сего, було страшне, але величне і як любов гарне. Бо то боролися за Київ ваші князі, що уважали його за найкрасшу ціль і нагороду в життю. Для них почестю було не тільки сидіти в нім, але й умирати під його мурами. Ви бачили, як вїхали до здобутого Київа князі галицький і волинський з військами своїми. То були наші князі! Але невдовзі прийде з понурої півночі чужий вам духом князь і лишить тут осквернені святині і знищені тереми княжі та від пожежі почорніле місто, що кидало блеск свій на всі землі кругом. Прийде, прийде, прийде. І жаль вам тоді буде за тими давними князями, на яких ви так тяжко нарікали. Бо той новий князь, хоч з вашої буде кости, та не вашого духа, хоч боголю-бове ім'я мати-ме на устах, але буде в сім старім Божім городі шаліти гірш безбожного, дикого Половчина".

## ЯК ПОЧИНАЛАСЯ ЛЮБОВ ЯРОСЛАВА

Глава друга, яка вияснює думки Осмомисла в трийцяті роковини уродин його, і представляє сон, який він мав на землі Берладській, у городі Текуча; оповідає, хто перший відвідав князя Ярослава по торжественнім візді до Галича, і як князь утікав перед тим гостем, як говорив по дорозі з грабівником мисливим і як від тоді прщя не бралася його, як він надармо думав над тим, де поділася його охота і сила до роботи, і як ту загадку відгадала йому несвідомо молода дівчинка, яку він полюбив, і як любов привернула йому давний розгін і силу тай охоту до праці.

Так дійшов Ярослав Осмомисл до переломової хвили в своїм життю. Але щоби її зрозуміти, мусимо вернутися назад, до одної події, яка відбулася, коли йому минала молодість і він входив у мужеський вік.

В суматосі воєн і походів минув Ярославу трийцятий рік життя майже незаметно. Тільки якась легка, мов легіт вітру, прикрість заколивала його думками і звернула їх до постаті батька Володимира Великого, до Святослава завойовника, що погіб в 30-тім році життя, але мав за собою завойованне берегів Каспійського Моря і недоступних хребтів Кавказу й держави Болгарів по цвітучу рожами долину Маріци і грецьких земель аж попід мури страшної Візантії.

— "А що зробив я за той час?" подумав князь Ярослав. "Був гостем в Києві, здобув Берладь і Текучу..."

Сумно усміхнувся і пробував на силу потішити себе, кажучи в душі: Святославу лишив батько його Ігор золотоверхий Київ і майже всі теперішні волости княжі. А мені лишив мій покійний батько невеличкий клинець землі, втиснений між Угорщину і Польщу таї загрожений війною з Київом і його союзниками.

Здрігнувся на саму згадку того, що бачив по битві під Теробовлею і старався пригадати собі щось приємного, доброго, що заохочува-лоб його до дальшої праці. І пригадав собі море, яке перед ним отвором стояло; — ще тільки одна, дві битви і він матиме море, власне море, найкрасшу і найліпшу границю держави, ще ліпшу від Бескида зеленого, в три ряди садженого, ліпшу, бо приносить богатство, яке навчив його цінити покійний батько. Се привело йому на думку ще одну справу, про яку згадував покійний батько — справу жінчини. Він говорив про неї як про найбільшу небезпеку, яка може зустріти мужчину і казав, що по трийцятім році життя та небезпека щезає. Ярославу полекшало на душі. Він відчував те, що моряк, який зміркував, що пливе в добрім напрямі і не бачить вже перед"собою ніякого виру, ні бурі.

Але се вдоволенне тревало тільки коротку хвилину.

— "Останний з моїх смердів може взяти собі жінчину, яка йому до вподоби", подумав князь, "але я маю вже жінку — ту, яку мені вибрав

батько: не задля мене, але задля кусника землі, який відобразив Київ. І так минула з нею молодість моя... І на дармо молився в Києві тай що днини повтаряв від тоді ту молитву..." гірко подумав князь.

Неспокійно спав теї ночі.

І дивний сон приснився князеві на Галичі в ту ніч, у якій прашався зі своєю молодістю і вступав у мужеський вік: Перед ним простерлася як оком сягнути вся велика земля українського народу від Червенецьких Городів аж по Гори Кавказу і степ, загарбаний Половцями і Чорне Море. А на дикім і безлюднім степу половецьким побачив чоловіка, що йшов з западу на схід, ішов межею бурі й тучі. Мав золоті підкови

і меч обоюдний при боці. По одній стороні його було ясно і тихо,

і чути було, як пільний коник стрекоче на сонці,— а по другій шаліла

чорна туча і перун бив яркими громами в степ. Ярослав вдивлявся в того мандрівника, але не міг його пізнати. А він йшов і йшов аж ген до старого Тматороканя і спочив там троха і йшов уже назад Чорним Морем, по воді, і все більшав і все йшов границею бурі. Дійшов до гирл дунайських і відпочав, дійшов до місця, де Прут і Серет вливаються в Дунай і відпочав, дійшов до Дциня і відпочав, дійшов до Текучі і станув. Тут Ярослав пізнав його: то був його прадід і родоначальник Ростислав, дідо Володимирка, батько Володаря. Чорна византійська отруя спливала йому з уст, викривлених болем, в правій руці держав чашу, з якої бухав пахучий огонь, а в лівій мав якесь зілля.

— "Чого ти шукаєш?" запитав його в сні Ярослав.

А він відповів:

— "Дивлюся, дитино, на місце, де страждали або будуть страждати всі мої діти".

— "А до Галича підеш?"

— "Піду, дитино, піду".

— "Не йди там", просив його в сні Ярослав. А він відповів:

— "Мушу". І пішов. Відпочивав в Берладі й на галицькім Покутті. Потому блукав по найвисших недеях Горгаців і спочивав у провалах ужоцькім і тухлянськім і в Борсуковім Долі і на Родній Бані. А до Галича не вступав, хоч блукав кругом нього й заходив до всіх більших городів галицької землі. Був у Перемишлі, Звенигороді й Теребовлі; був на Горі Вишневій і в городах Погорини. І знов ішов на Галич, але й сим разом минув його. Вступив у Києві до Софійського Собора і пішов у Чорногору і на верху Говерлі глибоко віддихав. Опісля напився води в Шибенім Озері і притьмом, навпростець пішов до Галича, немов покріплений студеною водою чорногорського озера. Там сів на замковій терасі, де любив сидати князь Володимирко, і довго дивився за Дністер. Біля нього стояла якась струнка женщина з закритим лицем, з дитятем на руці й раз-ураз пробувала взяти від княжого прародича чашу з таємничим огнем, але він не давав. А як Ростислав встав і хотів іти, вона вирвала з рук його чашу з огнем і скоро дала дитині. Дитині чаша випала з руки. І висипався огонь із чаші перед вікна княжого терему, що виходили на Дністер. І знялася пожежа, що обхопила город і всі церкви його і княжі тереми і з вихром понеслася по всій землі галицькій, закриваючи й постать Ростислава, який дуже шибався в пожежі і голосно кричав... А кругом починало робитися холодне, темне пожарище...

Ярослав збудився весь у потах. Від воріт доносився звичайний крик сторожі і в вікна замку бив крізь темну мраку легкий відблиск далекої пожежі. То галицькі війська здобули певно якийсь замочок його первого брата. Втомлений заснув знов. А пробудившись, не памятав виразно сну. Знав тільки, що йому снівся прадід Ростислав, весь в полеміні. Ярослав приказав відправити молебень за його душу і згодом забув той страшний сон. Живі події найблизших днів затерли й спомин його.

Князь мав вдоволення з заняття нових земель. Йому здавалося, що росте не тільки галицька волость його, але й він сам особисто. Чувся дужшим і міцнішим тай мимохіть поважнійте ходив. Особливим вдоволенням наповняло його душу оснування нового міста і замкнення дунайських гір цловими таможнями. "Тут не побирав ще данини ні один з князів мого народу", думав у душі. "З іменем моїм літопись на віки звяже ім'я нового міста над Дунаєм і замкнення гір його".

— "Як же придавсяб мені дорослий син, що міг би блюсти ці важні міста подунайські!" сказав півголосом до себе і задумався. Приказав опісля покликати до себе воєводу Надітича і сказав до нього:

— "Твій старший син називається також Мирослав?"

— "Так княже!"

— "Я чув, що він дуже господарний і заповідливий".

— "Винагородив мене Господь за мого молодшого сина Бряче-слава", відповів з легким смутком старий воєвода.

— "Поставлю старшого сина твого намісником Берладі і інших міст подунайських з бажанням, щоб колись був я так задоволений з нього, як задоволений з його батька".

Воєвода Надітич низько вклонився князеві і поцілував його руку.

— "Нехай добре собі посадників і биричів між господарними боярськими і купецькими синами та пропозить мені список їх імен. Зятеви того Микулича, що погіб в горах Арделю, дам в посадництво Текучу, аби дочка покійного, що любив більше видавати, ніж мав, не нарікала, що батько не лишив їй посагу. А ти, воєводо, навчи сина свого, як обережно має блюсти границь і міст моїх, бо тут стовковище народів і границя ще неспокійніша чим ляхська. Є тут і голодні на до-бичу Половці і хитрі

Греки і розбишацькі Волохи і вічно невдоволені Болгари та всякі бродники і морські розбишаки".

Вечером товпилися бояри в княжім наметі, що стояв на місци, де опісля станув великий город Галич, прозваний Галяцом, з просьбою

О посадництва й уряди для синів, зятів і свояків, а старий воєвода Надітич до рана поучав старшого сина свого, як блюсти нового добра галицької держави.

Ні одного галицького князя ні передтим ні потому не впровадили бояри до Галича так торжественно, як Ярослава Осмомисла, по його побіднім поході над Дунай і Чорне Море. Вже від Коломиї ждали на нього церковні процесії й почетні дружини бояр, що килимами і квітами встеляли йому вулиці всіх городів і осель на дорозі до Галича. Дзвони церков грали без уговку і народ товпами витав свого князя. А престольний Галич аж минався з утіхи й радости. Він виляг далеко за город зустрічати свого князя. Народ випряг коний з княжої колесниці

І на руках вніс її до города при невмовкаючім гранню дзвонів всіх галицьких церков і реві рогів з городських укріплень, боярських дворищ і замкових башт.

Князь Ярослав Осмомисл добре і приємно закінчив свій молодечий вік, причім мав вражіннє, що найбільше рада була з його успіхів не його жінка, тільки старенька матір і його осмилітна донечка Олен-ка, що живо плескала в свої рожеві долонятка і лебеділа: "Татку, татку! І я поїду над море, але з тобою!"

\* \* \*

На другий день по своїм побіднім вїзді до Галича пробудився князь Ярослав з якимсь неозначеним почуттем. Перша його думка була про море, безмежне, сонцем залите море, що обливає границю його землі.

Що за ним? Якесь дивне почування голоду того морського простору і дальших побереж запалахкотіло в нім на хвилю і пригадалися батьківські слова: "Ти не знатимеш, що значить сить..." Чув голод землі і моря і голод праці, великої праці і великих діл, яких не доконав ще ні один з його роду. Але майже рівночасно відчував утому, якусь розливну утому. Побачив в уяві Дунай в тім місці, де він своїми гирлами вливається в море, його море! І сказав собі в думці: "Так, він не попливе в тім величезнім збірнику вод дальше з давною силою, силою струї, не попливе, розіллється..." Чув, що з ним діється подібно, так само... На хвилину замаячила перед ним висока дзвіниця Києво-Печерської Лаври і чорна печера, в якій Нестор писав літопись свою і ясно освітлена ка-тедральна церков св. Софії з мармурними домовинами його прадідів і Хрещатик покритий білим, студеним снігом, по яким тихо йшли густими лавами галицькі полки. "Я не засяду там", подумав з легким жалем і глянув у вікно. Там блестів темно-зеленавим блеском широкий Дністер а за ним поля й ліси, залиті сонцем погідної осені. Якась пустка стояла над стернею ланів і нив. Вона прийшла десь з півночі, з болот і мочарів Погорини, прийшла аж тут.

Князь сів на ложі. А до нього прийшла та пустка аж тут і поклала йому легку руку свою на рамя і сказала до нього німим запитом очий, заглядаючи в його очі:

— "Ну і щож?"

Мов утікаючи перед нею, скоро встав князь і скоро почав збиратися. Знав, що на нього жде багато справ, які слід би полагодити, але не мав найменшої охоти братися до того. Не ївши, вийшов до конюшні і вибрав собі коня тай приказав його зараз осідлати.

І виїхав.

Сам один, з коротким мечем при боці, в подорожній одежі. На вулицях було ще майже пусто. Нетерпеливився в часі перевозу через

Дністер і майже вискочив на другий беріг тай стрілою пігнав по стерні. Гнав, аж поки не втратив з очий Галича і свого замку, що високо піднімався над городом. Віхав у ліс і троха успокоївся, особливо, коли втратив з очий золотий блеск копули на церкві Пресвятої Богородиці, що разив його зболілу душу, повну тихої, сірої туги.

Тут і там видно вже було жовтіючі листки дерев, але ще дуже рідко. Вивірки скакали по деревах і перебігали лісну дорогу, оглядаючись на князя, як діти. Ярослав знов затяв коня і пігнав перед себе, бо в нутрі мучило його невідступне почування пустки.

Довго так їхав, аж почув голод і почав розглядатися. Виїхав на якусь більшу поляну і побачив праворуч над лісом легку, синяву смугу диму тай скермував туди коня. За кільканайцять хвилин побачив загороду якогось смерда. Гукнув від воріт, чи є хто дома. Вибіг мужицький підросток, літ зо 12 і взяв від князя коня. Ярослав ступив у кімнату з грубої дубини. В ній горів огонь і поралася коло нього молодиця; на ослоні під віконцем сиділо двоє дітей і зі смаком заїдало. Князь поже-лав доброї днини й утомлений сів на ослін. Молодиця вклонилася, але очевидно не пізнала його, з чого князь був дуже рад. Смілійше попросив їсти.

— "Зараз буде обід", відповіла господиня. "Юрку, гукни там на батька, аби йшов".

Старший хлопчик, що сидів на ослоні, як стріла метнувся на двір і за хвилю вступив до кімнати смерд в силі віку, рослий, здоровий і плечистий. І він не пізнав князя, але бачучи меч і одіж незнакомого, низько вклонився.

Господиня поклала перед гостем борщ зі свининою, опісля варену оленину з чорним хлібом. Князь їв смачно, як ніколи. І питний мід смакував йому дуже.

Усміхаючися, зажартував:

— "А не боїшся стріляти в оленів? Чиє тут ловче?"

Мужик усміхнувся добродушно й відповів:

— "Боярина Судиславича. Але він що йно вчора вернув з князем, то певно ще не має часу, обїздити ліси".

— "А як би так довідався?"

— "То зле булоб".

— "А прецінь? Як ти боронив би ся?"

— "Та сказав би, що не знаю, чиє там було ловче, бо тут зараз в сусідстві починаються великі княжі ліси. Хто його знає, відки той олень прибіг і де впав".

— "Адже від княжих слуг також не булоб тобі зате легко".

— "Як від котрого. Є й добрі люди між ними. От буде тому з десять літ, як приловив мене з оленем, якого я що йно влучив рогатиною, княжий дворянин, такий молоденький, як дитина — ага, Крушина називався. Я в ноги йому: не подайте на кару, прошу. А він сміється й каже: Ти гадаєш, що сам князь, як би се бачив, покарав би тебе? Він не такий лютий, як бояри. Тай поїхав".

Ярослава сердечно бавила та розмова з грабівником-мисливим. Отже продовжав її.

— "А не знаєш, відки вернув боярин Судиславич?"

— "З походу. Кажуть, що з князем аж над Дунаєм був, дуже далеко. Багато землі завоював наш князь".

— "А як гадаєш, чи то добре сталося?"

— "Та, придбати земельку все добре. Але найбільше добра матимуть з того захланні бояри. Бог би їх побив! А нам, вольним смердам, хиба може подать троха вменшить наш князь, як забогатів новими землями. Кажуть, що він справедливий чоловік. А ще до того й молодий, а у молодого все м'якше серце".

— "Чи бачив ти коли князя?"

— "Бачив, але давно. Ще на похороні старого. Таке то було ще хирне, як дитина, а сумне аж з ніг валилося. Лиш очі йому блестіли, а то гадав би, що мерлець йде за домовиною. Я, як вернув, кажу до жінки: знаєш, незадовго матимемо похорон і молодого князя — він не потягне довго. А тут чую, що він й війни виграє і землі багато придбав — добрий господар! Ще тільки як зменшить нам подать, то ліпшого не треба. Коби так хто порадив йому, бо він ще молодий, а молодому, аби який, то зелено в голові... От мій син як наперся: піду тай піду; на синій Дунай, каже, подивитися хочу! Як пішов, так досі нема. А нам зате й полекша ледви чи буде. Але де там! Ті захланні бояри порадилиб князеви, сему шкіру здерти зі смерда!"

Ярослав щиро сміявся в душі з критики свого ума. І був би випитував дальше, але господиня, споглядаючи на гостя, обізвалася до свого балакучого чоловіка:

— "Ой мелеш, сам не знаєш що тай перед ким. Буде вже того, буде!"

Мужик спам'ятався і по хвилі запитав князя:

— "А ви звідки?"

Князь сміючися, відповів:

— "Не бійся мене, батьку! Я з волинських дворян, що вчора приїхали вітати вашого князя. Що мені там галицький олень чи князь!... А з котрим полком пішов ваш син?"

— "Та з Судиславичом пішов!" живо відповіла матір.

— "Він десь що йно тепер доходить до Галича", відповів Ярослав.

— "Боженька з вас говорилаб..." сказала матір.

Князь встав і подякувавши за обід, почав шукати при собі, щоб обдарувати чимсь за прийняття родину смерда. Але не мав нічого. Засоромлений сказав:

— "Вибачте, що не можу віддячитися дарунком за гостину, але нічого не маю при собі, все лишив у Галичі".

— "Та олень не був мій, тільки або княжий або боярський, а напевно божий. А меду принесли пчоли, тільки жінка зладила його".

Князь почав дякувати ще раз господини, а вона на те:

— "Ви нас дуже гарно обдарували на нашу гостину вісткою про сина. Видихайте здорові!"

Вдоволений виїздив князь з мужицького обістя: бачив кусень спокійного життя, далекого від чварів двірських і воєнних. Мав вражіння відпочинку. До дому не тягнуло його нічого. Противно, ся картина домашнього спокою, яку бачив, немов відпихала його від замку, де сподівався почути від жінки виговори, що перед виїздом не сказав нікому, куди їде.

Сонце показувало само полудне. Скрутив в бік на якусь поляну, зсів з коня, прив'язав його вудила до своєї руки і ліг в траву, пахучу сіном. Накрив очі руками і невдовзі заснув.

Пробудився по короткім сні оживлений і свobodно засміявся до себе на саму думку, що сказалаб матір на те, що він обідав в хаті смерда.

— "Мушу оповісти їй про се, а бояринови Судиславичу скажу, що їв його оленя, тільки не скажу, де; впрочім сам не знаю того добре".

Орієнтуючись по сонці й деревах, виїхав над Дністер, але низше Галича. Під'їхав до перевозу. Сонце клонилося до западу, як переїздив Дністер. Вже на перевозі пізнали його і з почестю витали. А як висів на беріг, товпи народа радісно закричали на його вид. Але найбільше вдоволення мав з обіду й побуту в хаті смерда, хоч не міг розібрати, чому.

В замку жінка й матір прийняли його сподіваними виговорами. Тільки мала донечка тішилася, як вчора і скачучи коло батька, щебетала все своє:

— "І я хочу над море і над Дунай! Коли поїдемо, татку?"

На слідуючий день взявся князь Ярослав до полагоджування справ. Вислухав скарбника і переглянув його звіти. Потому переглянув звіти, прислані надграничними полководцями й намісниками але робив се дуже побіжно. Скука віяла до нього з тих паперів. При вислухуванню Гражданця заінтересувався троха позовами проти закупів і приказав кілька тих справ предложити собі до рішення. Те саме зробив з жалобами смердів на бояр. З купецьких справ вибрав тільки одну; всі інші віддав до порішення Гражданцеві. Мав досить того.

Від тоді майже що днини виїздив сам в околицю, але якийсь час не запускався вже так далеко. Не хотів опісля слухати виговорів матері й жінки. І вже ніколи не оповідав їм про те, з ким зустрічався по дорозі, бо

особливо стара княгиня дуже була згіршена його відвідинами в  
мужицькій хаті.

— "Деж византійський імператор чи хоч би цісаревич зробив би щось  
такого? Адже як довідаються, що ти заходиш їсти до смердів, то за що  
тебе матимуть? І бояри і таки ті самі смерди! А про галицьких міщан і не  
говорити!"

Від тоді все отримував рано харч на дорогу, але не все брав його з  
собою.

Скука переслідувала молодого князя щораз більша і більша. З дня на  
день зростала, як число жовтого листя на деревах. Всякими способами  
старався відігнати її, але не міг. Почав займатися військом, майстрував  
коло метавок і машин обляжничих, перепливав з дружиною Дністер. Але  
все надармо. Почуття пустки не опускало його. Жінка була для нього мов  
олицетворенням скуки. Чув на кождім кроці, що не любить її. Навіть  
вістка, що вона почулася знов при надії, не зблизила його до подруги.

— "Певно й сим разом буде дочка", подумав.

Але пішов до неї. Розмова не клеїлася. Вийшов знеохочений до краю.

Від тоді як переїздив улицями Галича, то кожда молода жекщина  
видавалася йому гарнійша і головно інтереснійша від його подруги. А  
осінь робилася все красша і красша, все більше золота і більше богата, а  
з нею разом більшала його скука. І він знов почав самотою їздити далеко  
кругом Галича, на всі сторони, скрізь, аби тільки як найменше бути дома.  
За кождим разом, як вертав до замку і віздив у браму втомлений  
безцільною блуканиною по полях і лісах, мав вражіння, що тягне за  
собою великий сноповий віз з пустим колосем. І важко йому було, як  
ніколи. Як би не книги, то в ночі прийшло би ся минутися, бо спати не  
міг. Але й від них віяла скука. Якась отяжілість почала опановувати його.

— "Чи я вже так скоро починаю старітися?" думав байдужно.

Почав ночами полагоджувати державні справи. Силував себе до

праці. Але вона приходила йому важко як з каменя. Вислав окремих гонців до Візантії по нові грецькі книжки і ждав. А чим чудьга важче надлягала, тим даліше їздив на своїм коки.

Матір занепокоєна далекими і часто цілоденними поїздками сина без ніякого товариства, завізвала до себе двох візантійських— прагматевтів, яких все мала до своєї розпорядимости і начальника биричів Яструба тай припоручила їм, потайки пильнувати її сина, щоб де не лучилося йому що злого. І вони почали їздити за князем.

Але вже на третій день князь зустрів двох своїх "сторожів" далеко в лісі і так рішучо заборонив їм, волочитися за собою, що від тоді і биричі і прагматевти лиш дуже з далеко пильнували його тай для того не знали часто, куди князь доїздив.

Осінь залилася вже червеню букового листя, але все ще була погідна, як вода в тарілці. Князь Ярослав виїхав як звичайно раннім ранком, не ївши. Спішився так, що й харчу не взяв. Роса стояла ще на наддністрянських полях і блестіла, як святоіванські мушки-святляни-ки. Ярослав перевізся поромом на лівий беріг Дністра і їхав без ціли, зразу скоро пустивши коня, щоби втратити з очий свій замок і город. Опісля їхав помалійше, в тяжкій задумі. Але властиво не думав про ніщо. Що найбільше, то відчував неясно, що все в нім завмирає, як в природі. Пригадав собі, що сеї осені не звернув уваги на те, як перелетні птиці відлітали у вирій.

— "Що зо мною діється?" запитав себе на пів голосно і торкнув коня, їщо пустився знов скорим бігом.

Довго так їхав князь, аж поки не запримітив білої піни коло вудил свого коня. Тоді звільнив і почав розглядатися кругом. В сій околиці не був ще сього року. Де був, не знав. Зсів з коня і йшов пішки, держачи поводи в руках. Узрів недалеко синій дим над лісом.

— "Людська оселя", подумав і почав її обходити великим півко-лесом. Чув якусь відразу до людей: тільки їх товпилося в тім Галичі й особливо на замку, що мав їх досить. Лисиця перебігла йому дорогу, обережно оглядаючися. Пригадав собі, що народ уважає се за добрий знак, як за лихий уважає те, коли дорогу перебіжить заяць.

— "Лисичка — божа кіточка", повторив слова народної приказки і йшов далі. Вийшов на якусь малу полянку і почув один-одинокий переляканий оклик:

— "Ах!"

Перед ним стояла молоденька, струнка дівчинка з цвітом червоного чебрика в руках, який саме збирала. Заквітчана була також чебриком. Її чиста одіж і ціла постава вказувала на те, що була не простого смерда дочка. Сподобалася йому на перший погляд. Особливо її схороване личко, хоробливо бліде.

Князь легко склонився і сказав:

— "Я заблудив. Чи далеко відси до Галича?"

— "Ой, досить далеко", відповіла, прийшовши до себе й цікаво оглядаючи їздця. "Може твій кінь зраний?" запитала, бачучи, як утомлений скорою їздою кінь потикався.

— "Ні, не зраний, але певно голоден і пити хоче".

— "Тут зараз може попастися, але напоїш його хиба коло нашого дворища, бо тут близько води нема".

Князеви сподобалася її м'ягка мова і горда постава й особливо се, що вона так живо займалася втомленим конем. Порівнав її в думці зі своєю жінкою і сказав собі: "Ольга й чоловіком не занялася так скоро".

— "Чи далеко ваше дворище?", запитав. "І хто твій батько?"

— "Боярин Чагрів", відповіла. "А хто ти?"

Князь почувши ім'я Чагорова, не хотів уже заїздити там. Йому не подобався старий боярин зі своїми вісьмома, чи тепер сімома синами,

бо один погіб у Дциня. Вони скрізь показувалися цілою чередою і дуже грімко сміялися разом, на що вже матір князя з неохотою звертала увагу. Всі вони вічно позивалися з сусідами перед княжий суд. Тільки один Борис між ними видавався йому розумним, але якраз його рідко бачив. Був се високий молодець, тепер вже мужчина, дивно подібний до сестри.

— "Не можу тобі сказати, хто я", відповів князь.

— "Чому?" запитала зацікавлена.

— "Бо я мав суперечку з одним з твоїх братів", відповів князь, що добре знав справи свого оточення.

— "З тим, що не вернув?" запитала з ледви помітним смутком. "Адже я і так довідаюся від Бориса, як ти називаєшся. Властиво знаю вже тебе. Борис казав, що ти служилий дворянин князя Мстислава, і що ти не злий чоловік, бо не пішов зі жалобою до нашого князя на мого покійного брата".

— "А як би я був пішов?"

— "Батько каже, що князь не любить Чагрових".

— "Так? А чому?"

— "Не знати. Але от як роздавав посадництва, то всі боярські роди дістали щось, лиш Чагрів ні один. Був би певно покарав мого бідного брата. А він умів би придумати кару!"

— "Так каже батько?"

— "І брат Борис таксамо каже".

— "Значить, ти боїшся князя? А бачила ти його?"

— "Я навіть його полководця Руальда боюся дуже, не то князя. А ще до того знаю, що він не любить Чагрових. Князя я бачила вже давно, ще як жив воєвода Халдієвич, що приїздив до нас. Але я тоді дитиною була".  
— Випрямилася і поправила віночок.

— "Якто? А на візд князя до Галича ти не цікава була подивитися? Так багато боярських дочок бачив я там".

— "Я була хора".

Ярослав вдивився в її виснажене хоробою личко. Йому дуже залежало на тім, аби вона ще говорила, як найбільше говорила. Перший раз від довгого часу почув принаду до чогось, зацікавленнє чимсь. І вмить оживився, відмолоднів.

— "Кінь не хоче їсти, мабуть напоїти його треба, як відпічне", сказав князь. "Заведи нас обох до води, нехай і дальшої".

Вона усміхнулася і сказала:

— "Бачиш, коли ти такий завзятий, то за кару сам будеш голоден".

Ярославу дуже сподобалося те, що вона не налягала вже на нього,

аби йшов до криниці біля їх дворища. Готов був якраз тому піти. Але вона не говорила вже про те, а князь, в роді котрого від часів Святослава Завойовника дуже дбали про коний, хоч сам був голоден, не уважав на те. Взяв коня за повіді і готов був іти за нею.

Втім вона рушила і стала.

— "Ти на правду хочеш іти до дальшого жерела?" запитала. "То зажди хвилинку, я й тобі винесу їсти!" і пустилася в напрямі до дому.

Ярослав майже з острахом крикнув:

— "А не скажи, з ким ти зустрілася, бо... бо... бо відіду і мій кінь через те не напється води".

Задержалася і запитала:

— "А відки ти знатимеш, що я скажу?"

Ярослав погрозив инакше:

— "Бо більше не приїхав би я сюди. А тут так гарно і приємно".  
Усміхнувся до неї усміхом першої, для обоїх несвідомої ще прихильносте.

Ся получена з усміхом погроза мала пожаданий успіх.

— "Не скажу!" відповіла. "Впрочім, не маю кому сказати. Батько з Борисом у Галичі, інші брати десь пішли, а матері хиба вечір можна щось сказати, бо все порається".

Пішла скоренько.

Ярослав ждав мов на грани. Коли зникла між деревами, думав, що се була сонна мрія і боявся, що вона не верне. На саму думку про те почув біль в мозку. Ждав довго, дуже довго. Так йому бодай здавалося. Ще ніколи на нікого не ждав так нетерпеливо. І се було перше солодке терпіннє. Він навіть не знав, що тут тепер народилася його любов, яка мала для нього\* мати в дальшій життю величезне

Вернула. З далека бачив її, як ішла. І тішився її зручним, легким, гармонійним ходом, любувався ним, як музикою або єлинською книгою. Несла щось у білій хустині. І на голові мала вже білу, шовкову хустинку зі золотистими, вузкими краями. Ще красша була в ній, як передтим.

Зараз станула перед його конем і пішла наперед. Ярослав ішов з боку і весь дровав. Кожний рух тої дівчинки ділав на нього як філя теплої водиці ділає на втомлене тіло подорожного. Старався часто дивитися їй в очі й не чувся, як знайшлися на якійсь більшій поляні, де зпід горбка журчало жерело.

Вона поставила біля жерела харч у платинці і сказала:

— "Знаєш, що мене тепер дуже займає?"

— "Ні, не знаю!"

— "А сього так легко догадатися!" і засміялася тихо.

Ярослав напружив свою думку. Йому здавалося, що від того, чи він

відгадає, залежить його щастя. Помалу почав говорити:

— "Може — се,— чи — я — наперед — напою коня — чи сам — наплюся?..."

І вдивився в її оксамітні, молоді очі, що зі здивування отвіралося широко. Вона відповіла:

— "Так. Але сего, що я тепер думаю, вже не відгадаєш, хоч воно ще лекше!"

Ярослав, опанований ще вдоволенням ізза першої відгадки, не міг напружити вже думки і відповів:

— "Ні, сего вже не можу..."

— "Я думаю, що ту першу загадку зовсім не легко було відгадати, хоч я й говорила, що легко. Бо ти міг відповісти, що я думаю над тим, хто ти? Або чи одно ти міг відповісти!"

Ярослав сказав поважно, беручи коня:

— "Отож знай, що я був би наперед напоїв коня навіть, як би ти не була мені завдала такої загадки".

— "Ти мусиш бути добрий, коли так любиш коня. Батько все каже, що хто любить худібку, того й худібка любить і що худібка злого чоловіка ніколи не буде любити".

— "Навіть як він її любить?"

— "Який же бо ти! Адже я сказала, що злий худібки не любить!"

— "Ні. Того ти не сказала".

— "Якраз сказала!"

Се була перша суперечка Ярослава з його першою й останною любкою. Він не був невдоволений з неї.

Вона розв'язала білу хустинку й розстелила на траві тай почала розкладати те, що в ній було: хліб, кусень студеного мяса, кілька гарних грушок і кілька золотих як сонце пластинок вощини з медом.

— "А посуду до води забула!" — сказала зажурена.

— "Я вже мию руки, бачиш, як міцно мию; можна пити з долоні..." сказав сміючися князь. Мав таке вражіннє, як би вже від давна були знакомі. Їв смачно, бо був голоден. А ще солодша чим солодкі пластинки з медом була для нього ніжна, майже незамітна услуга її: вона незначно, мов соромлячися, підсувала одно по другім. Чувся так добре над сим гарним жерелом, оточеним гущавиною корчів, так затишно і приємно, що віддав би княжий замок у Галичі за скромний дім близько сього жерела".

Скінчивши їсти, гарно подякував і сказав:

— "А тепер напємося води зі жерела Настасі!"

— "Якої Настасі?" запитала піднімаючи очі зпід своєї шовкової хустинки.

— "Адже ти так називаєшся?"

— "Звідкиж ти знаєш се?" запитала здивувана.

— "Чув на Волині!" зажартував князь.

— "То не може бути!"

— "Ні, ні, Настасю. Я чув у Галичі від дворян князя Ярослава, що

боярин Чагрів має дочку Настасю і що вона дуже--" урвав. Вона

питала поглядом: що?

— "Гарна", докінчив по хвилі.

Настася легко змінилася на лиці, мало не зарум'янилася. Але її бліде, схороване личко не мало ще тільки крови. Не відповіла нічого.

Ярослава опанувало бажання, звернути розмову на князя. Якраз не на себе, а на князя. Подивився на сонце і сказав:

— "Вже дуже час мені їхати до Галича. Чи вступиш з боярськими дочками на замок, як будеш коли в Галичі? Я ще там буду якийсь час".

В душі не бажав собі того.

Бачив, що вона хотіла його спитати, чи не приїде вже тут до неділі і бачив, як перемогла себе скоро.

— "Ні" відповіла. "Князь не любить Чагрових і тому не треба йому пхатися на очі. Борис не раз говорить се батькови".

— "Отже й ти не любиш князя?"

— "Я його не знаю й боюся. А ти вже від давна знаєш нашого князя?"

— "Від десяти літ".

— "Так? Цікаво, що той князь думає?"

— "Я тобі можу сказати"... І подумав, що легше йому стане на душі, коли висповідатися зі свого горя тій дівчинці, яку випадком зустрів на лісній полянці і яка навіть не знає, з ким говорить. З дійсним співчуттям для себе продовжав оповідання про молодого князя, кажучи: "Він дуже нещасливий чоловік, бо оженився не зі своєю вибраною, тільки по батьківській волі і тепер нудить світом".

— "Про се і я чула".

Тепер на князя прийшла черга, дивуватися. Бо він дуже крився зі своїм горем.

— "Так?" запитав. "Від кого?"

— "Всі оповідають. Шкода його!"

— "Хоч не любить Чагрових?"

— "Хоч не любить Чагрових! Я ж не казала, що він їх має за що любити".

Князь тронутий глибоко вісткою про те, що всі знають про його нещасливе життя зі жінкою, мало не втратив панування над собою й не відповів мимохіть, що є за що любити Чагрових. Чув і розумів уже, що ця дівчинка з роду Чагрових дуже йому припадає до вподоби. Розмова з нею плила йому як вода зі "жерела Настасі". Не так, як з мовчаливою жінкою, що говорила багато лиш тоді, як на щось жалувалася. Кілько він дав би тепер зате, щоб не мати тої жінки! Віддав би зараз і Погорину Волость і навіть Бужськ. Але діти, діти! подумав зі жалем.

Ратувався, як міг, перед власними думками. "Ся не надається на княжий двір; така розмова, як тепер, добра на два-три рази!" сказав собі з боєм і щоби впевнити себе, що має слушність, запитав:

— "Але ти може більше цікава знати про те, що думає князь, які заміри має, які спілки і союзи, чи не хоче робити яких нових походів, проти кого і пощо?"

Був майже певний, що вона відповість: хочу знати про двірське життя, про жінку князя, чи не має любки і т. п. Але якеж було здивування князя, коли молода Чагрівна оживилася ще більше як тоді, коли він "переказав" їй, що вона дуже гарна і сказала:

— "Так. Я дуже хотілаб знати особливо те, чому князь Ярослав не хоче Київа? Він все ще так говорить?"

— "Від когож ти се знаєш?" в найвисшій мірі здивуваний запитав Ярослав.

— "Якто від кого? Полководець Руальд говорив про те вже кілька разів у нас і брат Борис також. А свояки й бояри, що заходять в гостину! Вони гадають, що я таких справ не розумію і говорять при мені про все. Але й вони не все розуміють. Раз оповідав Руальд, що князь Ярослав був би такий великий, як Володимир або навіть Святослав Завойовник, як би був на Вишневій Горі під Теробовлею не побачив побитих полонених і цілі купи відрубаних рук..."

Спустила очі й ще закрила їх долонями, як би не могла знести картини, яку викликала в уяві своїми словами. І добре сталося, що не дивилася на князя Ярослава. Бо він дуже мінівся на лиці. Мав розв'яз-ку свого зречення в Київі і свого вражіння по заняттю гирл дунайських: зрозумів, що зломало й розпрягло лук його внутрішньої сили. Боявся, що зрадиться перед тою молодого дівчиною,— він, що підступом брав старих, розумних князів! Чув, що тоді прислоб його щастє, як банька піни.

Встав.

— "Як не скажеш в дома нікому, що ти зустрілася з тим волинським дворянином, що мав суперечку з твоїм братом ізза вбитрго коня, то я невдовзі приїду знов на ту саму поляну, де вперве побачив тебе. Будеш там?"

Змінилася злегка на лиці, як тоді, коли їй "переказав" комплімент і по хвилі відповіла, але дуже тихо:

— "Може".

Князь взяв коня за поводи й підпровадив Настасю на ту поляну. Багато був би дав за кілька цвіток чебрика з її ручки. Вона очевидно догадалася, бо зірвала троха чебрика, але не подала його Ярославу, тільки порозкидала незначно біля себе. Він з усміхом позбирав міцно пахучий цвіт, сів на коня і поїхав — скоро, скоро, не оглядаючись.

Летів, як вихор і чув у собі силу вихру. Любов починала вже лічити тяжку рану душі, завдану під Теробовлею,— заки сама почала завдавати рани, ще глибші і ще тяжші. Думки лискавицями шибали йому по мозку і трудні заміри та великі пляни, які були йому ще так недавно не під силу, тепер видавалися легкими як перо. Великий огонь любови, що починав палахкотіти в нім, немов домагався величезного пального матерялу.

Молодий князь почував себе дуже сильним і дуже щасливим — і все кругом хотів таким зробити, хотів укріпити державу свою з усіх сторін, затворити карпатські провали панцирними полками, на віки замкнути для Галича всі гирла Дунаю, скріпити Червенські Города і границю Попряду, зайняти святий Київ і степи половецькі, а в середині перевести реформи, яких не могли зробити навіть Володимир Великий і Ярослав Мудрий!

Летів як вихор до замку, немов боявся, що на те все не стане йому часу. Бо сили стане! Мав вражіннє, що все, чого до тепер доконав, було тільки зачетом, який йому наперед виплатила його любов.

Приїхав дуже пізно.

Весь час не знав, яка пора, хоч багато разів дивився на небо.

Усміхнувся до себе, думаючи:

— "Як би так була мені принесла якого питного меду, був би я переконаний, що дала мені "напитися" — любовного чару. Але — я пив там лише жерельну воду і то з влясних рук..."

#### ЯК ДВІЧІ ВІДКРИЛИ ТАЙНУ князя

Глава третя, котра оповідає про перших сватів до старшої донечки князя; про просьбу австрійського князика; про виїзд князя в звичайнім напрямі і про обережні за-ходи бирича Яструба, щоб відкрити, куди князь їздить; про Яструбовий успіх і його оповідання княгині-матері; про відвідини старої княгині у сина та про найбільш памятний виїзд князя на Мені поляни коло Чагрова; про найдовшу розмову князя з Настасею і про те, як їх обоє відкрито в чагрівськїм лісі серед ночі при більшій скількості свідків.

Вже в замковій брамі заримітив князь якийсь незвичайний рух і воїнів у чужосторонних одягах. Придивився їм: то були Угри і ще якісь німецькі ратники. Начальник замкової сторожі, молодший син воєводи Надітича, приступив до князя в новім, як все, панцирі й при блискучій зброї тай повідомив князя, що приїхало посольство нового угорського короля Стефана й австрійського князика Гайнріха ("Язо-міргота"), перше з великими дарами.

— "Що за діло може мати до мене новий угорський король?" подумав князь. "Бо він від кількох літ засипає мене дарами"...

Пішов до своєї кімнати. Пам'ятаючи батьківську науку, що кожного треба як найскорше вислухати, особливо ж чужих послів, бо вони можуть принести вісти, яких опізнення може мати необчислимі наслідки, визначив обом посольствам послухання на слідуєчий день в полудне — хоч дуже нерадий був з того, що не зможе поїхати до Чаг-рова.

Засипляв уже з думкою про Настасю, не про скуку. Спав твердо і встав оживлений, немов відроджений. Вже вчасним ранком взявся з охотою до полагоджування ріжних справ. Лице Настасі троха перепиняло його в праці, але посидівши хвилю з думкою про неї, тим живіше брався до роботи. Між предложеними собі списками жалоб знов побачив жалобу старого — Чагорова на якогось сусіда. Се йому звичайно відбирало добрий гумор. Але тепер ні. Покликав Гражданця й казав собі переповісти між іншими також справу Чагорова. Гражда-нець, знаючи, що князь не любить Чагрових, почав:

— "Сей знов — і як звичайно з неслухною жалобою!"

Але князь відповів.

— "Зараз, зараз! Оповідай докладно. Не кождаж справа Чагорова мусить бути неслухна!"

Гражданинець докладно представив справу і сказав:

— "Мені здається, що його жалоба неслухна".

— "А мені якраз, що слухна", відповів князь. В очах стояла йому Настася і чув її мягкі слова: "Князь не любить Чагрових". Запах її чебрика, який мав ще при собі, одурював його. І він порішив справу на користь Чагорова. Був се його перший несправедливий присуд в су-дейських

справах — і самотній. Болів його ціле життя. І не раз опісля, як померла вже Настася і смерть нечуваною ходою зближалася й до нього, думав про той присуд і говорив до себе:

— "Про мене в похоронній промові не можна буде сказати: помер судія справедливий... як сказано про покійного батька мого".

Але тепер бачив лиш личко Настасі.

Угорське посольство предложило просьбу свого короля, щоб заручити з ним старшу донечку Ярослава.

Князеви сподобалося те, що за його дочками вже від тепер просять. Але відповів, що Оленка має ще йно дев'ятий рочок і найскорше можна буде говорити про її мужа за п'ять-шість літ, причім не забуде першої чести, яку йому зробив Стефан, король угорський.

В думці мав одначе чужий Суздаль і ще більш чужу Буду тай постановляв, віддати сю донечку за українського князя, хоч би й менше могутного.

Австрійське посольство просило о податковій полекші для своїх купців при впливанні Дунаєм на Чорне Море. Відслав його до свого скарбника, заявивши, що такі справи полагоджує постійно скарбник. Що йно на випадок відмови полагоджує сам по вислухання скарбника.

Вийшовши з радної гридниці, приказав заставити пир для посольств. Хотів їхати до Чагорова без обіду. Але було вже з полудня і — головне: Настася певно не буде на тім місці, заки доїде. Представив собі, яке пусте булоб для нього те місце без неї. І який пустий був би весь Галич і вся волость його, як би її не стало. Чув, яка вона дорога для нього. Любов горіла вже в його серці, ясно як суха кедрина, що довго ждала на спалення. На пирі лиш показався на хвилю і пішов працювати.

На другий день рано завізвав до себе Яструба і сказав йому:

— "Мені здається, що за мною дальше слідять. Приказую тобі кожного, хто з моїх людей з заміром чи слідити мене, чи хоронити — виїде за мною протягом часу потрібного на те, щоб піший післанець дійшов до Болшева,— увязнити на дорозі і заявити йому, що зроблю з ним те саме, що робив Іван князь берладський з моїми боярами! Я вже тепер і берладський князь!"

Мав уже до збереження тайну...

Виїхав сам, взявши харчі на дорогу. За перевозом звернув у противну сторону і що йно далеко в лісі завернув в напрямі на Чагрів.

Начальник биричів Яструб, хоч не переходив школи византійських прагматевтів і тайних агентів, але вже за старого князя виробився так, що не міг жити без слідження за всілякими "справами". Бирич з діда-прадіда, знав Київ, Чернігів і Новгород так докладно як Галич, а Византію й інші столиці також досить докладно. У галицькій волости мало було місцевостий невідомих йому.

Він не вислав сим разом нікого, але — вибрався сам на добрім коні за слідом свого князя. їхав дуже обережно. По дорозі думав, як оправдуватися на випадок зустрічі з князем. Оправданне мав знамените: "хотів переконатися, по приказу князя, чи хто не слідить його, може на приказ княгині".

Його собака була з ним. Дав їй понюхати одіж князя, яку взяв сі собою і їхав за нею. Час до часу злазив з коня і надслухував, чи не чути тупоту. Але кругом панувала тишина. Вже хотів завертати в переконанню, що князь оттак собі їздить по полях і лісах, тим більше, що трафив на якийсь потік, котрим князь мусів їхати, і собака втратила слід. Але нараз собака заметушилася живійше і побігла в зовсім инак-шім напрямі, як бігла досі. Се заінтересувало старого бирича. Старий віком

він ще не був, але що так його називали підвладні, отож і він так називав себе. Він зсів з коня й докладно придивився підшуканим слідам.

7 1540-1

145

— "Нема сумніву", сказав до себе, "се ті самі сліди. Тут князь пустився найбільшим бігом, мабуть, щоб надолужити час, утрачений на змилення нас, Ось кінь його ледви кінцями копит дотикав землі і рівно кидав обома парами копит. Добрий кінь"... "А може — подумав по хвилі — тут грозила князеві яка небезпека і князь тому нагло скрутив?"

"Старий" заметушився. Він любив "молоде львиня", як за прикладом старого Веремунда, з яким часто попивав медок, називав князя. Зрозумівши, що в разі небезпеки для особи князя, був тут поки що його одинокою помічу, оживився старий і мов відмолод. Побіг праворуч і ліворуч від сліду княжого коня і закликав собаку. Але ні він, ні вона не знайшли нічого підозрілого. Собака побігла далше, а він нахилив ще голову й пильно дивився. Був в тій хвилі з лиця дуже подібний до своєї собаки.

— "Значить", сказав до себе, "тут не грозила князеві ніяка небезпека. Тільки спішно йому було. Гм... цікаво".

Поїхав далше, що якийсь час зсідаючи з коня і надслухуючи.

— "Старий я, а дурний!" сказав по хвилі до себе. "Щож то за викрут, коли я скажу князеві, як би зустрів мене, що я їздив слідити тих, що його слідять?! Адже він не дурний! Го, го! Зараз скаже: "А покажи но, достойних биричів моїх і прагматевтів княгині-матери ще до-стойніший начальнику Яструбе, в яким саме місці побачив ти сліди тих, що слідили за мною? Га? І чогож ти зайшов аж так далеко? Щоби їх слідити, чи —

мене?"... "Яструбе! Тут гортанна справа і ти готов у Галичі побачити Берладь", з притиском сказав до себе. "З сим нема жартів!"

Станув, подумав і вернув на місце, де гиривязав коня.

Доїхав аж до потоку, де князь їхав його коритом, вишукав місце, де князь вїздив у потік, зсів з коня, роззувся, босими ногами зробив багато слідів на мокрім березі, опісля пішов у ліс, вирізав з кори дві дощинки, привязав їх собі під підшви ніг і ними зробив ще більше слідів. Потому взутий перейшов ті сліди, щоби лишити свої сліди на знак, що оглядав їх. Ї весело поїхав — далше за слідами свого коня. Бо Яструб був духом молодий: для нього що йно там зачиналася інтересна робота, де можна було побачити — смерть. Від такої роботи не відступав. Може тільки тому не вдалося йому впасти на слід пропавшого Мирослава, що слідженне за ним було за мало небезпечне.

їхав уже сміливійше і скорше, але все час до часу зсїдав з коня і надслухував. А як побачив по слїдах, що біг княжого коня став помаліщий, зсів з коня, привязав його до дерева і пішки пішов далше з собакою. Так був досі занятий слїдами й думками, що тепер перший раз оглянувся по околиці, причім бурмотів до себе:

— "Туманієш, вже, старий Яструбе, туманієш!"

Околицю знав як своє гумно і скоро зміркував, що мусить бути недалеко Чагорова. Се його зовсім "збило з пантелику", як зараз таки голосно признався. Бо вже довший час крутилася йому по голові думка, що тут мусить бути женщина в грі, але чейже не Чагрівна? Адже князь і на перехід не любить Чагрових!

Нараз старий бирич станув мов поражений! Лице його змінилося і він приупав на коліна. Аж кілька річий зложилося у нього на те сильне вражінне: несподівана поляна, на яку вийшов з гущавини з похнюпленою в задумі головою, тихе скомлінне його собаки, дрібний слід очевидно

жіночих ніжок, які в ту саму хвилю побачив на сім краю поляни і пригадка останнього суду князя в справі Чагрових, що наробив багато шуму між боярами і придбав князеви славу найсправедливішого, бо всі казали: "Бачиш, хоч не любить Чагрових, але не дав їм зробити кривди; Чагрів уже давно не виграв ніякої справи, аж тепер за молодого князя!"

Над усіми тими вражіннями панували у нього два почування: обурення на себе самого зате, що так призабув той суд князя і не пригадав собі його, навіть тут, під самим Чагровом, і страх за князя. Бо старий Яструб від часу як йому з волоським купцем утікла молоденька жінка, яку дуже любив, лишивши малу донечку, твердо вірив у те, що для відважного мужчини нема небезпеки, крім жінчини, яку любить.

Ще не прийшов до себе зовсім, як уже завязував собаці рот, до чого вона привикла була у нього і знала, що від тепер треба бути дуже тихою. Був уже певний того, що князь любить — Настасю Чагрівну. Але мусів переконатися про се. Бо тут небезпека була найбільша і ніяка сила не моглаб Яструба відвести від докінчення діла. Бачив уже по напрямі слідів, куди вони пішли обоє: очевидно до жерела в лісі. При нім він тому вісім літ імив у ночі розбишацьку шайку, що довго бушувала по околиці й лагодилася напасти на дворище Чагрових. Знав добре се жерело. Але наперед оглянув уважно сліди на поляні і сказав ні то до себе, ні то до своєї собаки:

— "Ага! Розумієш? Настася Чагрівна була скорше, чим князь і досить довго мусіла ждати на нього; он куди ходила. Тут і тут збирала цвіти — ага, які! — чебрик! Значить, вони довше вже добре знаються, коли князь вказав їй, що се улюблений цвіт його матери. Сказав або й ні! Дурний ти, Яструбе. Адже ні бодяків ні дівини рвати не могла, а тут інших цвітів нема. Гм... Але що не перший раз він тут, се певне. Бо ось сліди, як підходила раз-ураз до сего краю поляни, відки мусів над'їхати і як зустрілися і як зараз разом пішли до жерела! Но, не пирожися так, Яструбе, се не така знов штука, збагнути по тім, що бачиш. Але ти братчику скажи, котрий раз вони бачаться, ось що!"

Пішов в напрямі жерела, хильцем, уважно. Вкінці повз на руках і ногах, лишивши собаку за собою.

Доліз до густих кущів над жерелом й уважно розсунув галузки на малу щілину.

І побачив, як князь сидючи над жерелом з Настасею, держав її в обіймах і цілував. Вона мала замкнені очі. Лиця князя не бачив. Лиш раз кинув оком на те крізь отвір гущавини і поповз назад. Дістався до своєї собаки, потому до коня і скоро найкоротшою дорогою вернув до Г алича.

Поїхав просто до дому, не на замок.

Старий бувалець мав звичай, переспати кожду трудну справу і що йно потому рішати, що робити. Повідомити стару княгиню про те, що бачив, значило повідомити й князя. Про се не сумнівався: бо надто добре знав людий. Старий весь день носився з ріжними думками і — вкінці рішився, повідомити про все княгиню Евдокію. Не вірив, що вона зможе перешкодити нещастю, але хотів мати чисту совість. Прирікав старому князеві нераз, опікуватися щиро всім, що обходитиме його жінку і сина. Впрочім не зробити ужитку зі свого відкриття, се було противне його довголітній практиці, що стала його другою натурою. Одначе знаючи, що його зате жде, пішов до монастиря св. Івана й висповідався на смерть у ігумена Данила. Про своє відкриттє не згадував на сповіди, бо ке вважав його гріхом, лиш сповненням служби. Вернув до дому, поцілував свою донечку і пішов на замок.

Прийшов до старої княгині й по порядку докладно почав оповідати все від хвилі, як виїхав за князем з його одіжю і своєю собакою.

Княгиня Евдокія уважно й з найвисшим напруженнєм, але спокійно слухала оповідання Яструба, не перебиваючи ні одним словечком. Вона слухала того оповідання про першу любов свого сина з дивним задоволеннєм. Свого часу була противна подружому звязкови сина зі

суздальською княжною, бо мала для нього на приміті дві византійські царівни. Але улягла представленням покійного мужа. І тепер мала передовсім вдоволеннє, що на її стануло. Невістки не любила, хоч ніколи не дала того пізнати по собі і навіть постійно ставала по її стороні. Але тепер мала вдоволеннє з того, що та як лід студена Суздалька не посіла любови її самотнього сина.

Сам факт, що молодий Ярослав пошукав собі за домом радости, якої не мав в дома, не зробив на його матері злого вражіння вже тому, що вона за молодих своїх літ бачила не такі річи на зіпсутім византій-ським дворі. Впрочім в тих часах гюзаподружжі взаємини мужчин скрізь осуджувано поблажливо, а подекуди навіть викпivano таких мужів, що не мали позаподружжих знаомств. У нас не перевівся ще був тоді вплив старої віри, яка зовсім на рівні ставила дітий неправого ложа з правесними і в народі і в княжих теремах. Володимир Великий був нешлюбним сином князя Святослава і боярівни Малуші, але тільки раз в життю почув за се обиду: від гордої полоцької княжни Рогніди, яку зате силою запровадив під вінець зі собою.

Правда, християнська церков якраз тоді гострійше і з більшим завяттем, чим колинебудь опісля почала викорінювати старі погляди і звичаї. І се, а не що инше занепокоїло побожну княгиню. Вона боялася, щоб самотній син її не втратив попертя церкви і слуг її та не опинився без прихильників; боярам не вірила тим більше, що бачила, як син постійно бере в опіку слабих і гноблених; а про почування міщанства до свого покійного мужа, які перейшли й на сина, знала аж надто добре. До того прилучилися у неї ще забобонний острах Яструба гай материнське прочуттє. І серце стискалося їй в груди мов кліщами, коли слухала оповідання бирича. Але не дала пізнати по собі, що діється в ній, тільки як бирич скінчив оповідати, щиро подякувала його за труд і твердо сказала на прощаннє:

— "Нікому ні словечка про те! І застановити дальше слідженнє князя!"

Приказала повідомити себе, коли приїде син і як тільки дали їй знати, що князь уже в своїй кімнаті, сама пішла до нього, хоч звичайно взивала його до себе. Хотіла несподівано побачити радість свого сина в його кімнаті.

Увійшла незаповіджена.

Ярослав ходив по кімнаті великими кроками й очевидно мрів — про Настасю і про міцно пахучий цвіт чебрика, який держав в руці і про мерехтячий за лісами Київ, та похід на Дон великий, про нові кріпости й будівлі та про заможні загороди смердів й увільнення закупів з довгу. Мав оживлене лице і щастем сияючі очі.

Здивувався незвичайними відвідинами матери, що мала зворушений вигляд лица.

— "Чи сталося що незвичайного?" запитав цілуючи її в рамя і присуваючи крісло до огнища, що горіло ясною полемією, як колись за часів батька.

— "Ні, ні, нічого. Тільки ти так рідко тепер відвідуєш мене, що я прийшла хоч подивитися на тебе. Багато часу не заберу тобі. Бачу, що ти занятий і — щасливий. Мені більше не треба. Але будь обережний, мій сину, в щастю своїм, будь дуже обережний!..."

Слези станули їй в очах і вона заплакала, тихо, як на похороні мужа, заплакала слезами радості й остраху, збудженого якимсь зловіщим прочуттєм. Мала вражіння, мов би невдовзі вся радість мала геть забратися з сеї кімнати і з усіх кімнат княжого замку в Галичі, але не говорила сього синові.

А він сів коло ніг матери, як за часів дитинства і подумав:

— "Як же радо сказав би я їй, що знайшов щастє на лісній поляні коло Чагрова. Але годі, годі... Матір очевидно серцем відчуває, що я щасливий".

І почав матері оповідати про свої великі заміри і широкі пляни. А вона слухала і дивилася в нього як в образ. Колиж дійшов до своїх замірів, щоби скріпити смердів й облекшити долю закупів, вона відповіла:

— "Пощо наражати себе на ворожнечу бояр? Чиж не досить тобі ворожнечі міщанства? І на що тобі придадуться ті смерди?"

— "На них збудую силу міцнішого Галича. Коли свобідні смерди будуть численні і заможні, доставлять мені багато здорових воїнів і вся країна буде управлена як огород. А мужицький воїн ліпший чим боярин: він більше витревалий і в бій іде спокійно, як до церкви. Я мав нагоду надивитися на те. А який він мало вибагливий і який вірний, мамо!"

— "Памятай, тільки, що найпізнійше доходить до ціли той, що надто спішиться. Пожди, аж вимруть ті старі бояри, що брали участь в походах твого батька. А тоді ти матимеш перевагу не тільки своїм умом, але й літами та досвідом; хоч я вже тоді не буду бачити твоєї могутности, але зречуся радо тої радости, щоб тільки ти напевно осягнув її".

В очах її блиснув розум византійських імператорів.

— "Так, так", відповів, "то правда, але треба, мамо, робити, поки молодість не улетить..."

— "Вона не улетить, поки матимеш радість з життя".

Усміхнувся до неї з вдячністю.

Встала. Ні одним словечком не згадала синові, що знає його тайну. Не хотіла мутити йому щастя. І пішла до своїх кімнат, успокоєна троха.

Бирич Яструб, що бачив, як стара княгиня виходила з кімнати сина, кожної хвили очікував завізвання до розгніваного князя. Але його не взивали. Не спав до рана. А як побачив, що князь виїжджає до Чагрова, сказав собі:

— "ї знов ти ошибся. Вчися і вчи до смерти, а напевно помреш дурним!"

Скликав биричів князя і прагматевтів княгині та заявив їм, що сам уже подбав о безпеку князя на його прогулях і що князь та княгиня не бажають собі дальшого береження особи князя.

А молодий князь переживав найкрасші дні свого життя. Для нього инакше плив тепер Дністер, инакше шумів ліс за ним, инакше світило сонце і навіть пожовкле листє, що падало з дерев, мало якусь весняну живість. Переживав серед глибокої осені першу весну своєї молодости. ї все його тішило, відчував цілою душею радість з життя. І говорив нераз до себе: "Який же той світ гарний і як же довго не бачив я краси його!"

А олицетвореннєм тої краси світа і радості з життя була для нього "маленька" Настася, як залюбки називав свою любку. Вона при-нім також рада була з усього — і з журчання жерельної водиці і з ше-лесту пожовклого листя, що встелило ліси і з чорних ягідок урдовини, яку разом збирали і з його княжих дарунків. А Ярослава найбільше бавило те, що вона мала однакову радість з дорогоцінних ігерел і жемчу-гів і з жовтого цвіту розхідника з дрібоньким восковим листєм, якого часом привозив їй з княжих огородів і навіть з чебрика, якого для неї назбирав по дорозі або з червоного букового листя. Бо вона рада була ним. А він рад був нею; особливож тим, що здобув любов її не як князь Галича, Перемишля, Звенигорода, Теробовлі, Берладі й Текучі, але як невідомий чужий дворянин, що нині тут, а завтра може повіяється з вітрами.

Дійсно княжих дарунків давав їй не багато, бо боявся, що вона не зможе їх укрити і що тоді відкриють, хто він, а з тим і його щастє щезне.

Але вона зручно ховала дорогі подарунки його, о що він звичайно дуже просив. І ще тішився тим, що ніколи не запитала його, коли повинчаються: їй досить було щастя, яке мала з ним.

Але щастє ніколи не триває довго: воно крихке як цвіт голодника, про який навіть трудно сказати, чи се цвіт, чи овоч, чи піна. А вистарчить подути, щоб його не стало.

Так само не стало й щастя Ярослава Володимирковича і Чагрівної Настасі.

А щезло воно якраз від того, чого так боявся Ярослав: їх відкрили. Але зовсім инакше, як відкрив начальник биричів Яструб, висланий матірю князя.

Сталося воно так:

Одної днини — було се в п'ятницю, чого князь ніколи не забув — спізнився він значно на свою любу розмову з Настасею. Але вона так уже була привикла до його відвідин, що терпеливо ждала. А як поспішно над'їхав князь, не тільки що не зробила йому виговору, але ще більш радісно привитала його, своє щастє, якого не сподівалася вже сеї днини. Ярослав тим сердечнійше припав до неї. І була того дня їх розмова ще більш солодка, як звичайно і ще більше довга. Князь відчув потребу, висповідатися перед нею з усього горя свого і зі всіх надій. І почав їй оповідати, а все не про себе, лиш про князя, як йому прикро жити в величавім теремі княжім, яка понура і для мужа непривітна зробилася княгиня Ольга, і як князь терпить від того і рідко буває дома, але мимо всего будує в думках великі пляни. Оповідав їй про Київ, про підземні печери Лаври, про Собор Софійський, про Церкву Десятинну і про те, що колись увійдуть там може з князем Ярославом галицькі полки, як увійшли вже раз, тільки не вступаються відтам, але получать Галич і Київ на віки а тоді не треба буде боятися вже ні приходу голодних Ляхів, ні чорних Угрів, ні диких Половців.

— "І княгиня Ольга не любить такого мужа?" запитала здивувана. "А я люблю тебе вже зате, що тобі такі гарні річі тільки подобаються, хоч ти не годен доконати їх, Я такого чоловіка, як має княгиня Ольга, шанувалаб як Бога і любилаб більше ніж себе і батька і матір і брата Бориса!"

Ярослав горів у щастю. Ї не бачив, як сонце клонилося до заходу і як вохка мрака падала на листє, що встеляло землю.

— "Пізно вже!" сказала Насгася. "Скочу до хати. Там уже десь неспокійні за мене".

— "Але ти вернеш ще? Мені гак добре з тобою".

Не відповідала нічого. Підпровадив її аж близько дому і ждав. Ще не видихав з грудий своїх горячого щастя любови, яке розпирало їх, як Настася вже вернула. Взяла теплійшу одіж і харчу. Вона з кожною зміною в одєжі видавалася йому красша й інтереснійша. Ніколи в життю не був на ліпшім пирі, як споживав тепер, запиваючи його же-рельною водою, яку черпав принесеним з харчем ~ глиняним горнятком.

І знов поплила розмова така довга, як Дністер. Плила безпере-ривно, аж зійшов блідий місяць над золотим і червоним листєм опавшим з дерев. О чім так довго могли говорити князь Ярослав і Настася Чагрівна?

Є багато книг, в яких пишуть про любов, пишуть століттями письменники різних часів і народів. Але ні один з них не описав іще такої розмови. Бо той, хто любить щасливо, не говорить про те, а як скінчиться його щастє, що все треває не довго, приходять чорні дні, в яких горе як смола заливає різьблене щастєм поле споминів його і лишає тільки тут і там сліди давного. І добре, що так робить горе, яке нищить навіть спомин любови, бо нестерпно булоб людині, жити з трупом власного щастя в душі. А знов ті, що не любили ніколи й нікого, взагалі не пишуть, не будують, не творять. Усяка творчість, чи мережка, чи книжка, чи

церковна будівля, в якій тільки видно думку і життє, се діло тих, що любили, все одно кого або що: жінчину, чи родину, нарід чи природу, працю чи месть.

Вже місяць піднявся високо й обливав своїм срібним світлом золоті й червоні ліси кругом Чагрова і чисту водицю жерела, при котрім князь і Настася "що йно почали" розмову, і чорні ягідки вурдовини, якими обдаровували себе й оксамітні очі Настасі, в які князь не міг надивитися, — як нараз почули обоє далеке хруньканіє дикого вепра. Перелякана Настася почала дрожати на цілїм тілі і тулитися до Ярослава. Князь встав, обгорнув її в свою кирею, хоч і його проймала студінь, та витягнув меч, кажучи:

— "Не бійся! Чи звір, чи чоловік тільки тоді діткнув би тебе, як би я розстався з життєм?"

Настася успокоїлася й перестала дрожати, але ще не прийшла до себе й дальше держалася міцно за руку "князя. Він знов сів при ній. І було тихо, хоч мак сій. Князь чув при собі м'яке дівоче тіло коханої жінчини, що вірила в нього як в Бога і готов був в обороні її покінчити навіть зараз свої великі пляни, хоч би на клеваках дикого вепра. Впрочім він ті пляни і все своє щастє завдячував її любови. Заслухалися в биттє власних серць і в журчаннє сталєвого жерела. Місяць закочувався за дерева.

Нараз почули з противної сторони лаяннє собаки,— одної, другої, третої.

— "Ах, то певно відганяють диків!" сказав князь. "Коби хоч тут не прийшли!" подумав.

— "Мені дуже час до дому!" промовила з острахом Настася і встала. Але зараз сіла, бо лай собак зближався якраз від нап'ряму, в яким мала вертати.

— "Йдуть просто в нашу сторону! Вже чути людей. Хто би се міг бути?" сказав князь.

— "Як я була вечір дома, щоби показатися мамі, то батька з братами ще не було. Вони були на ловах, але в зовсім іншій стороні".

— "Ходім від жерела", сказав князь. "Якраз до нього можуть іти пити".

Поспішно встали обоє і пішли в ліс в замірі обійти широким півко-лесом місце, з котрого доходили людські й собачі голоси. Князь провадив коня за повід.

— "Знаєш, вони доходять до тої поляни, де ми перший раз побачилися", сказав князь, обтулюючи Настасю в свою, за довгу для неї кирею. Чув прилив енергії в усіх м'язах і навіть охоту до боротьби. Мимохіть поспробував, чи меч легко ходить в піхві.

Пішли в бік від жерела, держачися попід руки і йшли так якийсь час майже зовсім спокійні. Лай собак чути було з різних сторін щораз виразніше. Князь станув, а з ним і Настася.

— "Дивно!" сказав князь. "Вони йдуть як на ловах, облавою пруть на нас. Треба зробити ще більше колесо, інакше зустрінемося з ними".

І почав виконувати новий плян. Йшли досить скоро, аж Настася сказала, що не треба їй уже киреї, бо розігрілася.

— "Не можеш іти так скоро?" запитав м'яким голосом.

Не відповіла нічого, лиш усміхнулася. Він звільнив крок.

— "Знаєш, Настасю, що. Так не виминемо їх. Сідай на мого коня разом зі мною й об'їдемо їх далеко. Але тримайся міцно".

Хвилинку вагалася, потому вискочила при його помочі на коня. Князь сів також і почали їхати. В мрачнім темніючім лісі кінь потикався і міг упасти. А до того робив багато галасу. Здержав коня зараз і сказав:

— "Лишу коня тут, нехай і пропаде". Прив'язав його в якимсь темнішій місці до дерева і далі пішов попід рамя з Настасею.

"Нагінка" зближалася. Коли побачив, що з Настасею не втече перед тою незвичайною нагінкою, постановив спробувати ще одного, останнього способу: укритися разом з Настасею в яким догіднім місці.

Пішов з нею в напрямі спадистого ґрунту і йшов досить далеко, аж запримітив потічок. На його берегах була ще досить буйна рости́нність. Переніс Настасю на другий беріг потічка; коли поніс її троха водою, щоби згубити слід і примістив її там, обтуливши знов в свою кирею, станув біля неї й обтулив її й себе віттем, як міг найліпше.

— "Минуть нас?" запитала Настася з таким довірем, як би він знав усе наперед.

— "Можуть минути", відповів.

— "А собаки?"

— "Гм... як мають слід звірини, то може й вони оминуть нас".

Говорили вже тільки шепотом, бо голоси зближалися. По хвилі

зовсім перестали говорити. Бо там, де лишили коня, залаяли голосно собаки, кінь заіржав, а невдовзі загомоніли й людські голоси.

— "Коня вже мають!" сказав тихо князь і усміхнувся. Помалу почав витягати меч. Витягнув і міцно держав за рукоять.

Лай собак зближався. Настася знов почала дрожати на цілім тілі

і замкнула очі. Погладив її ніжно по личку лівою рукою, а в правій стискав меч з завзяттєм без порівняння більшим, чим під Теремовлюю. Вже чути було шелест від їх бігу. Перестали лаяти. Очевидно шукали загубленого сліду, бігаючи хвилину понад беріг. Настася чуючи тишину, отворила очі й побачила собак в хвилі, як перескакували потік. Відітхнула і сказала:

— "То наші собаки!"

Тихо закликала їх по імені:

— "Скорий! Краса!"

Обі собаки прибігли, радісно виляючи хвостами та з недовірем споглядаючи на сторожа Настасі, що стояв сильно збентежений: волів, замість приходу Чагрових, аби їх були розбишаки напали.

Собаки загарчали на нього. Настася заступила князя і відігнала їх рукою. Тоді вони як на команду залаяли радісно й притьмом побігли назад.

Не було що довше окриватися. Між деревами замигтіли горіючі смолоскипи. В їх червонавім світлі побачив князь широко наступаючий ряд людей числом около трийцять. Один з них провадив його коня за повід.

Не знав, що зі собою робити і безрадно глянув на Настасю. Серце забилося в нім живо на вид того, що побачив: Настася вийшла вже з укриття і стояла над самим краєм потоку в світлі смолоскипів

випрямлена і горда як воїн, що сказав собі в душі: Згину а не піддамся. Не пізнавав тої ніжної дівчинки зі схорованим лицем. Витягнула до нього ручку і міцно, що сили мала в своїх ніжних пальцях, держала Ярослава, як би хотіла сказати: "Не бійся! Вже моя в тім голова, аби не зробили тобі нічого!"

А князь волів був заpastися під землю. Жінка і матір і найстарша донечка, до якої присилають вже сватів, станули йому як живі перед очима і зграя двораків з усмішками і товпи галицького міщанства і сі люди, що зближалися до нього з окликами:

— "Є, є!"

Почув себе вже в самім осередку сплетнярства та скандалу й — виступив наперед, забувши навіть сховати меч у піхву. Але се його безмежно прикре положення мало для нього й одну безмежно приємну частинку: бачив, як сильно і відважно стає в його обороні "маленька" Настася. Все те тревало дуже коротко.

А між людьми, що підходили до потоку, слідне було очевидне замішання. Як крізь мраку приємності й сорому бачив князь старого боярина Чагорова з трьома синами і службою; сором і змішання князя дійшли до вершка, коли старий, сивий боярин низько вклонився йому, а всі прибувші також, майже рівночасно. Інстинктивно глянув на Настасю: в очах її малювалося безмежне здивування і запит, получений з острахом, який викликає все те, що настає дуже несподівано.

— "Просимо тебе, княже, не минати нашої господи!", промовив старий боярин, навіть уваги не звертаючи на донечку. А Настася подивилася на батька, на Ярослава і сказала здивовано:

— "Що за князь, тату? Сеж волинський боярин, а не князь!"

Старий Чагрів видивився на дочку і відповів по хвилі:

— "Се наш князь Ярослав, син Володимирка!" і знов поклонився йому. Брати почали Настасі давати знаки руками, мовляв, не говори дурниць!

Півкругом стояли слуги й дружинники боярина з отвертими ротами; деякі дискретно позверталися на бік.

Князь подивився знов на Настасю: була змінена до непізнання

і дуже бліда. Нараз пустилася його, закрила очі руками і крикнула:

— "Батьку! Я не знала, що то князь!" і зімліла. Всі кинулися ра-тувати її.

Князеви випав нагий меч з руки і з дзвенкотом упав на прибережне камінне.

В ту мить Ярослав відзискав притомність і поміг піднимати Настасю. Підняв свою кирею з корчів і кивнув на дружинників боярина, щоби зблизилися. Кількох прискочило.

— "Розстелити кирею!" голосно приказав князь" Розстелили і вже самі поклали на неї зімлілу Настасю та держали кирею в горі. Ярослав сам зачер води руками й ніжно скропив бліде личко "маленької" Настасі. Опісля взяв свій меч з землі, якого ніхто не поважився піднимати і вложив його до піхви.

Батько припадав коло дочки, що почала приходити до себе і раз-ураз повторяв:

— "Алеж се нічого не шкодить, Настасю, що то князь, зовсім нічого!"

Дружинники і слуги мовчки але значучо переглядалися між собою. Ті, що стояли за князем, підсміхалися добродушно, немов бажаючи сказати: "Зовсім не зле око має наш князь!"

Ярослав приступив до старого боярина і хотів оправдуватися, але не знав, як і від чого починати. Для того сказав:

— "Пізно вже. Ходім до вашого дворища, там поговоримо".

Похід рушив.

Старий боярин почав оповідати князеві про нинішні лови: був в знаменитім настрою, бо залицяння могутнього князя до своєї дочки уважав за велику честь для себе і свого дому. Тої самої думки були і його сини, дружинники та слуги. Останні перешіптувалися вже втішно між собою, кажучи один до другого:

— "То раз дівчина!" — "І хто би то був сподівався!" — "Тепер, як потребуєш чого в городі, чи навіть в княжім замку, лише гарно попроси Настасю!" — "А слуги Судиславича пожовкнуть тепер з зави-сти!" — "А Судиславич і інші бояри думаєш, що ні?" — "Го, го!" — "Коби хоч сина мала, бо князь, кажуть, пропадає за сином!" — На те аж двох дружинників нараз перехрестилося.

— "Адже тоді Чагрів засів би на княжім престолі!" — сказав один і з пошаною подивився на тих, що несли донечку Чагрова.— "Ну, а хтож би засів? Таж тільки син князя!" — Настала мовчанка між ними і чути було тільки оповідання старого Чагрова про нинішні лови.

— "О, нині вдалися йому лови", замітив шепотом один з дружинників Чагрова, старий пройдисвіт Микола Перехресний до свого товариша Понеділка.

— "Певно! Зловив найкрасшого оленя на всі гори і доли!"

— "Неодин боярин завидувати йому буде нинішних ловів!"

— "Кождий!"

— "Скупиндряга Микулич з Надвірної відхорує те, що котрої з його дочок не стрінуло таке щастє".

— "Як би так сина мала! Князь озолотив би всіх Чагрових. А має тепер чим!"

— "І нам притім перепалоб дещо".

— "Е, то ще завчасно!" сказав якийсь слуга Чагорова. "Настасй що йно від яких двох неділь пропадала з дому на цілий день. Ще не було часу".

— "Добре ні!"

— "Були би Чагрови вдоволені й дочкою. Руриковичівна! Подумай лиш! І з яким приданим! Ні сіло ні впало і посвоячені з Ростиславичами, Ольговичами, Мономаховичами! Старий Чагрів з синами може їхати від Галича по Суздаль, від Володимира Волинського по Чернігів і всюди мають свояків на престолах! Тай навіть на чужині не пропадуть: чи в половецькім степі, чи в угорській землі, чи між Німцями, або Варягами, чи в сдмій Византії — лише сказати, що і як! Тож то Чагрови підуть високо!"

— "Дістане Перемишль або Звенигород!"

— "Князь щось ліпшого знайде для дочки Настасі, бо її певно любитиме більше, ніж дочок від жінки. Знайде їй мужа з Ольговичів, або Мстиславового сина. Знаєш — Ольговичі вже прислали на оглядини ізза старшої княжни Оленки. Я нині був у Галичі. Приїхало посольство аж з Чернигова".

— "Тож то в Галичі буде рух! Господи! Я дуже цікавий на позавтрішню проповідь ігумена Данила про подружу невірність".

— "Не бійся! Князь дасть собі раду з усім. Він не з тих, що їм можна по голові скакати. Ти бачив його під Теробовлею, як ми йшли в розтіч? Бо здорово прали Кияни! Він ще тоді підростком був, а як справно задержав битву! Ну і цілу раду бояр, гне, куди хоче. Всі лиш головами махають".

— "Так, так. Але в замку буде пекло. Вже і так там гаразду не було, хоч старий тесть аж на Волинь ішов з військами, аби тільки зять мав цілу Погорину!"

Так говорили дружинники і служба боярина Чагорова, раз-ураз споглядаючи то на князя то на Настасю, яка вже відзискала притомність, але не отворала очий.

Князь ішов поруч старого боярина з дуже мішаними почуваннями. Прийшовши до себе, ясно здавав собі справу з того, що здобув любов, не як князь, а як невідомий своїй дівчині служилий боярин і се наповняло його як мужчину розкішним вдоволенням. Оклик Настасі: "Батьку, я не знала, що то князь", був для нього дуже приємний і зве-нів йому в усі як чудова музика. З другої знов сторони передвиджував цілий ряд неприємностей, які його ждали. До перших зачисляв, перейти мов з процесією через Чагрів і увійти до дворища. Але годі було втікати. Йшов як по грані.

Настася весь час дрожала зі страху. Вправді вона вже освоїлася з думкою, що сей незнакомий то князь на Галичі і навіть оправдувала його, що не признався перед нею, хто він: адже він жонатий і ще до того нещасливо жонатий. І так терпів досить від жінки, а тепер що буде! Жаль їй було князя. Але над усіми її почуваннями й думками панував жах — перед суворою княгинею Ольгою і її рудобородими суздальськими дружинниками.

Боярин Чагрів, чоловік старої дати, був дуже вдоволений з того, що сталося. Він був дуже моральний і примірний, хоч і процесович, бо, як казав, має кого обділити. Однак мораль його була старої дати: в поступку князя, як і все його оточення, не тільки не бачив нічого злого, але навпаки: уважав, що князь Ярослав, не маючи по десятих літах подружнього життя мужеського потомка, зробив тільки свій обов'язок супроти всієї землі, якою правив, що знайшов собі іншу жінку. Був щасливий тим, що саме зустріло якраз самотню його доньку і перший раз в житті припадав до неї.

Незвичайна подія дійшла до дворища Чагрова, не викликавши особливості дивовижі, бо було ще зранку. Настасю занесли до її кімнати і поклали до ліжка, а князя впровадили до головної світлиці, де заставили для нього стіл.

— "Вже минула свята п'ятниця", сказав старий боярин, "і можна й поскоромитися".

Але князь мимо щирих проханняв їв мало. Зате пив багато угорського вина — перший раз в житті пив так багато. І дивувався, що не почувається п'яним.

Коли попрощався і хотів їхати, боярин Чагрів наказав приготувати для нього віз. Але князь не приставав на те: не хотів на возі Чагрова викликати дивовижі в Галичі. Сів на свого коня і поїхав. Не прийняв також синів Чагрова для товариства.

— "Вже білий день", сказав, "немає небезпеки, що заблуджу".

Мимо того старий боярин послав синів, щоб оподальк їхали за ним.

Виїжджаючи з дворища Чагрових, чув якийсь прикрий тягар в мозку, що валив його з коня. Але держався, що мав сили. На половині своєї звичайної дороги зустрів бирича Яструба й обох прагматиків матері зі

сильним відділом своїх дружинників, зоружених від стіп до голови та з цілою гурмою собак.

Мовчки дав їм знак, щоб завертали. На чолі того відділу приїхав до замку з важкими думками. Мав вражіння, що тепер скоро валитиметься на нього цілий ряд важких подій.

## ЯК ОБІЙМАЄ ПРИСТРАСТЬ

Глава четверта, котра пояснює стан душі князя по відкриттю його тайни і пове-дення молодого княгині; оповідає, чому князь перестав їздити до Чагрова і коли знов почав їздити і як тоді молода його жінка пішла на скаргу до владики Косьми й ігумена Данила та які проповіді виголосили вони на саме Різдво Христове і що з того вийшло.

Шуміло і крутилося в голові князеви Ярославу, коли на замковім лодвірю зсідав з коня. Неспана ніч, вражіння і потрясення, пережиті протягом доби, невеселі думки про те, що зробить жінка, як довідається про все, а також випите вино, що вже починало ділати — відбивалося на його чуткім організмі так, що виглядав, як хорий. З усіх сил держався, щоби не показати, що з ним діється.

Начальник замкової сторожі повідомив його, що приїхало привітне посольство від чернігівського князя Святослава Ольговича, про що князеви оповів уже докладно бирич Яструб.

— "Знаю!" відповів князь. "Приказати мому стольникови, щоб гостив їх достойно!"

Ноги під ним вгиналися.

— "Князь хорий!" сказав один дружинник зі замкової сторожі до другого.

— "Хто сам їздить по-ночі, шукає немочі", відповів другий.

Ярослав по можности скоро пішов до свого терему. На подвірях замку снувалися чернигівські бояри і побачивши князя, кланялися йому в пояс. Бачив якесь заінтересування чимсь в усіх.

Ледви дійшов до своєї кімнати. Здавалося йому, що долівка колибається під ногами, що цілий терем хитається. Якись відривки думок, як олово тяжкі, ходили безладно по мозку. Настася, Київ, пляни, смерди і закупи, Дунай і Чорне Море, жінка і чернигівське посольство — все мішалось. Чад любови чи вино? подумав і в одежі поклався на ложе. Старий постельничий і молодий слуга князя почали його розбирати. Коли слуга вийшов, постельничий сказав до князя тихо:

— "Сеї ночі — княгиня Ольга — повила..."

— "Сина?" перервав нетерпеливо князь.

— "Дочку..."

— "Можеш вийти!"

Був хвилину немов пригноблений тим, опісля видалося йому воно байдужим.

— "Хитрий той Яструб, що вже по дорозі не оповів мені про те", подумав. Почув якесь оправданне в нутрі, що спроневірився жінці і з тою думкою заснув.

Пробудився, як сонце клонилося вже до заходу. Зібрався помалу, довго мився, довго сидів сам при своїм обіді чи вечері і на візвання матері, щоби прийшов до неї, казав відповісти, що незібраний ще.

Вкінці пішов. Повідомила його, що прийшла на світ третя з ряду донечка і просила піти до жінки.

— "За ніщо в світі не піду тепер! Не можу! Скажіть їй, що я що йно вернув з дороги. Може завтра".

Не налягала.

Вийшов до саду. Починали дзвонити під неділю. Погода була чудова і черствим холодом тягнуло від Дністра. Але та чудова погода разила його. Що иншого там, під Чагровом. Як же далека видавалася йому тепер дорога туди. За огорожею саду хтось співав. Якийсь молодий голос. Князь підійшов туди і слухав. Голос співав:

"Чагір хаша, чагір хаша, чия дівка краща, краща? чи боярська доч Чагрівна, чи княгиня Руриківна?...

Задеревів зі здивування.'Але слухав далше:

Через греблю, через став! чого хотів, те дістав,

Коли дістав, то держи,

— За другими не біжи!"

Князь постановив не звертати уваги на такі приспівки. Досить довго ходив у задумі по своїх садах.

А сонце заходило червоно, як колись під Теробовлею, де не був вже від десятих літ. Останні проміні його, мов золоті списи Дажбога, впивалися в широку ленту Дністра і кровавили її ген далеко, як оком сягнути. Багряна кров з ріки немов розливалася по темніючих полях і лісах, по княжих садах і теремах і по копулах і вежах церков. Мав неясне

вражіннє, як би заповідалася битва, цілий ряд довгих, завзятих битв, з якимсь невідомим а сильним неприятелем, зовсім иншого рода, як мав їх дотепер.

А дзвони всіх галицьких церков дзвонили як ошалілі, аж заливалися. Князеви видалося, що найбільш проразливо дзвонить монастирська дзвіниця і що вона приглушує хвилями навіть поважне граннє дзвонів соборної церкви Пресвятої Богородиці.

Вкінці затихли. Тільки в повітрі дрожав ще їх гомін і ставав щораз тихіший і тихіший. Немов доходив з далека. Десь з чагрівських лісів.

— "Що робить моя Настася?" подумав і почув пустку без неї. Одна-одинок думка була в нім жива: та, що говорила йому про Настасю. А всі инші мертві і зівялі. Нахилився до цвітів, шукаючи за чебриком і не знаходив його. З великих зільників заглядали йому в очі якісь великі, жовті, як заздрість і тверді як недоля, осінні квітки.

А кругом його терему і в нім самим і в цілїм городі і ген поза ним по дворищах бояр йшла о тїй порі Заздрість. І оповідала шепотом про щастє Чагрових і про любов князя з молододою Настасею. І доходила скрізь. До світлиць батьків, до кімнат материй, до ліжок дівочих, до священничих домів, до єпископського двору. На хвилю спинилася перед зачиненою брамою монастиря св. Івана, але й там дійшов її шепіт в неділю рано, як дверник-монах отвирав двері старій міщанці Дмитрисі, що принесла свічки до церкви св. Івана і двом бояринам, що прийшли до сповіди. Спинилася одначе перед ложем поліжкиці, княгині Ольги, хоч і матір князя і вся служба в замку знала вже як найдокладнійше "про все, що було".

Весь Галич аж шумів від найбільш дивоглядних сплетень про князя і Настасю, про її пірваннє княжими дружинниками, про вивезеннє на Волинь і т. и. Багато присягалося, що на власні очі бачили сильний відділ

княжкої дружини під проводом самого князя, що віз Настасю на золотім возі, закритім шовками.

Від коли Галич став столицею, не було ще в нім такої дивовижі. Нарід битком заповнив церкву, а в монастирській церкві св. Івана люди аж мліли з натовпу: всі були цікаві почути проповіді строгого ігумена Данила, що гостро картав переступства законів церкви. Але на велике розчарування міщанства й особливо бояр, що мали дорослих дочок, богослуження по всіх церквах відбулися як звичайно.

— "Нехай но тільки довідається про все княгиня Ольга", потішалися всі жадні дивовижі."

Князь вислухав служби божої в церкві св. Спаса і прийняв опісля черкигівське посольство.

Від нікого ні слова не почув про Настасю. Звернуло тільки його увагу те, що тепер його якось цікавіше оглядають.

Свіжа заздрість і старий жаль що йно розвивалися і спліталися до купи під високим замком молодого князя на Галичі.

В понеділок князь переміг себе і пішов до кімнати жінки. Посидів у неї при ложу, сказав навіть кілька прихильних слів і просив, показати собі немовлятко, хоч не мав найменшої охоти бачити його. Княгиня Ольга очевидно не знала ще про нічо, бо прийняла мужа навіть привіт-нійше, чим звичайно.

Вийшовши, відігхнув. Настася не сходила з думки. Не міг взятися до ніякої роботи. Приказав осідлати коня і виїхав. Щось тягнуло його до Чагорова і рівночасно відпихало відтам в противну сторону. З усіх сторін бачив, як дивляться всі, куди він поїде. Не поїхав до Чагорова, не перевізся навіть на другий беріг Дністра, тільки поїхав здовж правого берега, в низ, лугами.

Погода, та вічна погода, тяжіла йому як камінь. Коли вона скінчиться вкінці? Коли ті дощі зачнуть падати? Може бодай тоді сяду спокійно в своїй кімнаті і займуся чимсь. Дуже боявся повороту того стану душі, в яким був, заки полюбив Настасю, хоч знав, що той стан не поверне вже, не може повернути. В мертвій пустці, яка колись окружала його, була вже оаза щастя, з живучим жерелом, зі споминами, солодкими як дактилі, що їх привозять єлинські купці з Візантії.

Почав числити ті ясні, весняні дні свого щастя, що зацвило йому серед осені. Було їх всего рівно чотирнайцять.

Перший раз почислив їх — і здивувався, що тревали так коротко, як одна хвиля, як один поцілуй, а прецінь мав вражіннє, що пережив щось великого як вічність.

Почував себе давним, дуже давним, старшим від — батька свого, що так недавно помер. Немов би бачив, як бояри зносять з високого терему в срібній домовині тіло його батька і кладуть на велику, чорну колесницю, за якою стоїть його матір, а перед нею мигтить в останнє пахучий огонь з кедрини, посианий васильком і маруною. Був свідомий того, що переходить передсінок якоїсь невідомої досі будівлі: бо пора-жаючо ясно бачив минувшість аж до таких подробиць, яких передтим не запримітив, хоч дивився на них. І так пригадав собі, що коли матір вийшла по похороні батька з церкви, то перед нею несли вже тільки золотий знак Комненів, який перед тим несли за нею.

Бачив також, що пережив верх щастя в своїм життю — тих чотирнайцять хвиль в лісі під Чагровом.

Нараз із жахом побачив, що віддалюється від Чагрова, від того місця, де було йому найліпше на землі і їде з бігом Дністра, все в діл і в діл, немов до гробу. По мозку шибнула йому думка, що його любов зацвіла — в осені! Пригадалася йому народня повірка, що коли серед осені зацвітуть вдруге дерева, то се віщує нещасливі, страшні події.

Забобонний страх, якого передтим не зазнав, потряс ним. Напрасно завернув коня і летів назад, в противну сторону. Жах, який відчув в тій хвили, був такий великий, що ціле життя не міг позбутися моторошного вражіння, яке мав, їдучи в діл більшої ріки.

Віхав в улиці Галича і просто заїхав перед склади Нікона. Переляканий купець вийшов, кланяючися до землі. Князь увійшов до його складу і приказав запровадити себе до окремої кімнати та принести там найдорожчі матерії й жіночі прикраси. Вибрав багато, приказав спакувати й відвезти до Чагрова, а на замок прийти по заплату.

— "Віддаш усе те Настасі Чагрівній! Знаєш?"

— "Знаю, знаю!" вигикав все ще переляканий купець.

— "А памятай, що тяжко відповіш зате, як би хтонебудь довідався, від кого сі дарунки". І вийшов.

Нікон мав такий вираз лиця, як би волів взагалі не зискати навіть такого клієнта, ніж мати таке припорученнє.

Приїхавши на замок, пішов просто до кімнати жінки. Представляв собі, що йде до — Настасі і тішився тим самообманом аж до дверей кімнати своєї подруги. Від тоді що днини заходив до неї; лек-шало на душі від того самодурства. Дощі почали падати, довгі, осінні дощі, а князь постійно ходив до кімнати жінки, хоч коротко у неї сидів. Княгиня скоро приходила до здоровля. А в теремі і в городі помалу притихали сплетні.

Минув місяць, а князь ні разу не скермував коня в напрямі до Чагрова. Він мав свою Настасю в душі і в теремі. Від Чагрова щось відпихало його, якась дивна, таємнича сила, яку теперішні, учені люди називають забобоном, усміхаючися на доказ своєї висшости над тими, що вірять в прочуттє, в сни, і в інші забобони.

Князь дальше пильно відвідував жінку і навіть зживався з тими відвідинами, привикав до них. Раз увійшов до кімнати Ольги й побачив її — всю в слезах. На перший погляд пізнав, що жінка — знає вже його тайну. Він з дня на день очікував тої прикрої хвилі і се було одною з пружин, що тягнули його розбиту, хору душу до кімнати Ольги. Він боявся тої хвилі, боявся ще більше, чим їзди до Чагорова.

Станув, як вкопаний, хоч добре був приготований на се, що та хвиля наступить і що дня дивувався, що не наступає ще. Сподівався вибуху жінки й ошибся основно.

Княгиня спокійно дивилася на своє немовлятко, немов би говорила до нього: "Тебе не любить ніхто, крім матери..." А до мужа усміхалася крізь сльози, на силу, дуже на силу. І була навіть гарна в тій боротьбі зі собою. Несподівано гарна.

Князь опанував здивування і запитав мягким голосом:

— "Ти хора?"

— "Ні, ні зовсім ні!" відповіла живо.

В тій хвилі мав певність, що вона була недавно зі скаргою у матері його, що плакала перед нею, що плакали обі, хоч з інших причин і що його розумна матір, єлинська царівна, давала якісь ради невістці. Перший раз від довгих літ відчув знов прихильність жінки, подібну як тоді, коли їхав в свій перший похід.

Але та прихильність була якась инакша, якась глибока, як про-пасть в Бескиді, з якої віяв жах перед утратою мужа. Лишився на ніч у неї і був до рана. Весь час мав таке вражіння, як би він лежав без серця, яке мала та друга, молодша і ніжніша — і без думок, бо вони були в Чагрові, крім незначних, болючих відривків їх. А ся, його подруга, всіми силами хотіла задержати бодай його, без серця, без думок.

Дивну і страшну боротьбу їх о себе відчував всіми нервами і — жаль йому було Ольги, дуже жаль — перший раз жаль, від коли побралися. І був дуже ніжний для неї. В білім і чистім ложі її представляв собі золоте листє яворів над жерелом у Чагрівськїм лісі; сльози радости чи смутку Ольги ділали на нього як журчаннє жерельної води, при якій пережив своє найвисше щастє.

А княгиня Ольга також обманювала себе, казала собі в думці, що "нічого, нічого" не сталося з її мужем, що навіть більше їй дорогий, як був колинебудь перед тим.

Як вийшов з кімнати Ольги, падав перший сніг. Чистий, як постіль Ольги і холодний, як думки про неї, а ніжний, як мрії — про Настасю.

Почув проймаючу студінь і дроз на вид того першого снігу, хоч тепло був одітий. Пішов до своєї кімнати, де горів ясний огонь зі сухих полін кедрини й живичної смеречини. Погрівся коло нього і поснідав при нім. Але чув, що хоч з верха тепло йому, то нестерпима студінь іде з нутра, зі самоти його. Пішов до матери, але й тут не знайшов того, що шукав.

І вийшов.

Казав без ніякого заміру осідлати коня і не оглядаючися, почвалав до перевозу на мутнім широко розлитім Дністрі. Вискочив конем на беріг і пігнав розмоклими полями до свого ліса. Сніг падав з дощем; було вже коло полудня. Гнав так, аж зіпрів. І почув, як оживає в нім його серце і як широко пружиться грудь і як немов у горячїм блеску літнього сонця розцвітають наново його великі пляни. Чув, що се можливе тільки на сій дорозі — до коханої женщины! І чувся на віки звязаним з нею.

Приїхав на "свою" поляну. Сам не знав, як тут знайшовся. Дерева кругом неї стояли нагі як трупи, обгризені стадами чорної галичі, тай плакали рясними слезами, що за кождим подувом вітру падали міліонами з їх голого віття. Калюжі стояли там, де колись ходила ніжна стопа

Настасі, і голодні круки перелітали з криком над місцем, де ще так недавно гомонів радісний щебет Настасі, що тішилася його дарунками, все одно, чи се були перли й дорогі коралі, або оксамит і жемчуг, чи червонаво-синявий міцний цвіт чебрика, чи велика китиця зі золотого пальчастого листя яворів, в яким укрит для неї чорні ягідки вурдовини. Бо вона тішилася ним!.. На землі гнили останки волокон упавшого давно листя, і воняло гробом і гнилизною. А пустка віяла така, що не припускав, аби його гарна земля могла денебудь бути аж така понура.

Плакало серце...

Глянув у напрямі жерела. Далеко видно було нагі пні дерев у безлистім лісі. Поїхав своїм заболоченим і мокрим як сам конем. А з на-гого гиля дерев падали на нього мільйони зимних краплин, змішаних зі струями студеного дощу, що саме пустився. Те місце кругом видавалося йому якесь чуже, ледви пізнавав його. Тільки його стежечка до "жерела Настасі" немов говорила до нього: "То я, то я!"

Доїхав і станув збентежений: кругом жерела стояла велика вода. Тільки зі сугорба на боці падала до неї з клекотом чистенька жила водиці з "жерела Настасі". Кругом було пусто, страшно пусто — як у душі князя... Йому здавалося, що і його тут нема, що він уже не існує, помер... Не памятаючи себе, зіскочив з коня і руками шукав по розмоклій землі — слідів Настасі...

Не міг тут довго видержати й поїхав далше, ген, до потічка, над якого берегом укривав Настасю памятної ночі. Ледви знайшов те місце. Якеж воно було сумне! Брудна струя води лилася потоком і йшла "впереверти", як пристрасть. Занесене було те місце, де випростувана й горда стояла мала Настася в світлі смолоскипів і де випав йому меч з руки.

— "Якаж сумна та земля!" подумав князь у хорій душі своїй. "І така вона вся: від Попраду до гирл дунайських! А найсумніша десь на мочарах і кругом склистих озер в лісах Погорини"...

Почув сить землі й сказав собі: "Неправду говорив батько! Не хочу більше землі, бо мені вистарчить її тільки, кілько на домовину треба, а моїм трьом дочкам лишу тільки, що все ще будуть забігати коло них усі князі кругом"...

Зломаний і розбитий вертав до замку. Але не вступив до дворища Чагрових. Якась дивно тверда гордість піднімалася в нім проти того, получена з несміливістю. І ще якась неясна сила відпихала його від тої родини, в якій зацвіла для нього дивна квітка щастя і горя. Не помагало нічого те, що говорив собі: "Вступи! Любов не знає, що то гордість або упокоренне!" Але тоді відзивалася в нім несмілість. "Прийду в той тихий дім і що там скажу? Чого я прийшов?" — Прикликував на поміч гордість. Але вона знов зростала надмірно. І таки не міг рішитися, піти.

І сю ніч перебув в Ольги. Лежав на її ложі, як лежить лист, скинений з дерева: сумний і без життя. Як чув биттє її серця біля себе, то здавалося йому, що сего слухає не він, а инший мужчина, якийсь чужий йому і навіть незнакомий.

Минали дні за днями, а князь не виїздив з терему. Замерзла земля й упали великі сніги. Князь виїхав на лови в Карпати.

Сим разом приємно йому було віддалятися від Чагрова, що був і остав осередком його думок. А з Чагрова не приходили ніякі вісти; бодай до нього не доходили. Не бачив також нікого з Чагрових.

— "Не треба пхатися князеві на очі", пригадалися йому слова Настасі, які вона чула від брата Бориса. "А може того Чагрова вже зовсім нема?" подумав князь у хорій душі своїй. І відчув на ту думку

проникливий біль в мозку, що переходив все його тіло. "Що варта без нього вся земля моя від ляцької границі аж по Чорне Море?"

Та вкінці прийшла з Чагорова вістка. Ярослав ніколи не міг собі пригадати, як вона оббилася йому об уши. Памятав тільки, як вона звучала: була кимсь до когось висказана шепотом, може службою на коридорі перед дверми його кімнати, може в складі Нікона, де заходив вибирати дарунки для Ольги й дітей, бо зближалися Різдвяні свята. Складалася з трьох коротеньких слів:

— "Знаєш? Настася хора"...

Ся вістка про хорубу Настасі оздоровила його з душевного розбиття й задуми. Наперед мов товченого леду всипала йому в жили, потому мов огнем і приском обсипала. Почув якийсь небувалий приплив енергії, як тоді під Теробовлею, коли йому грозило, що втратить праве крило своїх військ. Тільки сей приплив сил був якийсь більший і тугіший, більш особистий і напрасний.

Спамятався на добре аж у конюшні, де приказав вибрати дві найліпші пари коний і заложити до своїх саний. Опісля завізав до себе свого лікаря й лікаря матери, взяв невеличкий відділ кїїнних дружинників і — виїхав.

Сам повозив кіньми, не оглядаючись на ніщо. Мав вражіннє, що скоро наближається до тучі. Твердим, визиваючим поглядом подивився на небо. Але воно стояло над Галичем чисте й синє; лиш повітре іскрилося від морозу.

Гїїгнав гостинцем до Чагорова.

Було то рівно в тиждень перед навечерем Христового Різдва.

Сим разом далеко скорше довідалася княгиня Ольга про поїздки мужа. Може тому, що він зовсім ясно, немов офіційно їздив до Чагрова, може ізза передсвятчного руху, а може ще й тому, що зараз по повероті на замок вислав князь у великі ліси за Дністром майстрів і робітників, щоби звозили дерево на будову терему, який мав стати на середині дороги князя між Галичем і Чагровом!

— "Очарувала князя"...

То була тема нового поговору про князя і Настасю.

Княгиня Ольга, довідавшись про все, довго сиділа у матері князя. Вийшовши від матері, була знов спокійна й привітна, хоч князь уже не показувався у неї. Аж коли на Свят-вечір князь даючи дарунок найстаршій донечці, несміло подав дарунок і своїй подрузі, вона не стерпіла й вибухла голосним плачем. Плачучи вийшла до своєї кімнати. До вечері не прийшла.

А князь по сумній вечері з матір'ю виїхав на Свят-вечір до Чагрова. Їхав отверто, дорогою, в оточенні дружинників. Дивився на синє небо, засіяне зорями і пригадав собі Христове Різдво з діточих літ своїх. І тепер їхав безжурно, як дитина, до своєї Настасі.

Велика світлиця в дворіщі Чагрових, споряджена з грубих дубових бервен, зі задимленим сволоком величезних розмірів, аж сияла від грубих, жовтих як золото, воскових свіч. Тисовий стіл у ній накритий був ясно-рожевою, чистою скатертю в листкові узори, під якою вистелено пахучим сіном. На середині скатерті пишалися білі колачі, а кругом уставлені ще були миси. Заставляли саме другий раз вечерю, бо перед хвилиною прибули нові гості. Все було на зразок столової застави в княжій їдальні, тільки все з дерева. Тут, при сім столі сідав колись постійно на почеснім місці покійний воєвода Халдієвич, а біля нього молодий варяжський полководець Руальд.

На дубовій долівці, вистеленій пшеничним дідухом, бавилися горіхами з ліщини діточки найстаршого сина боярина Чагорова, а матір напоминала їх, що на Свят-вечір горішків не вільно товчи, ні зубками кусати, бо цілий рік кури не неслиб яєць. Весело й гамірно було в світлиці. Весело бавилася з дітьми Настася Чагрівна. На своїм давнім місці сидів полководець Руальд, зайнятий розмовою з Борисом. Він вже добре говорив по нашому, й оженився зі сестрою жінки Бориса, зараз по відкриттю князя з Настасею. Тепер ще час до часу кидав оком на свою першу любку, що пильно слідила молода Руальдова подруга.

Що йно скінчилася вечера і перший раз заколядували, як на под-вірю дворища Чагрових запорскали коні княжих дружинників, і до кімнати вбіг збентежений слуга, кажучи:

— "Приїхав князь а з ним зо трийцять дружинників!"

Настася змінилася на лиці, як тоді, на сонцем залитій поляні, коли князь сказав їй, що вона гарна, і засунулася ще більше між дітей. Може тому, що гарно їй було між ними, бо сама виглядала невинно як дитя, не знаючи, що вже почала сина...

Всі повставали, ще заки князь Ярослав увійшов до хати. Князь увійшов з начальником своєї сторожі й звернувся мимохіть наперед до Настасі, як би в світлиці не було більше нікого крім неї. Але спам'ятавшись, привитався з господарями дому й відповівши на поклони всім зібраним, засів на першій місці й посадив біля себе Настасю.

Щасливий був біля неї. Цілий світ не обходив його. Весело говорив і навіть, мов господар дому, кидав кутею в стелю. Пізно в ніч гомонів дім Чагрових, в якому було двоє дійсно щасливих людей.

І пізно в ніч плакала тихо княгиня Ольга в пустій кімнаті своїй. Сим разом не могла втихомирити її матір Ярослава, хоч прийшла до неї... Не на її прихід ждала вона.

Не діждалася.

Довго змагалася зі собою. Вкінці зломала в собі свою жіночу гордість, умила заплакане личко, перебралася і засоромлена пішла темними коридорами до — спальної кімнати мужа.

Тихо як кітка перекрадалася попри дрімаючого дружинника, що стояв на сторожі на вступі до коридорів тої часті терему, де був приміщений жіночник.

Відітхнула, перейшовши так, що не запримітив її. Не хотіла, щоби хтонебудь бачив пониженне княгині, хоч би перед мужем.

Перед дверми спальної кімнати мужа задержалася на хвилю, бо серце товклося в ній так, що трохи не впала.

Застукала несміло.

Ніхто не відповів. Постояла ще хвилину з ковтаючим серцем, запертим віддихом і зарум'янілим від сорому лицем і рішилася — перепросити мужа за прикрість на Свят-вечір, заподіяну при столі, при всіх...

Легко натиснула двері, щоб не звернути уваги сторожі, яка стояла при вході на поверх, і увійшла. В кімнаті було тепло і тихо, дуже тихо. Дотліваючий жар огнища кидав лагідне темно-червоне світло на біле ложе князя. Воно було неткнене сеї ночі...

В спальній кімнаті мужа не було нікого...

Станула як задеревіла з болі і від сорому. Стояла довго, мов непритомна, аж поки одна думка, що йшла немов від жару огнища, не перейшла по її зболілим мозку.

— "Ах", сказала собі тихо в думці, "то стара княгиня для того приходила, щоб син її мав час, забратися, куди йому дорога!"...

І ненависть до свекрухи затлілася в душі її. Вийшла, так сильно замикаючи двері спальної кімнати мужа, що вони аж відскочили. Йшла просто на сторожу, що стояла при вході на поверх.

— "Запровадити мене до начальника замкової сторожі!" приказала твердо.

Дружинник, бачучи перед собою жінку князя, низько склонився і мовчки виконував приказ. А княгиня йшла за ним, до львиці подібна.

Зійшла на долину, де при головних дверях почула:

— "Хто йде?"

Не відповіла нічого, тільки йшла. Сторожа пізнала її, спустила вниз оруже й перепустила княгиню. Вийшла за провідником своїм на замкове подвіре і далі йшла з незакритою головою, хоч падав сніг.

У сторожевій гридниці терему, що знаходилася напроти головного входу до кімнат князя, спали покотом дружинники на долівці, застеленій дідухом. Тільки один не спав. Він на вид княгині побудив всіх, і вони зараз позивалися.

— "Припровадити тут начальника сторожі!" приказала гостро.

Метнулися по нього до сусідної кімнати. Начальника не було.

Але прийшов якийсь сотник, що заступав його.

— "Чи князь є в теремі?" запитала.

— "Не-знаю"... відповів змішаний сотник, низько вклонившись.

— "Хтож має знати се?!" сказала так гостро, як би ножем тяла.  
Сотник збентежився ще більше й відповів по хвилі:

— "Князь поїхав!"...

— "Сам?!"

— "Взяв трийцять кінних дружинників".

— "Куди поїхав?!"

Збентежений сотник відзискав тимчасом притомність і відповів вже спокійніше:

— "Не знаю... Не говорив мені князь"... поправився. Але його очі блестіли так, що вона не сумнівалася в те, що говорило їй серце. Знала, куди поїхав муж!

— "Збудити моїх дружинників, але тільки Суздальців і приказати їм, щоб зараз зібралися торжественно, як до церкви!"

— "А котрі коні прикаже Ваша ясність закладати до церкви?" запитав сотник.

— "Не треба ніяких!"

Гордо випрямилася й вертала туди, куди прийшла.

А як вийшла на поверх і побачила вузку смугу світла зі спальної кімнати мужа, ноги під нею задрожали і слези тиснулися до очий. Чула, що не дійде до жіночника, а впаде по дорозі.

З гіркою прикрістю увійшла до спальної кімнати мужа, упала на ложе і залила його слезами. Плакала, аж заходилася.

Як виплакалася, встала. Жар огнища перестав уже тліти і заходив попелом. А в душі княгині розтлівався саме такий великий гнів на мужа, що аж поганив гарне її личко.

Перейшла до жіночника, збудила свою зосту і дві молодші дами свого двору та припоручила їм збиратися. Приказала службі приготувати огонь з кедрини тай пішла до своїх кімнат убиратися. Взяла чорну, жалібну одіж, як вдовиця й ке прибралася в ні одну прикрасу, даровану мужем.

Ще не свитало, як вийшла пішки з терему; не хотіла вжити і коний свого мужа. Вийшла зі своєю зостою і двома дамами двору та з двома десятками суздальських дружинників. І перед нею несли на золотім, що року на Різдво свяченім підносі, символ княгині: пахучий огонь з кедрини, посиляний васильком і маруною.

По темніючих ще вулицях і площах Галича снувалися люди в храмних одягах: спішили до церков на Всеночне. Вони з почесцю розступалися перед святим огнем княгині і ставали опісля гуртками, здивувані, що молода княгиня йде пішки і без мужа.

А княгиня Ольга йшла просто до дворища єпископа Косьми.

Довго сиділа там. Опісля пішла дальше пішки аж до далекого монастиря св. Іоана, до келії старого ігумена Данила... Невдовзі приїхав там і влади́ка Косьма.

Того Різдва довго дзвонили дзвони монастирської церкви св. Іоана і церкви Рождества Христового тай пізно зачалася торжественна Служба Божа в тих церквах.

Князь Ярослав приїхав до Галича так пізно, що не міг уже бути в ніякій церкві на Всеночнім і ледви на час прийшов на головну Службу Божу до церкви Рождества Христова. Довідавшись, що княгиня ще досвіта без нього пішла до монастирської церкви св. Іоана, а не як що року до церкви Рождества, насупився трохи, але не сказав нічого і не післав по неї. З матір'ю і найстаршою дФнечкою удався до церкви Христового Різдва.

Правив, як що ранку, владика Косьма, що через три дні Різдвяних Свят правив тут, а не в катедральній церкві Пресвятої Богородиці. Думки князя не були тут, тільки в малій, деревляній церковці в Чагро-ві. Мрів. Троха бентежило його те, що княгиня вже отверто показала перед цілим городом, яке між ними пожиттє.

Втім звернуло його увагу те, що владика Косьма вийшов на проповідницю, хоч на Різдво не мав ніколи проповіді.

Якимсь неприродно сильним голосом розпочав єпископ свою проповідь, немов би спішився:

— "Во імя Отца і Сина і Св. Духа, Амінь. Зі святої Родини вийшло спасенне міра й очищенне людського роду! І в день Різдва Ісуса, заки засядете з родинами своїми споживати дари Божі, помоліться щиро в душах і. серцях ваших і очистіть їх! А найперше зробіть се ви,— мужі і батьки родин! Бо установа сама Богом свята звязь родини вже при сотворенню світа! Во дни они рече Господь Бог: Не добре бути чоловіку єдиному: сотворим єму помічника на землі... І наложу Бог ізступленіє на Адама і успе. І вся єдино от ребр єго й ісполни плотью вмісто єго. І созда Господь Бог ребро, еже взя от Адама, в жену і приведе ю ко Адаму"...

Князь відразу звязав у думці неприсутність своєї жінки зі сею незвичайною проповідю, тим більше, що очі всіх присутних, з виїмкою

матери, звернулися на нього. Навіть мала донечка, бачучи, як ціла церков зглядається на її батька, також видивилася на нього.

Князеви кров вдарила до голови, гнів і обурення заволоділо ним. Того не сподівався по владиці.

— "На щож позволяє собі десь тепер той старий монах, коли сей розважний, образований чоловік, важиться мені в очі щось подібного говорити", подумав князь.

Хотів зараз вийти з церкви і видати приказ, увязнити єпископа. Але матір, догадуючися, що діється в нім, благаючим поглядом подивилася на нього. Ярослав успокоївся в своїм першій схвилюванні і слухав далі, хоч чоло горіло його під княжим колпаком і хоч як огні палили вліплені в нього очі багатьох людей.

Єпископ говорив оглядно, ні словечком не зачіпаючи ні його, ні Настасі. Але очевидно ціла церков знала, до кого відноситься та проповідь.

Перемагаючи себе, видержав князь до кінця богослуження і ні словечка не сказав про се по дорозі до матері.

Вернувши на замок, завізав до себе бирича Яструба.

— "Чи ти, або хто з твоїх людей був у церкві св. Іоана?"

— "Я сам був, бо пішов за княгинею".

— "Чи княгиня була перед богослуженням у ігумена Данила?"

— "Була. А перед тим ще була у владики і владика приїздив зараз до монастиря і говорив з ігуменом".

— "Чи ігумен мав проповідь?"

— "Мав".

— "Що говорив?"

Яструб оглянувся по кімнаті князя і взявши зі стола св. Письмо, подав його князеві та попросив, знайти йому книгу пророка Ісаїї. Князь скоро отворив йому на бажанім місці. Бирич зачеркуючи нігтем "відси — доти", сказав:

— "Тими словами розпочав проповідь"...

Князь почав читати з середини показаного уступу і читав скоро. Мінився на лиці. Читав зразу в думці, потому півголосом, аж пропускаючи з поспіху слова і цілі речення:

..."Сія глаголет Господь: Понеже вознесошася дщери Сіони і ходи-ша високою виєю і помизанієм очес і ступанієм ног, купно ризи вле-куція і ногами купно іграющія; і смирит Господь начальнія дщери Сіона і відкриєт срамоту їх і отимет славу риз їх і вплетені я златая і трезни ризнія і луници гривення і срачици тонкія і обручі і перстні і мониста і сапаястія і художнія усерязи і багряници і утвар храмную!..

І син твой добрійший, єгоже любиши, мечем падет і кріпції ваші мечем падут!.. І восплачутся хранилища утварей ваших і остане-ши ся єдина і о землю ударена будеш!"...

Відітхнув і читав дальше від початку:

— "Се ^Владика Господь Саваот отимет от Ієрусалима і от Юдеї кріпкого і кріпкую, кріпость хліба і кріпость води, ісполина кріпкого і чоловіка ратника і судию і пророка і смотреливаго начальника і дивнаго совітника і премудраго архітектона. І поставлю юноші князи їх і ругателі

господствовать будут!.. Яко оставлен-бисть Ієру-салим, і Юдея паде і язык їх, яко з беззаконієм не покоряться Госпо-деви! Сего ради нині смири ся глава їх і стид лица їх противу ста ім. Гріх же свой яко содомській возвістиша і явиша горе душі їх, зане умислиша совіт лукавий на себе самих\* рекше: свяжем праведнаго, яко непотребен нам єсть!.. Горе беззаконному! Лукавая бо приключат-ся єму по ділам єго!"...

В очах йому затьмилося.

— "Досить!" крикнув. "Більше не хочу чути про того божевільного, що бунтує в святині, яку будував мій батько і прикрашував я!.. Звяжем ми "праведника" того, яко непотребен нам єсть!.. Але наперед завізви тут зараз начальника сторожі, обох варяжських полководців та начальників наємних Берендіїв, Половців і Торків!.. А тимчасом заграти на тривогу — поки що для замку!"

Князь не посідався з гніву. Закликав службу та почав скидати зі себе храмну одіж і надягати кольчугу. Раз-ураз повторяв лише:

— "Безсоромні крамольники! Заговірники!"

Ще ніхто не бачив князя в такому роззяренню.

З вікон сторожевої гريدниці заграли алярмові роги.

В кімнату князя вступив начальник сторожі, боярин Микита Боринич, молодший брат "медведя" і рівно як він тяжко думаючий, але добрий воїн. Князь крикнув до нього:

— "Затрівожити в укріпленнях за городом — знаками і гонцями — всі відділи Варягів, Берендіїв і Торків! Хто держить від рана замкову сторожу?!"

— "Третя сотня Веремундового полку! Наші святкують".

— "Добре! Всіх, що мають службу, під оруже! Можеш вийти!"

До кімнати вступив задиханий полководець Веремунд і молодий

начальник Торків. Старий Варяг повідомив князя, що Руальд в Чагрові і що післав по нього, а інші вже йдуть.

— "Заки прийде Руальд, обіймеш команду над його полком і над усіма відділами Берендіїв, Торків і Половців! Три сотні Варягів пішлеш до Чагорова для оборони Настасі! Потому прорубаєш лід на Дністрі, на Лукві і Лімниці, а лишиш тільки обсажені військом широкі переходи!.. Потому замкнеш церкви: Рождества Христового, Пресвятої Богородиці і Святого Іоана! Обсадиш дворище владики Косьми і монастир Студитів так, аби ніхто не вийшов ні прийшов, а крамольного монаха Данила, ігумена, увязниш і звяжеш і вкинеш тут у підземелля замкові!"...

Старий бувалець Веремунд, як усі в городі, знав уже, що сталося. Він запитав:

— "Чи княгиня Ольга може вийти з монастиря? Вона ще там є".

— "Нехай же там остане!"

Вийшли. Ярослав убирався даліше поспішно. До кімнати впровадили чотирьох начальників Берендіїв і Половців. Князь звернувся до них із словами:

— "Зарядить, що треба, варяжський воєвода Веремунд! Відступи!"

Здалека долітало з різних сторін ізза города гранне рогів і труб на тривогу. То збиралися полки наємних чужинців. На замкових по-двір'ях дався чути на снігу проразливий скрипіт великих колес машин, неприготованих до того, щоб їх тепер рухати з місця. То стягали з замку

тяжкі пороки, метавки, самостріли і пращі та везли на площі Галича. А князь убирався докладно, як до бою.

Вже мав виходити, як збуджена незвичайним рухом увійшла до кімнати княгиня-матір і запитала сина:

— "Що се діється, мій сину? Чи хто йде ратию на Галич?"

— "Так, я сам мушу йти війною на Галич! На саме Різдво Господнє! Бо не знаю, чи заговірники не приготовані вже докладно!"

— "Які заговірники?"

— "Моя власна жінка зробила заговор й устами владики тай божевільного ігумена взиває до бунту проти мене! Те, що говорив нині владика, ніщо в порівнянні з безсоромними "пророцтвами" Данила! Він з проповідниці грозив упадком Галичу, голодом і облогою народова, а мені і родова мому смертю від меча!"

Княгиня подумала хвилю й відповіла побожно:

— "Від коли панує рід Володирлира Святого, з якого й ти походиш, не робила ще наша церков ні бунту, ні заговору проти його членів. Не робить певно й тепер. Ігумен говорив як старий аскет-загорілець і може подразнений показаним прилюдно терпінням Ольги. Досить булоб, вимогти на владиці, щоб переніс того старця десь до монастиря в Теробовлі або Звенигороді. А владика говорив оглядно, як пастир Христової церкви, до якої і князі належать... Не пізнаю тебе, мій сину! Деж давна розвага твоя? І що зарядив ти тепер? Адже ти сам підіймеш проти себе весь Галич!"...

Князеви з очий бухав огонь пристрасного гніву.

А в його нутрі відбувалася якась страшна й невимовно болюча боротьба диких сил, що розшарпували його серце й груди. Чув, що не вирветься з їх обнять, бо вони в нім, бо він становить їх. І якась дивна ненависть до всего бухала з нього, мов кров і пожежа зі здобутого города. А в очах, забіглих кровю, стояла перед ним вода, жадоба води, її шуму й студені.

Він важко віддихав, приходячи до себе й весь час майже не чув, що говорила матір.

Вслухувався в тупіт копит некованих коний, що починав долітати аж тут: то легка кіннота наємних Торків і Половців зближалася в розгоні до цитадельної церкви Пресвятої Богородиці.

З вікон терему видно було, як посувалися правим берегом Дністра з обох сторін в напрямі до замкової цитаделі піхотні відділи Варягів в блискучих панцир ях, у боєвім ладі. А зі замкової гори зісувалися далше скрипучі і до потворности великі пороки, метавки, самостріли і пращі серед погейкування дружинників "в один гуж".

На подвірю затупотіло кілька коний, а за хвилю два биричі впровадили до кімнати варяжського сотника в панцирі й шоломі з великим двосічним мечем.

Він уклонився князеви і княгині тай повідомив князя, що Вере-мунд прислав його сказати, що все йде правильно, що часть злишних сил буде зараз зібрана кругом замку і що ігумена Данила увязниться і доставиться тут аж по обсаді площ і вулиць.

Вклонився і вийшов.

Побожна княгиня, почувши про приказ увязнення святого старця, видивилася на сина, мов би почула щось вправді дуже страшного але

неможливого. В її очах малювався жах. Помалу піднесла праву руку і перехрестила сина, опісля себе. Не могла вимовити й слова.

Син почувся до повинности, витолкувати сей крок. Не міг якось сказати, що той монах болючо зачіпив його дразливе місце — прокляв сина, якого ще на світі нема! Але вкінці зважився і сказав.

Стара княгиня знала вже, що Настася при надії, а від византійсько-го лікаря довідалася, що велика перевага мужеського пола в родині Чагрових вказує на те, що більша є правдоподібність, що буде син, чим дочка.

Аж такого завзяття в нападі святого старця не сподівалася, бо і для неї був дорогий той внук, хоч і неправого ложа. Подумала ще тільки, що може князеви донесли неправду, але не сказала того, щоб не дразкити і так в найвисшій степені подразненого сина. Вона не знала, що він ще не зовсім показав їй глибину свого гніву: Ярослав не міг сказати матері, що ігумен Данило закинув його невинній Настасі, що вона належить до "іграющих купно ногами!"

Відчуваючи, що пристрасний гнів сина гарячий як'жар і що тепер ніщо його не ослабить, тільки ще роздратує, мягко попращалася з ним і пішла до своїх кімнат. Сіла при вікні, що виходило на подвір'я і ждала, тихо плачучи. Довго ждала. Чула, як на Дністрі, Лукві і Лімниці рубають лід варяжські полки, чула скорий тупіт кінноти і рівний та тяжкий похід піхоти і скрипіт потворних машин. Галич ще мовчав, хоч,— як говорила між собою перелякана, жіноча служба,— великі маси народу збиралися кругом церкви Пресвятої Богородиці, куди їм заступили дорогу сильні відділи Варягів.

Задзвонили на вечірню в церквах Галича; але не дзвонили три найважніші церкви; якраз кругом них збиралися мовчки великі товпи народа, серед якого кружляли найдивніші вісти. А кожда з них долітала

до замку крізь кордони Варягів, одна дивніша від другої. Від одної з них задрожала на цілім тілі побожна княгиня Евдокія.

Щож оповідала та вістка?

Вона оповідала, що в монастирі св. Іоана Варяги зарубали суздальських дружинників княгині Ольги, які на її приказ не хотіли зложити оружя й виволікають з келії звязаного ігумена Данила, що сивим волосом своїм замітає землю...

Дрож перейшла її як електрична струя. Вона упала на коліна і молилася горячо до Бога, молилася за сина і внука свого, за ігумена Данила і за Настасю Чагрівну, що принесла щастє її синові, бодай на короткий час.

Але не вислухав Бог ні одної молитви її.

Ще не передзвонили дзвони галицьких церков, як на замковім подвір'ю задудніли колеса колісниць і копита коний кінного відділу. Княгиня виглянула вікном: там з воза окруженого їздцями витягали високі скандинавські ратники старого ігумена Данила. Руки мав звязані як до молитви, а біле волосє його і борода були в неладі.

Крикнула й упала зімлівши.

А по Галичі як полумінь летіла вістка про увязнення святого старця Данила, і затрясся з обурення великий престольний город — затрясся в усіх дільницях своїх аж по Сокіл і Крил ос, по Бринь і Вікторів, по Косину і Питрин, по Тяжів і Селець, по Чешибіси і багна Бистриці.

Находила ніч і замкнули всі брами міста. Але за окопами й укріпленнями города збиралося темне як ніч хлопство і невольники бояр. По вулицях столиці літали як вихор кінні відділи Торків, Берендіїв, Половців і тяжко ступали заковані в панцирях Варяги.

А між тим ішла вже фурія ворохобні — в розхрістаній одежі, з огнем в очах, що страшно світив на снігом засипаних, людьми й військом залитих площах і вулицях столиці. Йшла і липала кривавими очима — на високий терем, на радну gridницю, на золотий стіл Ярослава.

## В ДАЛЕКІЙ ДОРОЗІ

Глава пята, яка має на ціли пояснити суть різниці між князем і невольником, представити коротко переживання Мирослава в землі, де написано сильну книгу корон, і причину далеких походів ісповідників пророка і скоре завоювання ними великої й багатой Індії, про яку знали вже наші старі билини, та причини тої прудкості, яких власним умом доторкнувся Мирослав, що як невольник ішов зі своїм паном на завоювання Індії; пояснити страшний закон Корми і чотири головні межі пізнання людини і вісім стежок, що провадять до знищення людського терпіння як бачив їх індійський королевич Сідгатто; представити подругу Мирослава і смерть її і поворот Мирослава до рідної землі в 17-тім році блуканини.

Скоро йде навіть князь-ізгой, помалу йде невольник.

Бо власть, як любов, має тисяч очий і міць незглибиму. Се наймогутніші сили людства, в таємничий спосіб звязані з собою, як нерозривне подружжє. Одна викликає другу, як опікунку свою. А що тінь любови називається ненависть, а тінь власти жорстокість, то й вони вплетені в ту таємничу звязь.

Власть уродилася з любови.

Колись давно, в часах, про які не знає нічого оповісти найстарша літопись українського народу, один з забутих предків Ярослава одержав власть як вожд одного племені нашого народу, як представитель його сили в потребі.

В якій потребі?

Хто знає про се оповісти?

І та власть як дорогий клейнод переходила з покоління на покоління. І хоч все глибше вкорінювалася в народ, і хоч як розгалузився рід Володимира Великого,— той старий клейнод любови світив кожному з його членів, навіть тим, що втікали в чужину.

І за ними йшли хоч би уривки народної любови, що виходить укрита з заулків душі, як мрака з яруг. І тому — скоро йде навіть князь-ізгой.

Помалу йде невольник. ,

Він взагалі не посувається сам. Він власність свого пана. Бідні ви всі невольники, привязані до своїх панів, як вони не називалибся. Ви так помалу йдете колючими стежками свого життя...

В десятім році скитання дійшов Мирослав Крушина, запроданий в неволю член галицького посольства, в дику і непривітну, тверду, як його доля, пустиню Гедрозії.

Тут пізнав, що навіть пустині так різняться між собою, як людські долі. І жаль йому було пустинь Арабії, де перебував девять най-красших літ свого життя, де пізнав велич Божу і красу людей та їх злобу.

А тепер ішов камяною пусткою Гедрозії, де денна спека переходила горяч арабської пустині, а нічний холод рівнявся карпатській сту-діні. І ся пустиня також була безводна, хоч лучалися в ній нагальні зливи. Але брудні струї дощу, що бурливо летіли по кам'яній підставі щілинами, потрісканими від спеки, щезали так скоро, що навіть хлєпта-юча язиком собака не могла заспокоїти спраги.

Зі зростаючим жалем згадував Мирослав країну, над якою посідала власть "читанка" пророка Магомета, а яку він за десять літ неволі зміряввши і вздовж своїми молодими ногами. Був у т. зв. "Щасливій Арабії" або країні Ємен, був у легендами озореній Сабі, відки давно-давно вийшли основники абісинського царства, був на пустинних височинах країн Недж і Гіджжас, що до потворности великими сходами спадають аж до филь Червоного моря і де кочують убогі бедуїни, свободні мешканці пустині у вічній боротьбі між собою; навчився їх мандрівного способу життя в шатрах з волосіння і їх гарних пісень, що вихвалюють коний і героїв та пізнав їх стару віру, останки якої лишилися в народі й геть-геть по прийняттю "святої читанки" пророка, званої "коран", що починається від слів:

"В ім'я Аллага,

Милостивого, Милосердного!

"Хвала будь Господу, Пану світа, Милостивому, Милосердному,— Цареві в судний день! Тобі служимо, до Тебе о поміч кличемо! Веди нас правою стежкою, стежкою тих, яким Ти ласкавий, а не тих, на яких Ти гнівний і не блукаючих"...

Невідому путь і непевність осолоджувала йому тільки думка, що може дійде до таємничої християнської держави Попа Івана. В її існування вірили християнські народи Європи через усе середновіччя. І чим дужше напивав на них могометанський меч, тим більше кріпшала їх віра в таємничу християнську державу в глибині Азії, відки має прийти сила, яка побє невірних і освободить від них Святу Землю.

Мирослав належав до тої породи людей, що мають щастє в нещастю. В другім році неволі купив його від властителя купецької каравани один не старий ще шейх бедуїнів, Ібрагім бен Амру, що старався жити по приписам корану і наслідувати пророка.

Був то чоловік справедливий, добрий і загально поважаний. Він строго виповняв п'ять головних приписів ісламу: вірив, що є тільки один бог Аллаг, котрого пророком Магомет, мився і молився п'ять разів на день, лицем обернений до Мекки, постив від рана до ночі в місяці Рамазан, давав що року сорокову пайку всего майна свого на убогих та в місяці Зулгіджа ходив на прощу до святого каменя в Каабі.

Крім того виповняв по можності й інші приписи ісламу: здержувався від гри, вина й заборонених страв, був гостинний для подорожних і чужинців, добрий для невольників, слуг і жінок та все думав про участь у святій війні проти невірних, яку приписує 66-ий уступ осмої глави корану, кажучи:

..."Запалюй вірних до боротьби; і коли між вами буде хоч би два-цять витревало-хоробрих, то переможуть дві сотні; а як таких буде між вами сто, то вони переможуть тисячу невірних"...

Шейх Ібрагім, що хотів совісно сповняти всі приписи корану, який наказує боротьбу з невірними і гостинність для чужинців, постановив собі, навернути молодого Мирослава. В тій цілі дав йому не тяжку службу і можливість, познакомитися зі "святою читанкою" пророка та часто говорив з ним про релігійні справи, розпитуючи притім і про рідний край Мирослава, а розстаючися з ним, дорікав йому за "невірство" лиш лагідними словами сто дев'ятої глави корану "про невірних", що зовсім не годилися зі зазивом до боротьби з ними!

"О, невірний! Я служу не тому, котрому ти служиш... Гобі твоя віра, а мені моя віра".

Мирослав, оточений від довгих літ ісповідниками ісламу, був би може вкінці прийняв ту віру тим більше, що втратив усяку надію, колинебудь вернути до рідного краю,— як би не жидівські купці, з якими зустрічався в мандрівках свого пана по Арабії. Стрічав їх хоч і не в великім числі, але скрізь: і в оазах пустинь і в надморських місточках і навіть в

горячій як пекло, неродючій, пустинній долині, де було святе місто ісламу, зване Бекка або Мекка. І скрізь вони молилися до свого бога, звернені лицем до Єрусалиму і скрізь у наве-черє свого саббату запалювали ясно горючі свічі і при їх блеску згадували зруйновані мури єрусалимського храму.

Ті витревало засвічувані свічі і тут, в пустині, і в далекій Галичі, не давали йому забути про той Галич і раз-ураз пригадували йому рідну країну; були мов ясним лучником з нею. І пригадували йому ряд великих свіч зі жовтого як золото воску, що горіли перед царськими вратами в храмі Пресвятої Богородиці, де певно молилася за нього його матір зі слезами в очах.

І він очікував помочі-ратунку з далекого храму в Галичі, від Пресвятої Матери Ісуса, що знала материнський біль і розпуку. І ходив зі слезами в очах, як узрів святочні світла в шатрах купців гебрійських тай разом з ними звертав очі свої в напрямі на північний захід.

А перед очима його ставав тоді величній Галич в усім блеску своїм: виразно як образ фатаморгани зарисовувалися перед ним білі вапняні стіни Галича і форми склепінь його церков, що світили серед зелені і сипали іскри своїми золоченими копулами та немов горіли на верхах. Так добре бачив престольний город той між зеленю пахучих садів на залуквянській височині від Дністра — по Сокіл і Крилос, по Галицькі Ворота, по Бринь і Викторів, по Косину і Питрин і ще далі — по Тяжів і Сілець, по Чешибіси і багна Бистриці і ген за Лім-ницею висше Дністра.

Розвернувся перед ним Галич в окопах своїх, на верхах сугорбів, кругом малих і великих, близших і дальших укріплень з мурованими церквами, монастирями, дворищами бояр, міщанськими садибами й домами вільних смердів.

А там, на високій, стрімкій, подовгастій скелі піднімається могут-ний, княжий терем, окружений подвійним перетнем ровів і окопів, наїжених

дубовою пачісадою; з трьох сторін боронять доступу до нього води Лукви і її допливів, що піднімаються терасами і творять перстень ставів, при яких, мелять млини. Зпоза його ровів і окопів, засік і оборонних веж видніє білими стінами з тесаного каменя сильно укріплена цитадельна й катедральна церков Пресвятої Богородиці, що тоне в золотім блеску власної копули; промінне її золотого хреста видно на кілька миль кругом. А на майданах гамір і шум, брязкіт оружа і блеск багатой одіжи та безліч всякого добра...

Помалу Мирослав задубів у неволі і серед чужих, не чуючи ніколи звуків рідної мови, почав забувати її потроха. Виразно лишалися в його пам'яті лиш пісні, які від дитинства чув від матери, молитви і поодинокі уступи з богослужень і псалмів, які голосно повторяв на самоті.

— "Ні, ні!" думав при тім, "то неможливе, щоб Аллаг був правдивим Богом\* бо як би так було, то був би своїм ісповідникам дав в по-сіданне мій рідний край, а нас як невірних пхнув у сю пустиню, де південні біси котять піскові урагани, що засипають оази й останки життя"...

І дивився на іслям як на віру заблукавших, відвертаючись від забобонних бедуїнів, що над купою піску в пустині доїли верблюдиць й опісля молилися до неї. Не імпував йому навіть чорний камінь Кааби в городі Мекка у країні Гіджжас, який мав принести \* неба ангел праотцю Аврааму, а який був з початку білий, тільки почорнів від поцілуїв грішних, хоч правовірних ісповідників ісляму. Впрочім святині Кааби не бачив на власні очі, бо невірних не пускали навіть за ворота Мекки.

Одначе мимо всего болючо відчував на собі найстрашнійший проклін корану: "не матимеш потомства!"

Як горячими ночами або ще горячішими днями лежав в тіні шатра і вслухувався в жаркий віддих пустині, відчував всім єством страшний проклін корану, звернений до неправедних і злих.

Раз пан його, шейх Ібрагім, закупивши більшу скількість невольниць, сказав до Мирослава:

— "Магоммед бен Круш! За твою вірну службу позволяю тобі вибрати невольницю білу як сніг, гарну як кедра з Ливану і струнку як пальма".

Але Мирослав подякував за той доказ ласки свого доброго пана. Не хотів лишати потомства свого в пустинях Арабії на біду й поневірку. І рішився донести на собі до кінця страшний проклін корану, що засуджував його на самоту.

В розмовах зі своїм добрим паном був зовсім щирий і коли він захвалював йому "правдиву віру", Мирослав запитував його:

— "Чому ж Аллаг не дасть своїм вірним такої країни, як мій рідний край?"

— "Дав вже не одну таку і ще красшу країну", відповідав Ібрагім бен Амру, "і прийде час, коли ісповідники ісламу завоюють всі землі світа".

В тім часі вони дійсно перли з великим розгоном на схід і пан Мирослава дався також унести загальній струї та рушив з іншими на війну проти невірних.

Через скелисті пустині Ірану лавами перли ісповідники пророка далеко на схід сонця. Заняли вже Пенджаб, "країну п'ятих рік",— перейшли мечем і огнем землі над великим Індом і перли далше в долину святого Ганга, в глибину багаті Індії, про яку Мирослав знав тільки те, що співалося про неї в старих билинах наших. Туди взивав їх вимираючий вже рід ісламітських князів-завойовників, Ганзевидів, що княжив у городі Лягор.

Під зеленим прапором пророка перейшов Мирослав спалені сонцем пустині Ірану. Мав уже час збайдужніти на нові вражіння,— тільки див

бачив, від коли з боярином Микуличем опустив Галич. Але як вступив на землю багатой Індії, отворив очі з диву: тут побачив природу, якої досі не видів. Чудово пишалися на сонці дерева тик і сал та дивні смоківниці, що з галуззя пускають корінне і розростаються без кінця. Взрів дерева коркові, перцеві й кардаманові та важкий бамбук. Побачив диких слонів, тапірів, носорогів і королівського тигра і пишного парда і дивних малп і страшних, їдовитих змій.

Але ні ті дива природи, ні десятки тисяч понищених городів, осель, святинь і монастирів, з котрих деякі були потворно великі і чудово гарні, — не зробили на нього такого сильного вражіння, як одна думка, яку почув від старенького ісповідника Будди.

Одначе заки Мирослав зустрівся з ним, перейшов море огню і крові. Бо визнавці пророка Магомета йшли як пожежа і підбивали все кругом — по памятным словам 66-го уступу осмої глави корану. Оглядаючи страшну руїну й море людських мук, що виплило з тої "святої читанки" пророка, пригадував собі Мирослав нераз слова свого мудрого князя і товариша Ярослава Осмомисла про силу, яку має книга. Дуже хотів би був маги зі собою своє Святе Письмо, але що про се й думати не було що, возив зі собою "читанку" пророка і зачитувався в ній, що справляло велику радість побожному Ібрагімови. Знав вже на память всі її сто чотирнайцять глав, поділених на 30 рівних частий і призначених на всі дні місяця Рамазан. І розумів її добре з виїмком таємкичих букв, уміщених перед деякими главами, що їх і досі не пояснили учені. Він говорив зі своїм паном про таємничі знаки корану і разом з ним набирав переконання, що в них укриті імена країн і городів, над якими повіватиме зелений знак пророка.

В часі одного бунту в величезнім городі Бенарес, де були тисячі святинь, смертельно зранено Ібрагіма бен Амру. Він на смертельнім ложі пригадав собі слова корану:

— "О ви, що віруєте, уділіть иншим з того, чим заосмотрено вас, заки прийде день, в яким не буде купна, ні приязни, ні протекції"...

Пригадав собі й хоч вони відносилися лише до вірних, дарував Мирославу волю тай уділив йому пайку з великих своїх богатств, що повстали з воєнної добичі.

Мирослав відітхнув свobodно — перший раз від одинадцяти літ. Щиро помолився до свого Бога за душу покійного Ібрагіма бен Амру, купив собі дім і великий огорог в чудовім городі Бенарес та кіль-коро невольників і почав роздумувати над тим, як дістатися до дому. Тепер вірив вже твердо в те, що Пресвята Богородиця вислухала в галицькім храмі молитву його матери, що допоможе йому, вернути до неї.

Здавав собі ясно справу з великих трудностей свого заміру і горячого бажання. Ізза них не міг він досі й подумати про переведенне численних плянів утечі, які весь час мучили його. Бо втікаючи міг дуже легко бути зловленим, або загинути в пустині, або потрасти в далеко гірші руки чим передтим. Тепер постановив передовсім довідатися про те, якими краями найліпше йому вертати до дому.

В сусідстві жив старий, заможний чоловік, іменем Ратгапальо, що вічно сидів над книгами. Мав він тільки хорого сина й донечку. Був се нащадок високого брамана, скритий приклонник Готами Будди.

Сю віру вже від довшого часу сильно переслідували брамани й безпощадно винищували її приклонників так, що вона геть щезла в країні, з якої вийшла, а розвивалася тільки за гімалайськими горами.

З. тим старцем запізнався Мирослав, щоб навчитися від нього потрібних йому в дорозі річий, а передовсім мови і звичаїв. Що правда, то мови вчився більше від ніжної донечки буддиста, чим від нього.

Була вона ніжна як сяйво місяця першої квадри, біла як найбільша боярська донечка з холодних провалів Бескида і мала очі чорні як ніч та сумні, як недоля. Може скривалися в них тисячелітні трагедії найстаршого народу арійської раси, що давно-давно крізь пустині Ірану

вдерся в сю дивну країну мечем і огнем, як вдиралися тепер послушники корану. Але знайшовся серед такої глоти народів і племен, що мусів строго відділити себе від них, аби не потонути в їх морі. Коли руки войовників його втомилися від убивання, що тре-вало довгі сотки літ і коли очі вождів його переситилися видом кровп і пожеж, а кругом них все ще кипіло непереглядне море людей чужої їм породи, що грозило проковтненням їх, сотворили великі жреці племені Аріїв святі книги, яким удалося доконати того, чого не могли доконати ні мечі, ні пожежі: закували в найтяжші кайдани думку і душу завойованих але незнищених народів і вмовили в них, що самі боги сотворили їх невольниками білих Аріїв, з якими не вільно їм ні любитися, ні брататися, ні сісти біля одного стола, ні навіть без гріха глянути в їх ясне лице. А в Аріїв вмовили святі книги брама-нів, що вони призначені богами до панування, поки задержать чистоту своєї крові.

І було так довго, дуже довго, аж поки на пів тисячеліття перед Христовим Різдом в білій, мармуровій палаті могутнього арійського князя Судгодано не прийшов на світ син, Сідгатто. Поки не підріс і не покинув свого князівства і гарних жінок, і сина та скарбів своїх, не вирікся їх і не взяв на себе жовтої одежі жебрака тай не пішов пішки дорогами без краю, навчаючи про братерство всіх людей і інших живучих сотворінь, про милосерде до всего, що дихає й росте, про убивання в собі пристрастий і жадоб.

Наперед пішов до святого міста Бенарес, де були тисячі браманських святинь, переповнених золотом, дорогим самоцвітним камінням і слоневою кістю, хоч кругом гинули люди голодною смертю. Тут, у гаю оленів, при віщунській скелі, пустив в обіг колесо своєї науки. І пішло воно по великій Індії з таким розгоном, що не могли здержати його ні тисячі святинь браманів, ні могутні князі індійські; перекотилося через найвисші в світі гори і пішло пустинями Тибету.

Довго боролася стара віра з новою наукою Готами Будди, світила Азії. Аж як минуло близько півтора тисячі літ, перемогли брамани і в цілій Індії почали винищувати приклонників Будди.

Що йно по двох літах доброго пожиття Мирослава зі старим буддистом довідався від нього Мирослав тайни його віри.

Сидячи біля ложа його від літ хорого сина, слухав Мирослав оповідання старого про науку Совершеного:

— "Як зпоміж всіх дерев найкрасший запах дає сандалове дерево, так зпоміж всіх наук найвисший розум в науці Совершеного...

Як вислухаєш і приймеш її, воно здійме з тебе кожду прикрість і кожний біль життя, як здійсмають тяжке ярмо з вола.

— "Ся наука та обявленне одної одинокої правди: святої правди про терпінне і про його жерело і про спосіб його знищення. Прихід на світ, се терпінне, слабість, се терпінне, злука з тим, що нам не миле, се терпінне, розлука з тим, що нам миле, се терпінне, всяке привязанне до чогонебудь, се терпінне, любов, се терпінне, смуток, се терпінне, біль, се терпінне, журба, се терпінне, горе і розпука, се терпінне, старість, се терпінне, молодість, се найбільше терпінне, умираннс, се терпінне. Словом — нема в світі нічого, що не кінчилося терпін-нем.

— "Бо все на світі минає, а вічне лиш одно терпінне",— сказав Совершений. Ось слова Совершеного: Є, брате, такий час, коли зовнішні води шаліють, затоплюють села і міста, престольні городи, краї й держави. А є, брате, час, в котрім води великого моря стоять лише в сім пальм високо, в шість пальм високо, в пять пальм високо, в чотири пальми високо, в гри пальми високо, в дві пальми високо, в одну пальму високо. Але є, брате, час, коли води великого моря сягають лише в пів хлопа, по бедра йому, по коліна, по кістки. А є, брате, і такий час, коли води великого моря не мають навіть висоти наперстка.

"І показується, брате, що ті безмежні збірники від підлягають законам знищення, розкладу і змін.

"І є, брате, час, коли зовнішній огонь шаліє і нищить села та міста, престольні городи, краї й держави, захоплюючи й пожираючи луги і левади, ліси і ниви і поля цвітучі та все випалює. Але приходить час, коли мусиш огонь роздувати віялом. Ї показується, що минуча сила вогню і що він також підлягає законам знищення, розкладу і змін.

"І є, брате, час, коли зовнішнє повітря шаліє, пориває села і нищить престольні міста, краї й держави та завиває їх на все порохом і піском. Але є, брате, час, коли пальмовим віялом навівати мусиш вітрець на себе і коли навіть в пливучій воді не ворухиться стеблина.

"І показується, брате, що минає незмірна сила зовнішнього повітря і що й вона підлягає законам знищення, розкладу і змін.

"Підлягає тим законам і тіло наше і те, що є основою його появи. Минає й сила вражіння й те, що є основою його появи. Минає спостереження і те, що є основою його появи. Минають і почування і те, що становить їх основу. Минає і свідомість і те, що становить її основу. Бо з проминаючих річий зложене все те і як же воно моглоб вічним бути? Чим для нас нині — вчорашний день з усею його радістю? Лише сном і призраком! А чим буде нинішній день — завтрашньому, завтрашній — позавтрашньому і ціле життя — супроти хвилі смерти? Минути всі його радості й утіхи, на завсіди минути! А лишиться тільки терпіння, безіменне терпіння. Бо все проминає, як тлін. А вічне є тільки терпіння в безмежнім і страшнім вирі Самсара, що кітлує терпінням нескінченні верстви мільйонів літ...

— "А жерелом терпіння — жадоба і пожадання: жадоба життя і зросту-розвитку, жадоба розкоші й утіхи таї навіть жадоба відпочинку і спокою\* Людина може спастися від терпіння лише тоді, коли знищить в собі жерело терпіння. Бо в ній і тільки в ній є свята сила на знищення терпіння...

— "Є вісім стежок, що проводять до місця, де в душі людини бє неспокійне жерело терпіння, що міниться нескінченим числом усяких красок. Як перейдеш першу стежку, вступи на другу і так дійди до осмої і перейди її. Всі ті стежки показує тобі Скінчений і Совершений Готама Будда, світило світа, якого науку затемнили його вороги і приятелі, а останнє і найвисше її зернятко перекажу тобі аж тоді, коли смерть замикатиме мої очі, що мабуть невдовзі вже наступить.

— "Хто хоче йти стежками Совершеного, мусить наперед позбутися думки про рідний край і власну родину. Бо хто живе в своїм домі, той має багато труду, багато клопоту, багато заняття, багато журби і не може відречися світа і справ його. Про се не може бути сумніву, бо коли запитали Совершеного:

— "Чи є, Готамо, такий домовитий чоловік, який не пірвавши домашних звязків, в хвилі смерти зробив би кінець терпінню?" — відповів Совершений:

— "Нема такого домовитого чоловіка, який не пірвавши домашних звязків. в хвилі смерти зробив би кінець терпінню".

— "ї ще один доказ є на те, як дивився Совершений на зірванне родинних звязків: Раз учив він біля города Саватті в гаю Єта. А в тім часі прийшов там з гір аскет Сангамаї, щоби побачити Совершеного. Довідалася про те жена аскета і взяла свою дитину і прийшла до гаю Єта і сказала до мужа свого: "Ось, подивися, се твій синок, аскете: прокорми мене!" Але аскет Сангамаї, що наближався вже до совер-шенства, продовжав свою мовчанку. І тричі повторила вона те саме. Але аскет продовжав свою мовчанку. Тоді сказала до нього жена його: "Ось подивися, се твій синок, аскете: прокорми його!" І поклала синка перед ним і пішла. Але аскет ані на дитину не глянув, ані словечка не промовив. Колиж колишня жена аскета оглянулася здалека й побачила, що він не дивиться на синка, подумала: "Той аскет не турбується навіть власною дитиною!" вернула, взяла дитя і пішла.

— "І бачив се Совершений своїми божеськими очима і сказав до своїх учеників отсі слова:

— "Приходом своїм не втішила його, відходом не засмутила: монаха, освобожденного від туги, називаю правдивим браманом. Бо чи має чистий бог Брама якийнебудь інтерес для свого дому й господарства, для жінки і дитини?"

— "Ні, совершений Готамо".

— "Чи має він почування ненависти?"

— "Ні, совершений Готамо".

— "Чи має він в собі злобу?"

— "Ні совершений Готамо".

— "Чи має він нечисту думку?"

— "Ні, совершений Готамо".

— "Чи має він непостійну волю, чи постійну?"

— "Постійну, совершений Готамо".

— "А чи брамани не дбають о свій дім і господарство, о жінок і дітей?"

— "Вони дбають о те, совершений Готамо".

— "Чи не мають вони ненависти в серцях своїх?"

— "Мають, совершений Готамо".

— "Чи не мають вони в собі злоби?"

— "Мають, совершенний Готамо".

— "Чи не мають вони нечистих думок?"

— "Мають, совершенний, Готамо".

— "Чи воля їх постійна, чи непостійна?"

— "Непостійна, совершенний Готамо".

— "З того бачите ясно, що сей аскет подібний до високого бога Брами і по смерті своїй може получитися з ним".

— "Так сказав Совершенний у сто п'ятидесятих третій проповіді своїй, котру проголосив біля міста Саватті, в гаю Єта".

Мирослав з запертим віддихом слухав науки старого буддиста, а в нутрі його все бунтувалося проти неї. Отож його святе бажання, побачити рідний край і матір та родину малоб бути зле, мало б бути жерелом терпіння, значить зла. Не міг ніяким чином згодитися з сею вірою, але слухав дальше уважно. А старий учений говорив:

— "Перша стежка до спасення перед терпіакем се правдиве пізнання, яке знайдеш в науці Совершеного; друга — се справедливе роздумання її; третя — справедливе рішення; четверта — правдива мова; пята — справедливі діла; шеста — справедливе життя; сема — добре змагання; осма — заглиблення в собі.

"Коди перейдеш тих вісім стежок, що провадять до спасення, переконаєшся, що спротивитися тій науці не може не тільки людина, але навіть ніякий бог. А тоді прийдеш до останнього пізнання: що при-

в'язання до чогонебудь буде, а неприв'язання не буде. Ї як ти з нічим вже не будеш зв'язаний, прийде до тебе думка Совершенного і найвис-ша мудрість стане твоїм уділом. Тоді ти знатимеш, що не приносить терпіння лише те, що не переминає, а не переминає лиш одно: неіст-нінне. Воно прийде до тебе, коли в тобі висохне жерело всякого терпіння.

"Тоді ти будеш спасений і вже ніколи не повернеш на сей світ, бо досягнеш одинокої пристані,— досягнеш неістніння... Лиш неістнінне нїрвана се спасенне людини від мук і терпіння".

Піт облив Мирослава, як вислухав зимної як розум науки Совершенного, котрої останню тайну ще закрив перед ним старий буддист. Се була наука гробу людського щастя і задоволення, хоч ясна і зрозуміла, як сонце. Вже ліпше подобалася йому стара як світ віра браманів з її тисячами богів і страшною карою переходу душі в ріжні сотворінкя. Вона бодай не замикала можности світового змагання і праці для своїх і для себе, для уладження їм і собі як найкрасшого життя.

Що за тайну може ще в собі скривати та дивна наука? думав Мирослав. І пильно виучував з Талею святу науку Совершенно-го. Дивувався високому знанню і гнучкості ума донечки старого роду браманів. Але останньої тайни науки Сідгатта не могли знайти й обоє.

Ще довго прийшлося йому ждати на вияснення тої тайни.

По літах муки помер син його старого приятеля, а батько на очах збирався, піти його слідом. І раз під вечір закликав його до себе тай сказав:

— "Чую, що наближається мій кінець, а не хочу не додержати тобі слова, бо се противне науці Спасителя. Як я пояснював тобі його науку, згадав я раз про Бога. Зробив я се тільки тому, щоб тобі представити силу науки Будди. Бо в дійсности вона не признає ні Бога ні безсмертної душі. Сам Совершений сказав про се так: "Коли я перетяв тангу,

лишиться тільки тіло. І як довго воно існує, так довго бачать мене люди і боги. Але коли життя моє скінчиться, тіло розвіється і пропаде і ні люди, ні боги не побачать більше Учителя". Як бачиш, Совершений не признає безсмертності душі..."

— "Алеж існування Бога признає", замітив Мирослав, котрому душно робилося від тої тайни.

"Не Бога, лиш богів, то є таких істот, в ряд яких і ти можеш по смерті ступити", відповів спокійно старець.

Мирослав вийшов з його дому просто переляканий. Вправді колись у молодечім віці вчився він разом з Ярославом, князем і товаришем своїм, старогрецької філософії, пізні вітри якої заперечували існування богів і безсмертності душі. Одначе те мертве слово мертвих філософів не робило на нього ніякого вражіння. А тут по стільких муках і пригодах, в яких немов на собі чув опікунську руку Господню, зустрівся з живою ще вірою, яка там, за великими горами здобувала навіть що раз то нових вірних, а яка голосила, що нема Бога ні безсмертної душі!

Ні одно з пережитих вражінь не потрясло ним так сильно, як та дивна віра без Бога! Навіть запевнювання старого буддиста, що нічого не знає про християнську державу Попа Івана, не витворили в нім такої прикрої порожнечі.

Небо і земля етапи страшною пусткою перед Мирославом. Йому здавалося, що не дійде вже до дому за саме богохульство, що тут оббилося о його слух. Впав на коліна і горячо молився до Богоматері, молився, щоб забути те, що чув. І полекшало йому, а далекий шлях до Галича видався йому ближшим і безпечнішим.

Але його тягнуло поговорити ще зі старим ученим, особливо про справу переходу душі в інші сотворіння і навіть в ряд Богів, якої не розумів. Пішов отже до нього і попросив о вяснення.

— "Не соромися того, мій сину", відповів старий учений, "як не розумієш високої науки Совершеного. В ніяку посудину ніхто навіть на морі не наллє більше води, як вона по своїй мірі містить у собі. Є багато людей, для яких наука Совершеного все буде незрозуміла; такі нехай живуть праведно по тій вірі й науці, яка доступна для них. В сімдесять і сім'їй проповіді своїй сказав Совершений, що є чотири справи, над якими навіть для вірних недобре роздумувати, бо їх людина не зрозуміє, тільки затемнить і помішає власний ум.

"А ось ті справи: перша то зміст людського "я" в умі прозрівшо-го "будди", що наближається до совершенства; друга то сила, якою розпоряджають совершені і якою вони можуть розділятися, остаючи єдністю і сходитися, будучи розділеними, щезати і знов з'являтися, переходити крізь мури, вали і гори, немов крізь повітре, поринати в землю, як у воду і виринати з неї, ходити по воді як по землі, літати в повітря як птиця, навіть далекого місяця, зізд і сонця дотикати руками, ба навіть доходити зі живучим тілом своїм аж ген до дуже далекого світа Брами, третя справа, якої не збагнеш, то наслідки власних діл; четверта то світ у своїй суті.

— "Але те, о що ти питаєш, дасться здебільшого пояснити. Ти хочеш пояснення страшного закона Карми. Про нього говорить Совершений у п'ятидесять сім'їй проповіді своїй, в котрій він пояснив те, до чого вже перед ним додумувалися учені брамани. Бо Совершений не прийшов на те, щоби знищити їх високу науку, лише справити і доповнити.

"А ось що каже Совершений про те, що хочеш знати: Людське "я" має вічну спрагу-жадобу за чимсь ширшим і більшим, ніж воно є, за світом, що складається з форм і звуків, соків і запахів, з того, що можна діткнути та пізнати значить: наше "я" все хоче злуки зі "світом". На те потребує воно тіла зі шістьма змислами, з котрих шестий і найвисший се свідомість думання, противна людській вдачі.

"Свідомість по словам Совершеного се непізнаваєме і безмежне, з усіх сторін світяче живло, що творить наш організм в такій самій мірі, як

організм творить його. А наша справа-жадоба світа така велика і міцна, що ми переконані, немов би вона була безпосеред-ним впливом нашого "я". І се є причиною, що люди так дбають

о своє тіло, поки посідають його і що їх велика жадоба, задержати його, ще зростає з його ослабленням і в хвилі, як мають розставатися з ним, в хвилі смерти, стає така безмежна, що дійсно доводить до витворення нового тіла для того "я".

"А як се діється, покажу тобі на прикладі: представ собі, що умирає якийсь могутний князь, значить, що його "я" мусить звернути ті чужі йому складові частинки, які воно посідало в тілі, заосмотренім у шість змислів, як робило се вже не раз у безмежнім часі і просторі. В нім не погасла ще спрага-жадоба світа, але що вона може мати своє заспокоєння лиш в тілі, спосібнім до життя, а се його тіло вже зужите, отже та спрага-жадоба чіпається зараз иншого насіння, яке саме тепер в чужім, подружнім ложі приготували до запліднення чоловік і жінка, н. пр. убогі зарібники. Насінне їх, схоплене тою жадобою, що в хвилі смертної тривоги і перескоку зовсім затрачує свідомість попереднього "я", стає почате і родиться дитя. Се бувший монарх. У своїх нових убогих родичів лихо кормлений, без любови хований, виростає серед побоїв; його заставляють жебрати. З могутнього князя є нещасливий жебрак.

"Але се ще не найгірше. Бо наше "я" може так само перейти в звірину, птаха, рибу, змію, хробака і т. и. Так відкриває тобі наука Совершеного таємничий міст переходу. Смерть і запліднення се тільки дві сторони одної появи; смертна мука в хвилі смерти відповідає без-пам'ятній розкоші в хвилі запліднення, а кожде нове запліднення можливе тільки через рівночасну смерть. Тому н. пр. у воєннім часі родиться більше хлопців чим дівчат. Війна дбає також про свою будучність.

"І так воно діється віками з кождим, поки хто, осяяний наукою Совершеного, не знищить в собі жадоби життя і терпіння. Инакше та спрага-жадоба все буде для нього тим поворозом, яким привязані до

життя, йдуть сотворіння нескінченим ланцюхом відроджень, як воли тягнені дорогами на грубих ужевках...

"Коротко сказавши: закон Карми вчить, що людина подібна до колоска збіжа. З насіння виходить, в колос розростається і дозріває, висипається і гниє, але лишає знов насінне, котре дає початок новому колосцю. Се вже інший колос, не той сам, але з того самого і така сама доля жде його — вічне відродження на основі невмолимого закона Карми"...

Мирослав глибоко відітхнув і почав пригадувати собі з давних літ своїх студій з князем, чи не згадували про щось подібного єлин-ські філософи. Але не міг пригадати собі нічого подібного. По кількох хвилинах надуми запитав ученого буддиста:

— "А чи Совершений не пояснив іще, від чого то залежить, що осліплена жадоба людського "я" несе його в хвилі смерті тіла якраз до такого а не до іншого тіла, от як у сім прикладі до ложа зарібників, а не пр. до ями вовків?"

— "Совершений пояснив і те в п'ятидесятій своїй проповіді своїй, на просьбу браманського аскета Сені я, що довгі літа жив як пес, щоб приноровитися до іншого життя. Предмет переходу залежить від рода і головного напрямку жадоби в часі попереднього життя, його думок, змагань і діл".

— "Чомуж одні люди здорові, сильні, розумні і гарні, а другі хорі, слабкі, глупі й погані? Де причина того? Чому одні можуть мати високі жадоби а другі мусять мати низькі?"

— "І се пояснив Совершений у сто п'ятидесятій третій проповіді своїй, кажучи: Ми власники діл, ми спадкоємці діл, ми діти діл, ми сотворіння діл, ми невольники діл. Діло рішає про те, які ми будемо.

"Коли жінка або мужчина жорстоко позбавить життя живучого і привикне до жорстокости супроти людей і звірят, то в хвилі смертк впаде в долину і на лихий пором Самсара, в світ муки, званий пеклом; а як навіть попаде знов на сей світ між людей, то життє матиме тяжке, нужденне і коротке. І противно: коли не нищить живучого, ходить без меча і патики, має любов і милосерде для всего, що живе, то б хвилі смерти йде в добрий світ, званий небом, а як навіть попаде знов на сей світ між людей, то життє матиме гарне, приємне і довге. Гнівливий буде в слідуючім життє поганим, заздрісний — убогим, скупий — не доробиться нічого, гордий буде на низькім становищі, а той, що живе, не думаючи праведно і не дбаючи о спасенне, буде — дурнем!

"Хто хоче зближитися до совершенства, той не нищить жадного з істнуючих насінь, раз на день їсть і ніколи не їсть у не свій час, все тверезий, здержується від сну, танцю, співу, гри і забав, не вживає вінків, пахоців і прикрас, не приймає золота, срібла, сирого мяса, жінок і дівчат, слуг і худоби, курий і безрог, слонів і коний, дому і поля,— здалека уникає брехні і підступу, насильства і рабунку, торгівлі й інтересів, задоволений одягом, який має на собі і милостинею, яка продовжує його життє; з нею тільки йде з місця на місце, як птахе Сего dokonує тільки правдивий монах".

— "Чи не знаєш ти, що спонукало Совершенного, проголосити таку науку?"

— "Милосерде над людським терпінням".

— "А чи Совершений, крім святої правди про терпінне, не проголосив ще яких правд?"

— "Думаєш про загадку світа? Вона належить до чотирьох справ, що їх роздумуванне приносить зі собою помішанне ума, Тих, що думають над нею, порівнав Совершений зі сліпородженими, яким хтось дав діткнутися слона: і один діткнув його голови, другий труби, третій ноги, четвертий

хвоста і кождий почав кричати: "Слон виглядає так!" — "Ні, не так, а ось як!" аж поки з боротьби поглядів не прийшло до боротьби на п'ястуки. Кождий був переконаний, що тільки він говорить правду, бо дійсно кождий з них рукою діткнув слона.

"Однак Совершеного думка не обмежилася до вишукування святої правди про терпіння, хоч оповістив нарочно лиш ту одну правду. Знаємо се з його уст. Під городом Косамбі в лісі Сінсапа взяв Совершений кілька листків у свою руку і запитав учеників своїх: — "Що ви думаєте? Чи більше листків взяв я в свою руку, чи більше їх є в лісі Сінсапа?"

— "Далеко більше листків є в лісі Сінсапа", відповіли ученики.

— "Так далеко більше правд пізнав я, чим ті, яких навчив вас. А чому я зробив так та не оповістив і всіх інших правд, які відкрив? Бо вони не принесли б полегшій людям, не відвернули б їх від радостей світа сего, від переминаючих розкошій, не їривели б їх до мира, пізнання й пробудження. І для того я не оповістив їх. А що ж оповістив я? Що то є терпіння — оповістив я вам і як повстає терпіння — оповістив я вам і як знищити терпіння — оповістив я вам і які є стежки до знищення терпіння — оповістив я вам".

— "Що вороги науки Совершеного закидали йому?"

— "Закидали йому від давна, що Совершений є ворог людського роду і так з коренем хоче вирвати його життя, як з коренем викорчують гаї благословених пальм. Закидали йому: "Аскет Готамо прийшов, щоби зробити нас бездітними, жінки вдовицями і смерть внести в наші родини!"

"Дійсно трудно збагнути наслідки власних діл", подумав Мирослав і задумався. Від науки Совершеного віяло гробом і смертю. Він жахнувся глибоко. Пригадалася йому його матір, і він запитав:

— "А чи Совершений поручав ученикам своїм ставати монахами і жити з милостині навіть коли вони лишали в потребі старих родителів?"

— "Ні. Совершений не дозволяв нікому, ступати за собою без дозволу родителів, а зате дозволяв покидати жінок і дітей"...

В тяжкій задумі вийшов Мирослав з дому ученого буддиста. Не міг відповісти собі на питання, чи Совершений був найбільшим ворогом чи найбільшим приятелем людського роду — в наслідках величезного діла свого. Бо що замір королевича Сідгатта був чистий як слеза, в те вірив твердо, почувши, що він дбав о безпомічних родичів. Так. Він любив людський рід...

Мирослава поражала відвага й острота ума "Світила Азії", супроти котрого всі школи і думки єлинських філософів видалися йому діточим міркуванням. Не міг представити собі величі думки і образування королевича Сідгатта, котрий з одного-одинокого поняття терпіння сотворив систему думок, з якою через півтора тисячеліття боролися много-мільйонові маси його земляків, заки виперли ту науку за гімалайські гори в страшні пустині Тибету, причім Індія так вибилася зі сил, що стала добичею ісповідників корану, який одною з найбільших нагород на землі вважає потомство людини.

Постановив, не зволікати довше з утечею зі сього дивного краю.

Плян мав вже готовий: не поїде назад пустинями Ірану, ні морем, до котрого не мав довіря по своїх пригодах на нім, тільки через Кашмір до Самарканду, де галицький князь Ярослав мав свояків на престолі, через жону свою Ольгу, внучку кагана Куманів, посвояченого з царями Самарканду.

Але доля присудила задержати ще Мирослава в святім городі Бенарес.

Коли по похороні приятеля прийшов відвідати його самотню донечку Талю, застав її в такому безмежнім смутку, що не міг її опустити зараз по смерті батька. Довго перебував у неї й оповідав їй про свій плян подорожі.

Невдовзі побачив, що йому тяжко булоб попрощатися з нею на віки, бо привязався до неї, хоч найгорячіший жар любови перетлів в нім давно. І пригадав собі слова її покійного батька, що прив'язанне будує і приносить терпінне зі собою. Але мимо того як сумерк западав і пустка залягала в усіх його кімнатах і сон не приходив, йшов до ніжної Талі з білим як сніг лицем і чорними, сумними очима. А вона все тахла й тахла.

Раз сказала до нього вся засоромлена, як зоря, що пробивається крізь мраку:

— "Я пішлаб з тобою в далеку країну твою, де по дощевій порі води в ріках стають тверді як камінь і прозорчі як хрусталь, де в літі цвіте земля білим, пахучим цвітом а по дощевій порі небо сипле міріадами подібних до цвіту пластинок, що не мають в собі ні дрібочки тепла"...

В тій хвилині живіще забилося в грудях Мирослава завяле серце й обхопила його любов, яку вже довго здержував свідомо в собі, памятаючи науку Совершеного, що любов се також терпінне. А він натерпівся вже немало.

Але тепер сказав собі, що ліпше жити з терпіннем, чим вянути без нього і пригорнув до себе Талю, ніжну як місячне сяйво першої квадри.

— "Ти вмерлаб у моїй гарній країні, як тільки скінчилабся дощева пора і з неба почав сипати його нетеплий, білий цвіт", сказав тихо до неї.

— "Адже не всі люди вмирають там, як кінчиться дощева пора? Я не боялабся вмирати"...

— "Там умирають тоді лиш квіти, а з людей тільки ті, яким прийшов їх час. Але ти померлаб, бо сонце не дає там тільки тепла, кільки ти потребуєш, Талю" ... відповів їй з жалем.

— "А чи в твоїй країні не держать квітів в кімнатах?"

— "Так, Талю, держать".

— "Чи ті квіти також умирають, як мине дощева пора?"

— "Не всі".

— "Може і я пережилаб у кімнаті твоїй подощеву пору"... сказала майже нечутним тоном, а в її великих чорних очах засвітили ясні слези і покотилися по її личку, як по сніжно-білім шовку.

Чув, що не може відмовити їй нічого. І почав скоро говорити:

— "Добре, добре, Талю. Я день і ніч буду підтримувати огнище в твоїй кімнаті"...

— "Ні, ні, я видержу там так само, як видержують жінки твого народа"... відповіла голосом твердим, як звук металю і вже сміялася весело, як дитина.

Нова журба увійшла від тоді в зболіле серце Мирослава. Треба було придумати спосіб, як викрасти Талю непомітно з города Бена-рес і так само непомітно перевезти через Індію аж там, де не сягає вплив браманів. Бо після їх вірувань получение хоч би найдальшої внучки браманів з чужинцем, се найбільший гріх супроти богів, за який вона могла відпокутувати лиш смертю, або гіршою від смерти долею: як жінок, що зломали віру своїм мужам, могли її віддати силою в руки прокажених мужчин або випертих в праліси дикунів найгідкій-шої породи.

Довго думав Мирослав, як ратувати свою любку. Але кождий по-мисл видавався йому за мало безпечний, навіть як би вдалося перевести його.

Лишався тільки один. Рішився виконати його.

Але наперед докладно приготувався до далекої дороги; закупив слона і багато вючних звірят і всякої одежі для Талі і для себе. Вона, бачу чи, з дня на день приходила до сил і ставала жива, як ластівка перед бурєю. Особливож тішилася слоном і називала його "коханим кораблем" до країни 'мужа. Все була при його кормленню і своїми малими рученятами гласкала його по трубі та давала йому всяких ласощів.

Скінчивши приготування, пішов Мирослав до найстаршого священика ісляму, який був у городі Бенарес тай ужив всего свого знання корану, щоб наклонити його, вплинути на місцеву іслямітську власть, щоб дала сильну ескорту для Талі аж до Самарканду.

— "Понесу славу імени пророка через далекі землі, в яких не станула ще стопа ісповідника "святої читанки його", говорив.

— "Не задля слави слід робити добрі діла".

— "Я давати буду тільки свідоцтво правді, як по приписам корану дам сорокову пайку всего свого майна на убогих вірних".

По якімсь часі отримав ескорту, котра мала притім і політичні завдання.

Вкінці настав час відїзду. Мирослав продав свій дім і під ескортою сильного відділу поклонників пророка мав вже вирушити в дорогу, як його подруга злягла і повила сина. Мусів задержатися і жити якийсь час в страшній країні, де звідусіль чигала смерть або мука. Чувся тепер двічі сильно звязаний з життям. Який же свободний був перед-тим! Але не жалувався на новий тягар, який випав на нього. Бо йому було ліпше з

ним. Донечка старого буддиста простувала по своєму розумінню віру свого батька й осолоджувала мужеві терпінне та робила легким його тягар.

Вкінці рушили в далеку путь.

Таля ні разу не оглянулася на пишний город Бенарес, ні навіть на святі води Ганга, в яких обмивалися з гріхів непереглядні товпи народу.

Покидала все і їхала весела як весна за своїм чоловіком. Повагом ступав великий слон, на хребті якого сиділа гарна Таля й заслоненій вежі.

Як перейшли велику рівнину гіндостанську і перед ними замаячили найвисші гори на світі, покриті ледняками і сніжними лявінами, запитала Таля Мирослава:

— "Чи сей білий шовк, що покриває верхи гір, як муслинові завої голови жінок, називається "сніг" в мові матери твоєї?"

— "Так, Талю".

— "Ти казав, що він м'який як пух. А як називається тверда як камінь вода, що її можна лупати молотом?"

— "Лід, Талю".

— "Льід, льід", повторяла Таля дуже поважно.

— "Кілько жінок крім мене возьмеш собі в дома?" запитала перший раз, від коли побралися.

— "Тільки тебе. В нашій країні має муж тільки одну жінку, а жінка тільки одного мужа. Як умре одно з них, то друге може знов шукати собі пари".

— "То жінок так не палять разом з тілом мужа?" запитала дуже здивувана.

— "Зовсім ні! Жінка по смерти мужа живе собі або сама або знов виходить за муж, як хоче".

— "Якіж дивні там обичаї!" сказала, широко створивши свої сумні очі.

А гімалайські гори зближалися як до потворности великі укріплення світа. З далека видніли їх чорні і сиві недеї з вічними снігами на дрімаючих в мраці пляях. А над ними піднималися білі, студені шпилі, на яких не була ще ніколи ні стопа людини, ні ратиця най-лекшої кози, де не долітали навіть небесні птиці, ні водні опари землі.

Вже переїхали тверді, чатинні бори і вїхали в простори заняті травами та повзучими корчами, подібними до лелеча. Тут уже не зустрічали більших звірів. Тільки час до часу мигнула по стрімкій обочи струнка коза, або перелітала над верхом яка птиця. І прорідився воздух так, що людська грудь втягала його як острій нектар.

Заблудили...

Кругом них ісповідники пророка падали, як все, лицем обернені до Мекки і пять разів на день відмовляли приписану кораном молитву. З них не багато остало вже в живих. Але зі спокоєм, який приписує коран, посувалися дальше в тій вірі, що доля їх і місце смерти виписане було на таблиці їх життя, ще заки прийшли на світ.

Зближалися до височезних гір Паміру, званого "Дахом Світа". Дні ставали щораз менші і менші, хоч була середина літа, бо сонце скоро

ховалося за темні велити гірських верхів. Як грізні роги в часі битви заревіли вихри і довго вили по непроходимих челюстях гір. Погиб великий слон Талі, за яким вона мала заплакані очі, хоч казала, що плаче від вітру. Сиділа вже на гірським конику, закутана в найтеп-лійші од яги тай дивилася на сніг, що скрипів під його ногами і питала Мирослава:

— "Чи такий сам є в нашій країні?"

— "Такий сам, Талю".

— "Якже там гарно-гарно!"

— "Закрий уста, бо віддих того снігу входить в груди і людина хору є від того".

Боявся сказати, що вмирає. Так привязався ніжної квітки півдня, яка пішла за ним аж у сі дикі, як смерть студені гори і ще хвалила собі смертельний шлях.

Кашляла з дня на день сильніше, аж заходилася. І чахла на очах. Мирослав потішав її сонцем і теплом, яке є в його країні. Блідо усміхалася й витревало дивилася на захід. Вкінці на однім постю настав день її працання з мужем. Серед сніговійниці, ізза якої не видно булoб світа, подивилася невимовно сумно на мужа і синка і дух її тихо відійшов в напрямі одної з п'ятиох великих дараб Самсара.

Гірко заплакав Мирослав, перший раз від непамятних літ. І пригадалися йому слова його тестя: "Розлука з тим, що нам миле, се терпінне"... Так, се найбільше терпінне, коли получене з молодістю. Він чувся ще молодим, немов би вчора опустил Галич.

А шлях на сонцем залиті рівнини був уже так близько-близько. Звіз там тіло Покійної Талі й похоронив його над берегом Сир-Дарії.

В Самарканді на царськiм дворi, де зголосився як член посольства свояка половецьких ханiв, знали про рiдний край Мирослава лиш тiлько, що там сидить на престолi князь, що взяв за жiнку внучку кагана Куманiв, посвояченого з царями Самарканду. Не знали навiть iмени Ярослава, хоч чули про великий розум його.

— "Далеко я забрив", подумав Мирослав.

Розпитував i тут, чи не чули про державу таємничого Попа Iвана, але надармо.

Минули ще два роки, заки Мирослав наблизився до степiв рiдного краю.

Серед численних пригод, пiзнавши багато дивних обичаїв рiзних племен, добився вкiнцi Мирослав до головного табору Половцiв, вiдки дiстався до Чернигова. Тут довидався про новини, якi зайшли в Галичi i в Київi тай про те, що найстарша дочка Ярослава вийшла вже за муж за князя Iгоря Святослава i живе в Путивлi. Вона що йно була вродилася, як вiн опускав Галич. Вiд того часу минав сiмнайцятий рiк.

Одним великим сном видавався йому той час блуканини. Але маленький синок, якого лишила йому Таля, а який уже говорив, пригадував йому, що се не був сон, а дiйснiсть.

їхав до Київа, про знищення котрого вже чув. Хотiв понести малого синка до церкви св. Софiї й горячо помолитися в нiй бiля домовини Ярослава Мудрого та подякувати за щасливий поворот до рiдної землi. Не знав iще, що саме тепер дiялося в Галичi.

Найбiльше дивувала Мирослава вiстка про ворохобню в Галичi, що вiдбувалася перед лiтами. Хотiв би був на крилах злетiти до дому.

ЯК ПАЛИТЬ І МІНИТЬСЯ МНОГОГРАННИЙ КРИСТАЛЬ

## ЛЮБОВИ...

Глава шести, котра пояснює, як князь Ярослав аж до гіркої глибини зрозумів свою ціну за улюблену Погорину Волость; як в часі ворохобні прийшла до нього депутація бояр, чого домогалася і що князь відповів; про що говорили темні товпи, що йшли лісами на Чагрів; як князь лишив столицю, а поїхав боронити одного села, чи тільки дворища і Притім мало не пожив смерти в Дністрі; що діялося в лісах під Чагровом і як цілу ніч трєвали борні на вулицях Галича і кому вдалося втихомирити ворохобню та що про се думали бирич Яструб і воєвода Веремунд, що разом знали дуже багато тайн і — чи був хто в Галичі, що знав їх більше від них?

Помалу йшов час князеви Ярославу, коли скінчив одягатися, як до битви.

Від отворених вікон його кімнати доносився до нього шум великих мас народа, що хвилями змінявся в гамір і довгий, протяжний рев, подібний до реву розбурханого моря. Від крилоських укріплень доносилося якесь невиразне биттє в дзвони мов на пожежу... Здавалося йому, що пізнає головний дзвін церкви Воскресення Христового, а за хвилину і церкви Юрія.

Князь надумувався, чи приказати, заграли на тривогу для всіх оружних сил, які були в городі й укріпленнях його, чи ліпше не скликати до купи своїх дружинників, яких могло також обурити замкнен-не церков й увязненне "святого аскета". Зібрані разом і заосмотрені в оруже моглиб кинутися на і так їм нелюбих Варягів і інших наємни-ків-чужинців, а розсипані в великім і ще до того святкуючім городі, не представляли більшої небезпеки, як той город. Але з другої сторони в такій хвилі як ся, переймалися вони між народом шкідливими думками й поглядами.

Треба було щось зарядити. Князь охолов вже з першого гніву й тим більше не міг рішитися. Якась як полин остра гіркість заливала його душу. Думав про невдячність Галичан, яких так збогатив і забезпечив, а

тепер, як би не заплачені чужинці, не міг би навіть обізватися за тим, що має найдорожчого!..

Світляні знаки Варягів, які бачив з вікон, освітлювали йому не тільки те, що тепер бачив і знав, але й те, що давно бачив а чого не знав. Там під Теробовлею питав себе, яку ціну прийдеться йому заплатити за Погорину Волость і не знав. Властиво знав і то від довшого часу. Але те знання було якесь таке, як страва без соли. Що йно гіркість, яку тепер відчував, освітлювала йому ту справу. О, тепер знав вже добре ту страшну ціну: то було ціле нещасливе життя з женою, то була та внутрішня пустка, що гонила його по лісах і полях кругом Галича, то було те, перед чим тепер стояв і вагався... І здавалося йому, що платить більше чим народ Галича, більше і прикріше.

Коли так вагався, дали йому знати, що велика депутація бояр просить о послухання.

Приказав освітити радну грядницю і в боєвім одязі, з варяжським мечем при боці та сигналовим рогом, перевішеним через плече, увійшов на сальо, відслонивши тільки лице. Його остроги голосно звеніли серед тишини, яку заховували зібрані бояри в медвежих шубах.

Станув біля свого престолу, поклавши праву руку на хрестній рукояті варяжського меча й очима запитав зібраних, що мають йому сказати. За ним стояло як звичайно дванайцять молодих отроків з червоними щитами. Лице князя виглядало як умите бурею озеро і си-яло ще силою гніву. Представлявся гарно і могутно.

Бояри дивилися на нього як на молодика, якому занадто вдарила сила до голови. Але вигляд їх князя їм очевидно подобався.

По хвилині вагання виступив наперед боярин Микулич з Надвірної, що по богослуженню заскочений несподіваними подіями не вертав вже до дому, і в клонившись князеві, промовив:

— "Біля крилоських укріплень розярений народ вибив майже сотню наємних Половців і обсаджує церкви. Варяги бють на доми Божі з метавок і самострілів та підсувають тарани й пороки. Є багато трупів з обох сторін. Рада бояр"...

Уста й очі князя задрожали зловіщо і нова хвиля гніву, ще більшого чим передтим, вдарила йому до голови. Крикнув уриваними словами:

— "Яка — рада бояр?!! Де — без мого — відома — була — рада бояр?!! Чого----?! Я вам покажу, хто тут рішає, рада бояр, чи князь!!!"

Судорожно стискав рукоять свого великого меча, а його очі сипали іскрами як розжарені вуглі. Бояри не сподівалися такого вибуху й такої відповіді тай збентежені й затрівожені дивилися на князя.

В тій хвилі напрасно отворилися головні двері і до салі вступив скорим кроком сам воевода Веремунд з двома варяжськими сотниками. Шолом держав в руці. Був червоний на лиці і задиханий.

Князь подивився на нього і махнувши рукою, щоб ішов за ним, твердим кроком звернувся до бічного виходу й опустив радну грид-ницю. Веремунд поспішив за ним. Оба сотники й збентежена депутація лишилися в салі. Бояри неприязно поглядали на Варягів і по хвилі почали перешіптуватися між собою.

Від крилоських укріплень долітали щораз ряснійші звуки дзвонів, якими очевидно били мов на пожар. Вже гуділи дзвони церков Ілії, Юрія, Данила, Воскресення Христового і Благовіщенської. Під самими вікнами радної гридниці голосно перекликувалася варяжська сторожа, а на замкових подвірях розлягався тяжкий тупіт варяжської піхоти, перериваний скорими ударами копит кудись летучих їздців та іржаннем

конда. Брязкіт збруї звідусіль, а з далека чути було раз-ураз голосний, протяжний рев великої товпи. З різних сторін чути було граннє труб і рогів. У вікнах раз-ураз блимали відблиски світла: то княжі відділи порозумівалися між собою світляними знаками.

— "Чи дійсно багато є побитих?" запитав князь старого Веремун-да, коли знайшлися в коридорі, що провадив до кімнат князя.

— "Ще не багато, але може їх бути багато. З війська втратив я досі лиш сотню Половців і то з її вини. Обсаджені міщанами церкви біля крилоських укріплень очиститься скоро. Бунт не має проводу. Біда лиш в тім, що товпи народа геть за Галичем переходять в долині Дністер по леду і починають лісами йти на Чагрів. Трох сотень, що туди відійшли, може бути за мало на оборону Чагрова"...

Князь, що вже почав знов успокоюватися, схвилювався наново. Віддихав так тяжко, що ледви воздух ловив. Але був вже зовсім притомний. По мозку перелітали йому думку як лискавичні ленти й освітлювали йому всю грозу положення.

По хвилі сказав:

— "Вислати зараз кілька сотень кінноти здовж Дністра, в гору і в долину!"

— "Вже вислано".

— "До Чагрова їду я сам з усіма лишніми тут силами".

В сій хвилі рішився увязнити бояр, заки опустить замок. Випрямився і запитав:

— "Чи маєш під руками два певні відділи?"

— "Цілий замок і терем переповнені моїми Варягами".

— "Добре. Зараз обсадиш двома відділами оба входи до радної гридниці і на мій знак увязниш всіх бояр, присутних в гридниці!"

Веремунд мовчки склонився, очевидно врадуваний. Той старий Варяг, що свої зуби зїв на службі в чужині і зазнав неодної прикрости від гордих бояр, мав тепер повне вдоволення. Він любив такий "рух", любив неспокій, любив кидатися в нім на всі сторони, щось плянувати, виконувати. Се було для нього його живлом. А всяку роботу робив основно, докладно. Саме тепер думав над чимсь. По хвилі запитав з ваганням:

— "Чи в разі небезпеки можу підпалити дома, що стоять осібно між садами? Пожежа в городі викликалаб між збунтованою товпою розтіч, бо кождий біг би до власного дому"...

Ярослав видивився на старого Варяга так, що той вже жалувал того, що скдзав. Але той погляд князя трівав тільки хвилину. Його замінив икший, якийсь криваво-ненависний,— як тоді, коли говорив з матірю. В голові князя лискавкою бігали думки. Бачив, як його положення стає щораз більше прикре. Розумів, що крім міщанства матиме від тепер і бояр проти себе. Але своєї постанови змінити не міг. В очах мав огонь, як би вже відбивалася в нім пожежі города. І сказав до Веремунда:

— "Ні тобі, ні твоїм людям зробити того не вільно!.."

Затиснув уста й мовчав, як би злякався, того, що з уст могло ще вийти.

По хвилі запитав:

— "Чи між товпою видно моїх дружинників?"

— "Поки що не багато".

— "Прикажи в поодиноких діляницях стягати їх в купи і не пускай їх по збрую".

— "Я вже так зарядив".

— "Добре! Можеш йти! Два відділи!"

Веремунд вийшов.

В кімнаті князя горів ясний огонь. Крізь вікна в блеску світляних знаків бачив Ярослав гонців, що бігли в різні сторони на скоропад-них конях. Чувся дуже самотній в сім замку. Думка його побігла через снігом засипані ліси до Чагорова й зробила його ум зловіщо холодним і спокійним.

Пішов до радної гридниці. По дорозі бачив, як в коридори входять відділи Варягів з нагими, двосічними мечами і довгими копіями.

Твердим кроком виступив до радної гридниці. Варяжських сотників не було вже. Бояри стояли а по їх лицях було видно, що порозумілися вже, що тепер мають говорити.

— "Щож постановила рада бояр?" запитав князь спокійним тоном, на пів здержавши глум.

Боярин Микулич з Надвірної знов виступив наперед і в клонившись князеви, почав виминаючо:

— "Рада бояр моглаб причинитися до втихомирення неспокоїв, як би ти, княже, стягнув Варягів і Торків зпід крилоських укріплень і приказав освободити ігумена Данила та відчинити замкнені Божі святині".

На згадку про ігумена задрожали очі й уста князя, як перед недавнім вибухом. Але опанував себе, хоч підозрінне як їдовита змія повзало між його думками. Сказав, немов рубаючи:

— "Отже маю сповнити услівя, які ви мені кладете? Незлі услівя" ...додав глумливим тоном. "Тільки віддати в руки бунтівників одну частину города й укріплень тай ще до того випустити їм головного заговорника, що прилюдно з проповідниці проклинає князя і рід його!"

Бояри стояли неповоружно. Ні один не смів отворити уст. А князя час наглив: хотів би був перескочити ті три милі, що ділили його від Чагрова. Скоро, немов викидав зі себе слова, сказав:

— "Ніяких святинь Божих я не замикав, а замкнув тільки гнізда коромоли й бунту, до яких причасні й ті, які сміють давати мені такі ради й ставити такі услівя!.. Але я дам собі раду з вами!" Голосно крикнув: "Сторожа!"...

Отворилися двері обох входів і до великої радної гридниці почали з брязкотом входити варяжські відділи, заковані в панцирі, з нагими мечами і довгими копіями. На таке депутація бояр вже зовсім не була приготована і стояла збентежена. Князь мовчки показав на неї рукою і вийшов з радної гридниці.

\* \* \*

А в Галичі кипіло як у величезнім улюю і найдивоглядніші вісти бушували між народом. Всі говорили про очарування князя Настасею і про те, що князь постановив стратити святого старця Данила. Розійшлася була вістка, що князь помер від любовних чарів Настасі і що Варяги самі позамикали церкви, щоб викликати бунт і потому грабувати. Опісля розійшлася була вістка, що померла княгиня-матір, то знов, що бояри увязнили князя й заперли в якійсь церкві, лиш не знати в котрій. Потому розійшлася була вістка, що стара, побожна княгиня видобула з

в'язниці ігумена Данила й вивезла його до одної з церков біля крилоських укріплень. Се й було причиною, що туди хлинула серед ночі найбільша товпа народу й обсадила тамошні церкви. Варяги збитими лавами напірали на ту часть города, а обляжені в церквах крилоської дільниці міщани били в дзвони як на пожежу.

Кругом церков і на цвинтарях розпочалася кривава борня. Незорганізована товпа, уоружена тільки в топори, мотики і дрючки, з криком уступала. Варяги й інші наємники брали церкву за церквою. їх дзвони заговкали чергою. Тільки кругом церкви св. Юрія була за велика глота і раз-ураз збиралося ще більше народу так, що взяти її було поки що неможливо. Тут прийшло до найбільш кривавих суматок. Варяги подалися взад і сипнули на товпу градом бремен та каміння з метавок і самострілів. Великим ревом обурення й болю зойкнув народ кругом церкви, а дзвони її заграли так проразливо, як би удари в товпу заболіли й св. Юрія.

З усіх сторін города бігли в тім напрямі щораз більші товпи народу. Гнало їх проти Варягів, Половців і інших чужинців те, що жене взаємно проти себе звірят різної породи.

Ті товпи народу, що збігалися з усіх сторін, хотіли тільки освободження святого старця й відчинення церков, а більша частина взагалі нічого не хотіла, бо не знала ще, що сталося. Розяренне їх підбурювало ще те, що чужинці й поганці сторожили їх святинь, як також пролита вже кров. Хвилююча товпа не мала проводу, тільки тут і там виринали принагідні проводирі серед темряви і глоти. Рівночасно виринали їх по кількох. Рішала про те сила їх грудий і гортанки. Тільки пролита кров і дивоглядні вісти додавали товпі розярення.

Князь, що з поспіхом зїздив з замкової гори на чолі Варягів, чув, як по черзі заговкали дзвони далеких крилоських церков і як зате щораз голоснійше голосив св. Юр. За князем лавами сунули Варяги, сотня за сотнею. Сніг скрипів під їх тяжкими ногами. Кругом цитадельної церкви Пресвятої Богородиці блестіли також в темряві варяжські панцирі й

вилискувала збруя. З далека доходив з різних сторін змішаний з криками товпи тупіт кінноти.

Просто в напрямі до Дністра їхав князь Ярослав, а за ним рівно йшли відділи Варягів. Чув ніздрями запах свіжої крові, а його мязи дрожали як у молодого льва, що готов кинутися до нападу; задержався на площі під соборною церквою Пресвятої Богородиці, де стояла кіннота й скомандував до сотників:

— "В стремена!"

Вскочили.

Приказав чотиром кінним сотням Торків і Половців гнати до Чагорова на розперті коні! Пігнали аж земля дрожапа. Перевів по леду відділи Варягів на лівий берег Дністра і нагим мечем показав їм напрям, крикнувши до найблизшого сотника:

— "На Чагрів!"

Сам в оточенні кількох кінних Варягів завернув назад і бігом допав найблизшої площі, де розставлені були метавки, самостріли і пращі. Там крикнув з коня:

— "Десять найліпших метавок за мною!"

Счинився рух. Вмить запряжено волів і коний.

Скрипнули немащені колеса тяжких машин і повагом двигнулися за князем. Він нетерпеливився і гнав конем: бігаючи то в сей, то в той бік; наглив до поспіху.

Вїхали на лід.

Під важкими машинами затріщав лід, зрушений вже дотеперішним перемаршем військ і тріс на середині, а п'ять метавок разом з волами і кіньми тай варяжською обслугою пірнуло в студеній воді. Дальшим удалося скрутити. Князь разом зі своїм оточенням також впав у Дністер. Зломи леду били його коня і його. Плив мовчки, чуючи, як студеніє. Серед криків потопуючих з великим трудом добився до берега по галицьким боці, бо мав доброго коня. Обмерз зовсім.

Зсів з коня, що важко робив боками і приказав шукати човнів і поромів та привести з терему двох добрих верхових коней. Нервозно ходив понад беріг, обсаджений військом, не чув, не бачив нічого, крім переляканого личка Настасі. Оподалік обрубували лід кругом примерзлого порома. Удари сокир, топорів і гаків понуро хрустіли в леді. А з далека долітало одностайне биття на тривогу всіх дзвонів св. Юрія і рев товпи.

Привели коней. Князь сів на одного і оточивши себе горсткою кінних Варягів, видав приказ, щоб дальші метавки перевозити уважно поромами та спровадити ще п'ять і везти під охороною.

Поїхав правим берегом Дністра в гору ріки, переїхав Дністер по леду і вїхав у ліс. Кермувався по гомоні походу варяжських відділів, що йшли боронити Чагорова.

В лісі відітхнув спокійно, перший раз від богослуження в церкві Христового Різдва. Дивився на інеєм покриті дерева, що спокійно відбивалися на фоні неба й дивувався, чого та метушня в Галичі, чому там б'ються, здобувають церкви, проливають кров.

Оглянувся в напрямі на Галич. Над городом видніла луна...

— "Значить, Веремунд приказав підпалити деякі дома! Видно не міг собі дати ради без того", подумав спокійно.

В світлі пожарної луни кріваво блестів золотий хрест на копулі цитадельної церкви Пресвятої Богородиці. А в утихомирений душі князя також здіймалася луна. Лагідна, рожева луна радості, що зближається до Чагрова, до своєї Настасі. Легко було на серці Ярославу і безжурно доганяв відділи Варягів, що поспішним маршом йшли в напрямі на Чагрів. Мав вражіння, що воює десь далеко, може над Чорним Морем, може в половецьким степу, але рішуче не під власною столицею.

По якімсь часі дігнав збиті, чорні лави панцирних Варягів, що йшли шляхом в найбільшій порядку і звеніли зброєю. Та довго не міг з ними їхати. Щось гнало його вперед. Скоро виминув їх, їдучи краєм дороги гусаком зі своїми комонними. Пігнав наперед, зразу дорогою. Між нагими деревами почав висуватися місяць як плоский, блискучий камінь.

Сніг на дорозі був убитий кінськими копитами. Сюди гнали вислані передом сотні Торків і Половців. На хвилину задержався і сам зіскочив з коня, щоб приглянутися слідам. Хотів знати, чи скоро їхали.

Поїхав далше.

По якімсь часі побачив з далека на дорозі і по боках темні предмети, порозкидані в неладі та темні плями на снігу. Приспішив бігу. В блиску місяця взрів, що се були мертві тіла людей; численні сліди і криваві плями тягнулися на право від дороги в ліс.

— "Отже билися вже тут!" подумав і завернув в бік за плямами крові. За ним горстка його дружинників.

— "Але чого ті степові різуні непотрібно гнали в ліс, замість як найскорше їхати вперед!" подумав. "Прокляті добичники!" сказав до себе й пігнав їх слідами. По яких двіста кроках кінські сліди завернули рівнобіжно до дороги а сліди піших очевидно втікачів, з котрих деякі були ранені, розсипалися по лісі.

— "Добичники надумалися", подумав князь і поспішив їх слідами.

По короткім часі почув в досить близькій віддалі гамір і тріск галуззя. Станув. За хвилю побачив між деревами ліс а велику товпу пішойдучих людей. Вона задеревіла:

— ^Варяжські собаки їдуть! Бий, за-бий!"

Вихопив в піхви меч, аж сталь зисвистіла і кинувся із ним. Рівночасно почув свист і фурчання рогатин та каміння й побачив, як два Варяги звалилися з коней. Очевидно товпа, побачивши малу горстку, напірала відважно.

Ярослав крикнув щось — голосно, з пересердя.

Між товпою сталося замішання. По хвилині залунало з кількох дужих гортанок нараз:

— "Князь! князь! Всяке дихання да хвалить Господа!"

— "І я хвалю", гукнув князь, "але прикажу вибити до ноги всіх, що не завернуть назад!"...

Товпа пішла в розтіч і весь час, як його їздці поралися коло двох товаришів, чув в лісі тріскіт ломаного галузя.

По тій пригоді скоро знайшовся в Чагрові, де зараз почав об'їздити стійки і сторожі, ще заки вступив до дворища. Від одного зі сотників довідався, що Руальд вже давно одержав був приказ, їхати до Галича, але немов прочуваючи, що Чагрів може бути загрожений більше чим Галич, зволикав з виїздом. А як вибрався в дорогу, зустрів під Галичем першу товпу, що йшла в напрямі на Чагрів. Дав про се знати Веремундови й завернув назад до Чагорова та взявся приготувати до оборони дворища. Князь приязно зустрівся з ним і довідавши-ся про 9се,

щиро подякував йому за несповнення наказу, але відіслав його до Галича для помочі Веремундови.

А час був великий, щоби надійшов сам князь з більшими силами.

\* ♦ \*

Засипаними снігом лісами, тягнули даліше темні товпи і постаті. Йшли хильцем, то гуртками, то купами й оглядалися на всі сторони. Деякі з тих куп були зорганізовані на воєнний лад; інші йшли гусаком; ще інші так собі. Але всі щось несли. Хто топір, хто вила, хто косу, або дрючок, хто палку, або навіть рогатину.

— "А ти нічого не маєш в руках?" запитала одна темна постать другу.

— "Я маю таке, без чого всі ваші причандали до нічого!"

— "А се що таке?"

— "А свячену воду!"

— "Правда, правда!" загуло з усіх сторін. "Без того нічого там не вдіємо!"

— "То вона, бий її сила Божа, така міцна?" запитав якийсь жвавий парібчак, щр як олень перескакував на переді снігові заспи.

— "Гм...: А тиж не бачиш, що наробила? Найкрасші церкви позамикані, князь доходить в теремі, Варяги бють, кого запопадуть!"

— "Кажуть, що як би її так імив ще на зорі тай убив на відлів, то й князь прийшов би до себе".

— "Шкода його; такий молодий! І марно з сего світа сходить!"

— "І доброго батька син! Небіщик не одну міру зерна роздав убогим зі своїх житниць і складів!"

— "Дбав і сей! Але від коли його вчарувала, як не той став!"...

— "А від коли то?"

— "Кажуть, що від Юра. Бо на Юра чарівниці найбільшу силу мають".

— "Е, кажуть, що вона вже від тогідного Стрітення чарує князя. Є такі, що на свої очі бачили, як вона на Стрітенне на три броди ходила й милася на середині ріки! Тай на само Введеніє мила дзвін в чагрівській церкві і в тій самій воді змивала себе. Аякже!"

— "Люди добрі! А памятайте, що то лиш до трох разів можна її на відлів бити! Як не вбеш, то пропали всі"... закричав хтось розпучливим тоном.

— "А чим?"

— "Чим небудь! Аби лиш каплина свяченої води на ломаці була, то вже добре!"

— "Кажуть, що то до трох разів мусить бути вода свячена".

— "А я гадаю, що досить і раз свяченої води! Аби тільки ломака була гідна!" відізвався якийсь скептик.

— "Гадай, собі, гадай! А як тебе потне, то вже не будеш так гадати"...

— "Господи! Коби хоч помору не було!"

— "Від такої все може бути!"

— "Сусе Христе!"

— "Матінко Божа!"

— "Пек-Осина!"

— "А як потне нас, заки дійдемо до Чагрова?"

— "Га! Раз мати родила!"

На якийсь час темні постаті притихали і мовчки сунули по снігу, як тіни. Потому знов будилася між ними розмова.

— "А все булоб инакше, як би так княгиня була рано перед вінчан-  
нем оперезалася липником!.. От що!.."

— "Не було кому порадити небозі".

— "Ой, не було!"

— "Матери не було! А свекруха не практикована в тім,— з далека".

— "Хто знає, чи в її сторонах є липник!"

— "Тай свекруха не мати: їй не в голові!"

— "Так, так! Ізза того дрібненького цвіту липника тратить не одна велике щастє".

— "Ще кажуть, що любисток треба потерти й добути з него запах тай дати понюхати молодому"...

— "Так, так! Не потерла, тай маєш!"

— "А зате друга добре потерла!"

— "Бий її сила Божа!"

— "Ще кажуть, що й тепер можна порадити. Нехай би тільки княгиня вмилася до схід сонця на сімох бродях у сімох ріках кругом (а все на відлів!) і постила на Великдень тай на св. Юра".

Такі і подібні розмови провадилися між темними товпами, що лісом скрадалися під Чагрів. Дехто жалував старого Чагрова, дехто князя, дехто його подругу, дехто княгиню-матір. Не забували й про святого старця Данила.

Нараз донеслися від сторони Чагрова якісь голоси. Товпа заметушилася.

— "Половці їдуть!" крикнув хтось.

І товпа пішла в розтіч.

Але се тревало не довго. Хтось крикнув:

— "Ніхто не їде, лиш іде!"

— "То не військо!"...

— "То наші!"

— "Агій на вас! Хтож так утікає? То раз войовники з вас!"

Товпа завернула назад. Ізза дерев повисувалися якісь перелякані люди.

— "Наші, наші!" загуло з обох сторін.

— "Ми зустріли князя!" сказав один з тих, що наспіли від сторони Чагорова.

— "Доброго князя зустріли ви! Адже князь умирає в теремі".

— "Може вже й помер", докинув хтось.

— "Певно, що вже помер!"

— "Се був дух князя, що й по смерті не має спокою від чарівниці!"

— "А я не говорив, що то не просте?" торжественно заявив один з тих, що вертали. "Хтож видав, аби в такий час їхав князь з десятьма дружинниками?"

— "Но, з десятьма, не десятьма,— їх було за двацять!"

— "А двацять то що?!"

— "Але чи кричали ви: Всяке диханіє?"...

— "Кричали, кричали!"

— "Відповів?"

— "Відповів, як Бог приказав!"

— "Гм!"... "Гмм!"... "Гmmm!"

— "Може ви не перехрестили його три рази?"

— "Було хрестити! Тож то перехрестив би нас був!"

— "Огнем з очий сипав, а меч мав такий страшний, аж свистів! Казав, що всіх сам один вибє до ноги, як не завернемо!"

— "О, бачите! Тож то й є!"...

— "Було його свяченою водою покропити! А потому рогатиною — на відлів! І до трох разів душа спасена!"

— "Та що верзеш? Та як на нашого князя підносити рогатину?"

— "Так то не князь, а його душа!"

— "А його душа то вже ніби собака? Га?"

— "Якраз тому, що не собака, не годиться, аби мучилася на другім світі!"...

Темна товпа хрестилася побожно і щиро відмовляла молитви за блукаючу душу князя Ярослава.

Покріпившись хто молитвою, хто медом, посунули далі в напрямі на Чагрів. Вже було їм все одно. "Раз мати родила!"... З заду надтя-гали нові товпи і скоро довідувалися, що лісами блукає дух князя.

Ой не даром князь так летів, боронити свою Настасю!... Бо ті темні купи забобонних людей ішли в переконанню, що йдуть боротися за добре діло, що спасуть себе і всіх від нещастя, як не стане Настасі, яка "очарувала" князя...

І кого там не було в тій товпі! Але переважала бездомна вольниця, убогі робітники, різницька челядь, носильщики з купецьких пристаней і т. и.

В їх темних головах вязалися в одно Половці, Берендії, Торки, Варяги й інші нелюбі їм чужинці з невинною любкою князя, як жерелом усяких можливих нещасть. Вони також ішли на смерть з любови до своїх родин, до церков, до святого старця, до князя і його роду...

Йшли з таким завзяттєм, що навіть не памятали, як і коли знайшлися тут і відки прийшли. А вони зібралися з різних сторін города і пригородів його й дооколичних дворищ і осель. Зразу найбільше було тих, що з города. Переважно бездомна біднота і всякі гольтіпаки. Вони вийшли ще перед вечером, як між товпою бушувала вістка, що князь від чарів умирає і хтось крикнув в товпі:

— "Ану! До Чагорова!" — І залунало: "До Чагорова! До Чагорова!"

По дорозі довго радилися гуртками, ходили по дооколичних оселях за "причандалами" і попоїсти. Тоді почали стягатися до них і до-околичні люди. І тепер ішли снігами так витревало, як на прощу до свого Бога.

Над лісом висунувся вже місяць, як плоский, блискучий камінь, і присвічував їм. А з далека видніли пожарні луни над Галичем. Тільки дехто з тої товпи завертав до дому на вид луни. Бо велика більшість не мала дому. А такі найзавзятійше йдуть за голосом ідеї і любови... Бо кожда людина мусить мати щось свого.

\* \* \*

Княгиня-матір, прийшовши до себе, запитала слабим голосом, чи є син в теремі. Відповіли їй, що виїхав боронити Чагрова.

На її блідім лиці не задрожав ні один нерв. Почала збиратися старанно й після поведінки, яку перед літами завела на галицькім дворі і якої строго придержувалася.

Зібравшись, приказала заложити вісім коний до великої колесниці покійного мужа, оббитої чорним оксамитом. Засіла в ній зі зостою і двома іншими поважними дамами двору тай приказала їхати до дворища єпископа Косьми.

На переді їхали на конях два її прагматевти зі золотим знаком Комненів на шовковій ленті, білій як сніг; по обох сторонах повозки по десять боярських отроків зі срібними щитами, а ззаду два старші бояри і начальник замкової сторожі, Брячеслав Надітим в елегантній одежі, блискучій жемчугами.

їхала зовсім так само, як за мирних часів. Тільки за колесницею їхав її лікар в окремім возі.

Сонце вже зійшло над Галичем, слабо-рожеве як схорована дитина. Невиразну червень, якою кидало на ранній обрій і золочені копули церков, заслонювали смуги чорного, важкого диму, що тягнулися від крилоських укріплень. Княгиня-матір сиділа в повозці бліда і поважна та не звертала найменшої уваги на те, що діялося кругом. Одна-одинока думка займала й переймала її: думка про сина.

І так їй було до лиця з тою задумою, аж помолодшала.

Кордони варяжських ратників мовчки розступалися перед невеличким почотом княгині-матери: відаїли Половців, Берендіїв і Торків, які зустрічала по дорозі, тихо з'їздили на боки. А вона їхала між ними

поважно й спокійно, як до церкви. Народ з вікон домів то приязно витав княгиню-матір, то вигукував до неї з жалем-скаргою:

— "Берендії й Половці підпалюють дохми!"

Їхала помалу й мовчки, притаюючи зітхання, яке одначе мусіли бачити з вікон.

Перед дворичем єпископа Косьми, оточеним густою лавою Варягів, наказала стати й завітати до себе начальника тої сторожі. Коли варяжський сотник випрямлений став біля повозки, попросила післати до воєводи Веремунда по дозвіл, увійти до дворища. Сотник вагався хвилину, потім заявив, що княгиню-матір перепустить тимчасом на власну відповідальність. Подякувала, кажучи, що не хоче йому робити прикрости та переступати заборони князя без дозволу його заступника й легким рухом руки дала знак, що не увійде, але ждатиме в повозці перед сторожею. Сотник особисто метнувся до воєводи по дозвіл.

За якийсь час прийшов сам воєвода Веремунд, поміг висісти княгині-матері, підпровадив її аж до дверей дворища владики й вернувся та ждав на дворі.

Княгиня-матір довго сиділа у владики Косьми й вийшла заспокоєна. В руці держала письмо, яке передала старому воєводі з проханням, щоб зараз вислав його до сина. Кінний відділ з листом княгині таки на її очах піграв до Чагрова.

А княгиня-матір, поговоривши ще зі старим воєводою, приказала їхати до церкви св. Юрія, в дільницю, повну крові й вогню, з якої якими стовпами бухала полонінь а чорноволосі смуги диму несли далеко жах і тривогу. Перед золотим знаком княгині їхали на конях два варяжські сотники й воєвода Веремунд.

Княгиня-матір спокійно їхала між рядами горючих домів, над якими клубився і гоготів чорний дим, що лягав на почорнілих, осніжених садах. Слезі котилися їй з очей. Чи від їдкого диму, чи зі зворушення? Хто відгадає серце жінщини? Може зі зворушення, бо дзвони св. Юрія били без уговку на тривогу й по обох сторонах дороги чути було стони конаючих міщан і дружинників. А може від їдкого диму, що заслонював шлях княгині-матері.

Хто відгадає серце жінщини? Навіть вона сама не знає його. Вона може найменше.

Коли вже дальше годі було їхати, княгиня-матір висіла з повозки. Лишивши в ній з осту й дві інші дами двору, пішла з мужчинами дальше в чорний дим, пронизуваний огненними язиками, в яким лопотіли тріскаючі дубові сволки.

Застановлено облогу церкви св. Юрія, і княгиня-матір дійшла аж до ворохобників. Йшла так спокійно, як би в княжій теремі, і прийшовши на місце, почала перевивати ранених... Невдовзі замовкли дзвони св. Юрія, що всю ніч били без уговку, а народ з плачем оточив княгиню-матір.

Коло полудня княгиня-матір Евдокія молилася вже в церкві св. Спаса, біля неї стояв її син і слухав проповіді владика Косьми, що починалася від слів:

— "Сара же, Жена Авраама, ке раждаше єму, Бяше ей раба Єгиптянина, ейже імя Агар. Рече же Сара ко Аврааму: "Вниди убо к рабі моєй, да сина сотворю от нея". І гшслуша же Аїзраам гласа Сарина. І поімше Сара Агар, рабу свою, даде ю з жену Аврааму, мужу своєму. І вниде ко Агарі і зачат. І виді, яко во чреві імат і укорена бисть госпо-жа 'єя перед нею. І рече Сара ко Аврааму: "Обида ми от тебе... Суди Бог межі мною і тобою!" Рече Авраам: "Се раба твоя, твори ей, яко тобі єст угодно", і озлоби ю Сара і отбіже от лица єя. І обріте ю Ангел Господень у источника води б пустини, у ісі очника на пути Сур... І рече ей: "Умножая

умножу сімя твоє і не сочтется от мкожеет-ва! ї родити сина і наречеши імя єму Ізмаїл, яко услыша Господь сми-реніє твоє. Сей будет сильний человек: руці єго на всіх і руки всіх на него і пред лицем все я братії своє я вселится"...

Рівночасно й по інших церквах відбувалися богослужеиня і проповіді, що починалися словами Св. Письма:

— "Аще же обрящет человек діву обрученную і, насилував, будет с нею, убийте человека єдинаго бившаго с нею, откровиці нічто же сотворите\* ність бо діві гріха смертнаго, якоже аще кто би востал на ближ-няго свого, такое сіє діло... Аще же кто обрящет откровицу діву, яже ність обручена і насилував, будет с нею і обличитея, да дасть человек бивий с нею отцу откровици 50 дідрахм еребра і тому да будет жена, понеже обиді ю: не возможет отпустить ю во все время"...

Пс тім богослуженню відвезли слуги княгині-матері ігумена Данила в її колесниці до монастиря. Рівночасно відчинено замкнені церкви.

Здавало ся, що княгиня-матір відсунула від сина і його любки кару божу, одо вже висіла над ними.

Вернувши на замок, не спочала, але хоч була дуже втомлена, почала старанно зміняти одіж. Зняла з голови діядем, скинула дорогу сукню і всі дорогоцінності та прикраси, виняла навіть золоті кільці з уший; приказала скромно зачесати волоссе, вбрала звичайну, темну одіж, вийшла з терему і сіла до малої повозки, запряженої в одну пару коний, без зости і дам двору, без бояр і без отроків, без прагматев-тіз, без гербу Комненів — скромна і тиха, як моленниця.

їхала до монастиря св. Іоана, щоб упросити ігумена Данила о молитву за сина.

Коли доїхала до монастирських воріт, старий візник її покійного мужа разом з його слугою метнулися, отворити ворота. Дала знак рукою, що не треба в'їздити на монастирське подвір'є. Тоді вони відчинили княгині вузьку, входову фірточку. ~

Увійшла на велике монастирське подвір'є, висипане дністровою ріною й піском тай помалу перейшла його. Дійшла до входових дверей, перехрестилася незначним рухом руки, підняла прикований на ланцюсі молот, занадто тяжкий для її ніжних рук, легко спустила його на крису невеличкого дзвона без серця, що був прикріплений біля дверей, поклала молот і спокійно ждала.

По якімсь часі залунали кроки в тихім коридорі, в отворі стіни заблестіло двоє очий, і монах в чорній рясі, пізнавши княгиню, поспішно відчинив двері та низько поклонився їй.

З ковтаючим серцем входила до келії святого старця, де вис^в прибитий до стіни великий, деревляний хрест і стояло крісло та стіл з простого дерева. На столі лежало отворене Святе Письмо. Старий ігумен Данило зі слідами недавніх переходів на лиці встав з крісла і вклонившись княгині, рукою вказав на своє крісло.

Упала на нього і тихо залилася сльозами.

Може зі зворушення, може з якого почуття... Хто відгадає серце жінчини, яка дійсно любить? Хиба розумний бирич Яструб, який все говорив, що з усіх жінок во істину любить тільки одна матір.

Ніхто не чув, о що просила княгиня-матір святого старця Данила, Але він опісля не виголосив вже ніякої проповіді, навіть по її смерті. Вміла з ним поговорити византійська цісарівна Евдокія в роду Комне-нів, матір Ярослава Осмомисла.

\* \* \*

В третій день свят по всіх церквах роздавали священики родинам побитих і ранених дорогоцінності й клейноди княгикі-матери, а вона особисто відвіджувала ранених зі своїм лікарем. Від дому до дому, не минаючи смердів і найубогших хат бідноти, їхала зі зостою і двома дамами двору в великій колесниці покійного мужа, запряженій у вісім чорних коний. На переді їхали її прагматевти з золотим знаком Ком-ненів на шовковій ленті, білій як сніг; по обох сторонах повозки по десять молоденьких боярських отроків зі срібними щитами; з заду два старші бояри в дорогих шубах зі срібними підковами і начальник замкової сторожі, Брячеслав Надітич, в елегантній, перлами обшитій одежі. За колесницею княгині-матері везла двірська прислуга харчі й напитки з княжих складів тай всілякі убори. А княгиня Евдокія була дуже гарно одіта й цуже привітна для всіх.

І ще кілька неділь після їздила княгиня-матір відвідувати ранених і родини побитих. А було їх багато, особливо з тих, що пішли нічю на Чагрів. Поляна князя і місце кругом жерела Настасі були червоні від крові побитих і ранених, як би там серед зими густо зацвів міцно пахучий цвіт чебрика. Очевидці оповідали, що там сам князь ішов до приступу з простими дружинниками в рядах Варягів і Торків, та двічі змінював поломаний щит і погнутий панцир.

Аж до своєї смерти опікувалася княгиня сиротами тай не забула за них, як розставалася з сим світом.

Всі були переконані, що вона своїми заходами не дала розгорітися бунтови того памятного Різдва. Лиш мудрий бирич Яструб говорив опісля до воєводи Веремунда:

— "Певно, певно, що княгиня-матір дуже розумна, але й син її зробив тоді один розумний крок: як увязнив бояр, то бунт був вже так як би зломаний. Не тому, щоб вони викликали або провадили його. Ні. Бояри не мали ще тоді злого серця на князя. Тільки від хвилі, як рознеслася по городі вістка про увязнення бояр, ні одного дружинника не було між товпою й ні одного з тих, що мали ненависть до бояр, хиба що не могли

вийти, як от з церкви св. Юрія. А чи багато є таких, що люблять боярів? Сам знаєш...

— "Он воно куди", говорили люди між собою. "І чого ті багатирі захотіли, що бунтуються?! За мало їм всего! Чи то не вони позамикали церкви, аби зворохобити народ проти князя і загарбати княжі скарби! Вже даром князь не увязнив би їх був! Се не те, що з нами, з якими кождий боярин робить, що захоче, і дре і в тюрму кидає. Го-го!" говорили собі від тоді ворохобники. А в мить знайшлися й такі, що "чули на власні уши", як бояри радилися ще від Великодня, позамикати церкви і скинути князя з престола, аби загарбати його скарби. Го-го! Були й такі! Чого не знайдеш на тім Божім світі, як лише добре пошукаєш. Все знайдеш, брате, ая, розумієш? все!"

Так говорив розумний бирич Яструб, але тільки як випив троха більше й тільки до свого старого товариша від чарки, варяжського полководця Веремунда, що тоді голосно сміявся й говорив по варяж-ськи до Яструба:

— "Не забувай і моєї голови! Чи ти гадаєш, що то так зовсім легко було підпалювати Галич так, аби горіло з "усіх сторін, аби не згоріло за багато й аби ніхто ніколи не дізнався, хто приказав палити, навіть сам князь Ярослав! Га? Тепер всі гадають, що то палили Берен-дії й Половці й трохи не що ночі ломлять котромусь з них ребра по темніших заулках города. Чи знав, заки я сказав тобі про се, чому так пропадають Берендії й Половці, що аж сам князь питав тебе, що і як? Признавайся!"

А бирич Яструб за кождий раз відповідав, що не знав, хто приказав підпалювати.

— "Ба! Ти кажеш, що то не стара княгиня зломила бунт", доповідав старий Веремунд, "а я тобі кажу, що вона. Як молода його розпалила, так стара загасила. Ой, загасила/1 добре казав бувало старий покійний князь, що, нераз мудрий дурне говорить"...

— "А дурень розумне скаже!" кінчив злобно Яструб і підсміхався до старого завадіяки. Притім бирич Яструб кивав головою заперечуючо, а воєвода Веремунд притакуючо. І перечилися.

А годилися в тім, що навіть наймудрійший чоловік настріляє найбільших дурниць, коли ходить о жінчину.

Разом знали вони багато, дуже багато тайн, може навіть більше, чим Ярослав Осмомисл, що скоро по тій першій ворохобні відзискав свою давню розвагу й розпочав зовсім инакшу діяльність. Але таки не знали тільки, що старий Нікон, в якого кімнатах і шинках сідали до чарки. Він мав вже нового помічника й знав, що до Галича доїздить претендент до византійського престолу, племінник цесаря Емануїла, Андронік і навіть знав, що князь Ярослав прийме його і захистить перед своїм союзником. І навіть знав, чому так буде. Знав тільки він і сам князь, хоч кождий з них думав, що ніхто більше про те не знає.

І не знали. Не знала навіть княгиня Евдокія, не знав навіть мудрий бирич Яструб ні варяжський воєвода Веремунд, що разом знали багато, дуже багато тайн.

## НА ГОРЮЧИМ КОСТРІ

Глава сема котра пояснює, які зміни зайшли в Галичі по ворохобні і як княгиня Ольга знов дісталася до замку та чим займався князь Ярослав і чого півсвідомо боявся; далше описує розмову князя з матір'ю і згадує про весілля найстаршої донечки Ярослава; опісля представляє, як перший раз знищили Київ суздальські вороги і що тоді робили українські князі в Києві; далше оповідає, як на вістку про руїну святого міста і всіх його церков загоріла й померла побожна княгиня Евдокія і як княгиня Ольга не хотіла взяти участі в її похороні та що з того вийшло.

Князь спав довго й зле. Якесь тяжко, як полум'я червоне і гаряче змору душило його в сні й витягало з нього останню силу. Кілька разів

будився з гнітучим болем в голові й горячкою на цілїм тілі тай знов западав не то в сон, не то в памороку.

Як зовсім пробудився, чувся такий слабий і розбитий, що не міг ворухнутися: здавалося йому, що розсиплється, як дерево перетліле в огні. А притім мав вражіннє, що все кругом що йно починає тліти і що з того тліючого огню розгоготиться велика пожежа. Болючі як п'явки думки шлялися по мозку і немов шепотіли глумливо:

— "Гарно, дуже гарно попав ти в халепу — ізза жєнщини!.. І хто попав? Ти, якого всі величали за розум і розвагу. Пропав твій розум а з ним і слава твоя, як розумного князя. Перетліли в огні, що бухав з Галича, твої заслуги як завойовника Берладі і дунайських гирл. І коли передтим говорили з пошаною про тебе: "Се Ярослав Осмомисл, розумний і справедливий князь, добрий войовник і ще ліпший господар, знаменитий політик, загально поважаний мимо своєї молодости", то тепер скажуть: "Се невірний муж своєї подруги, що задля любки втратив розум і здобував власну столицю мечем і огнем, а як вона горіла, тоді той любчик Настасі Чагрівної товкся по лісах попід Чагрів і боровся там з товпами власного народу, йдучи проти\* нього на чолі поганців і чужинців"...

Довга низка таких думок лазила йому по мозку і шпала його як пажерливі гусіниці, шпала, аж поки не обхопила його байдужість. Але та байдужість була инакша, чим передтим, заки пізнав Настасю. Правда, вона обнімала все кругом в часі й просторі — і цілу його державу з її внутрішніми справами і сусідні держави з їх відношеннєм до нього і людий і все, що було, є і буде; одначе в тій студеній байдужосте, що засипала немов піском і попелом його душу, були смуги-думки, які не були йому байдужі: се була думка про перелякану Настасю і його будучі відносини до неї, найблизша зустріч з матір'ю і поладженнє справ, що вязалися з останними подіями.

Згодом виринули на поверхні байдужости його душі ще й инші яснї й болючі смуги думок. Але загальної пустинної картини його душі не

змінити вже ніщо: навіть те найстрашніше, що ждало ще на нього. Бо занадто далеко відбігла дійсність від того, чого надіявся в життю.

Між ним і Настасею був якийсь дивний, великий невід, що протягнувся через Дністер, невід повний трупів... А рівночасно той смертельний невід міцно зв'язував його з Чагровом.

Князь жахнувся.

І ще тільки справ, тільки справ, зв'язаних з тою одною!

Зібрався і казав прикликати до себе начальника замкової сторожі:

— "Випустити на свободу ув'язнених бояр!"

Станув у вікні й дивився на подвір'є.

За якийсь час почали ним іти бояри. Очі мали спущені до землі, зі сорому, що були в'язнями. Йшли тихо і помалу. Старого Судисла-вича провадили попід руки. Видно Варяги дали йому духа по дорозі в тюрму.

Князь здивувався, що й старого Судиславича приказав був замкнути.

Розумів ясно, що тепер вже й вони стали його ворогами.

І дійсно. В замку стало пусто. Бувші в'язні ке показувалися. Вправді їх сини й свояки робили даліше службу, але зараз по відбуттю її зникли.

Не було іншої ради, як іменувати нових достойників. На щастє родина Чагрових була численна і посвоячена з багатьма родами бояр. Було в чім вибирати. І Ярослав почав обсаджувати Чагровими та їх свояками всі важніші уряди.

Се викликало рух між дотеперішними достойниками. Вони знов почали з'являтися на замку. Але взаємини їх з князем не уклалися вже. А коли помер старий Судиславич, взаємини ті остаточно розбилися і в Галичі та на дворі настали великі зміни.

Віяв у замку студений вітер...

Колиж в маю Настася повила сина, будова нових внутрішніх відносин була властиво покинчена: від тоді князь перебував більше в Ча-грові чим в Галичі, а в Галичі почали правити Чагрови, під проводом Бориса, бо старий Чагрів був вже знемощений. Якась душна атмосфера висіла над Галичем, щось тліло в ній, як таємний огонь.

А в лісах між Галичем і Чагровом живійше застукали многі топори. То князь скоро будував окремих терем для Настасі, матері нового отчича галицької землі. Будував і прикрашував його величнійше, чим власні кімнати в замку над Галичем. Окружив терем Настасі вінком огордів і ланцухом сріблених саджавок, немов утриваючи в укритій лісній глуші чудовий спомин своєї любови з Настасею. Сам наглядав і плянів будови і робітників, сам приказував, де що уставляти. Ночувати їздив звичайно до Чагорова, тільки посольства приймав на замку в Галичі.

Такої робочої днини прибув до нього післанець старої княгині й попросив до неї. Князь поїхав.

Матір приняла його словами:

— "Тре^а, мій сину, перевести Ольгу з монастиря до замку, бо вона невдовзі може привести на світ"...

— "Четверту дочку?" запитав князь глумливо.

— "Може й першого сина"... відповіла княгиня; вона знала, що син Ольги прийшов на світ ще перед сином Настасі, але нарочно не

повідомляла про те Ярослава, щоб не псувати йому радості зі сподіваного потомства від Настасі. Всі інші взагалі боялися приступати з тим до князя, що зробився дуже дразливий. Що йно геть-геть опісля довідався він, котрий з його синів був старший.

— "Першого й останнього", подумав князь, але не сказав сього. Згодився на перевезення жінки до свого терему, та сам не показався. Княгиня Ольга сим разом привела на світ сина.

— "Хоч син княгині первородний, але вона таки спізнилася з ним", говорили в Галичі.

— "Вона й сим разом булаб повила дочку, як би не боялася, що Чагрівна матиме сина", приповідали сторонники Чагрових.

Ярослав не тішився своїм сином від Ольги. Навіть на питання матери, яке ім'я дати йому при хресті, відповів: — "Зробіть по старому звичаю". І синові Ольги надали при хресті ім'я його діда.

А для сина Настасі придумав князь ім'я.

— "Наш син мусить бути розумний, як Олег, щоб міг утриматися на моїм престолі", сказав Ярослав до Настасі.

І тим іменем охрестили улюбленого сина Ярослава.

Від тоді князь ще більше нерадо приїздив до свого замку в Галичі. Не хотів мешкати під одним дахом з Ольгою, котру в думці не називав инакше, як "суздальська княжна". Була для нього якась болючо чужа та матір його четверо діточок. Не допомгло й те, що матір раз-ураз спроваджувала котрогось з братів Ольги: то Гліба, то Михалка, то Всеволода. Тільки понурий Андрій не показався.

В душі Ярослава збудився гін до нагромадження скарбів, господарювання. Мав для кого дбати. І дбав. Працював від рана до ночі і чувся притім добре, хоч покинення давних думок про великі реформи доскулювало йому, так, немов би щось загубив, або втратив щось дуже цінного й великого, чого не знайде вже другий раз в життю. Від тих опущених думок віяло на нього мов чаром старої книги, якої від соток літ не читав ніхто, не рухав її листків. Потішався тим, що перебув "жіночу небезпеку", про яку говорив покійний батько і запопадливо приготувався до того, щоб перемогти ще другу, більшу силу: силу богатства, золота. Мав постійно якесь неясне прочуття, що та друга сила зведе з ним бій ще більше небезпечний, чим перша. Його дивно проникливий ум, що дав йому блискуче ім'я "Осмомисла", говорив йому, що якраз на нього мусять валитися найбільші тягарі й небезпеки життя.

— "Не пливуть же великим тягаром навантажені судна і дараби по Лукавиці, але пливуть по Дністрі", говорив до себе і громадив запопадливо щораз більші скарби. Навіть свої наємні війська віднаймив за грубі гроші сусідам. І все здавалося йому, що за мало має золота, срібла і дорогих камінів, хоч вони стосами лежали в його величезній скарбниці, а слава про них ішла така, що майже рівналася славі його великого проникливого розуму.

Довідавшись, що на византійському дворі щораз голоснійше говорять про головне жерело його великих скарбів — укріплені таможні при гирлах Дунаю,— прийняв гостинно византійського претендента Андроніка, через що його взаємини з цісарем Мануїлом попсувалися зовсім. Але Ярослав не потребував їх вже. Його три підростаючі дочки, яких уродженням зовсім не тішився, давали йому тепер сильній-шу політичну підпору, чим Погорина Волость і союз з Византією. Бо о ті дочки старалися найкрасші сини наймогутніших сусідів. А вони росли як на дощі. Коли по найстаршу, що мала ледви літ тринадцять, прислав сватів молоденький чернігівський князь Ігор Святославич, задумався князь Ярослав. Він довго гостив у себе чернігівське посольство тай молоденького Ігоря, не даючи рішучої відповіді. Згадував свою молодість і терпіння, які перейшов тай не хотів, щоб переходила їх опісля його

первородна донечка. Вагався й дивився на їх взаємини між собою. Дивився так уважно, як в очі Настасі перед кількома літами. Горів увесь. Ігор довго не одержував відповіді.

Вкінці Ярослав пішов до кімнати матери, хоч щось в нім змагалось проти того.

Княгиня Евдокія рішучо спротивилася тому подружжю, кажучи:

— "Віддай її за того, хто перший просив о неї. Тобі так може придатися поміч Угорщини в боротьбі з Візантією! Ох, мій сину! Війна з Візантією за золотодайні гирла Дунаю така певна як те, що завтра зійде сонце. Я вже так як би чула оклики їх стратегів: "I looaye! Kq,\$s^ га боуата!" 8. Знаю, ти не боїшся того. Але бо Візантія кине на тебе не тільки тих ворогів, що кидав Київ на. покійного батька твого, але що й інших,. більш небезпечних".

— "Не бачу їх", відповів князь.

— "Так? А бояри! Я не займаюся тими справами так докладно, але се річ ясна, що вони хоч усунені від дохідних урядів, від соляних і бобрових путий,— мають за багато грошей. їх жінки й дочки ходять одіті як княгині, а їх пири не уступають твоїм. Відки сі гроші? Візантія вже кидає золотом у твій Галич, заки пічне кидати стрілами, й оловяними кулями з метавок! Чую, що навіть старенький боярин Кость Сірославич, який уже давно займається тільки божими ділами — тут стара княгиня зітхнула — втягнений молодшими боярами в змову проти тебе"...

— "Все те знаю зовсім докладно. Воно аж так зле не є. Усунені від урядів бояри мають ще засоби з давніших часів, хоч, правда, не такі великі, щоб могли жити так, як тепер живуть. Але вони не хочуть уступати в нічим партії Чагрових і пхнуться з останнього. Знаю про їх довги. Між ними незадовжений один одинокий Василь Судиславич, але й той лише тому, що оженився з дочкою скупого Микулича. Невдовзі вже

ніхто їм не схоче позичати. Коли вони й дістають щось з Візантії, то не багато і дуже небагато між ними".

— "Сину, мій сину! Довг пече як огонь, не доводи їх до розпуки. Бо тоді вони на все зважаться. Ти, бачу, не знаєш добре, що між ними діється! Мені здається, що гніздо заговорів у грецькій монастирі!"...

— "Припилюємо їх! Тут нема повороту. їх прихильності вже не матиму, значить — мушу їх знищити! Бо кожде їх скріплення, се скріплення моїх ворогів! Впрочім не відберуж урядів у Чагрових і не дам їх ворогам... А справу з угорським королем полагоджу в той спосіб, що заручу з ним другу донечку. Чи проти Ігоря маєш ще що сказати?"

— "Маю. Він внук Олега, що боровся з усіма кругом — від Чехії до Тмуторокань, від озера Ільмен аж по острів Родос на суші і на морю і на всіх ріках плила пролита ним кров. Скажи, з ким він не зачіпався, з ким не провадив війни, де є на тих великих землях укріплений город, якого він не здобував, або з якого не втікав як ізгой чи навіть як вязень? Ти не знаєш, як дуже внук припадає до діда і який ти подібний до свого покійного діда Володаря"...

Ярослав уважно слухав слів матері, а в його душі діялися дивні річі: піднімалася немов рожева луна забутих мрій, що доторкнули його чола в ранній молодості, заки побачив стоси трупів полонених на Вишневій Горі під Теробовлею і потому ще раз, поки полюбив Настасю... Так. Він вже тепер неспосібний доконати, тих великих діл, про які мріяв, з мечем в руці; неспосібний піти великим шляхом Святослава наперед в дикий степ половецький, відки раз-ураз вривалися на землю нашого народу розбишацькі орди, що кровю й пожежами значили свій похід. Границі своєї волости мав забезпечені: його болів вже тільки біль вічної рани від сходу. "Може внук Олега зверне туди свою діяльність", подумав Ярослав, "дам йому скарбів без ліку, як підросте, щоб мав чим воювати степ... Може тільки добра лишу по собі,

бо мої оба сини з гори призначені на ворожнечу між собою"...

А княгиня говорила даліше:

— "Той молодий Ігор такий живий і непосидючий, що скрізь його повно. Служба ^ каже, що нема вже ні одного погребя, ні одної грідниці, деб він не був. А він ж,еж тут не так давно. Що йно двом коням поломав ноги, перескакуючи якісь запри. Деж так поводивбися византійський цісаревич на чужім дворі"...

Князь відповів усміхаючися:

— "Видно добрий їздець з нього буде, коли так завзято вчиться їздити. Не навчишся пливати, поки в уши не налється; не навчишся їздити, поки не потовчешся".

— "Тобі жарти в голові, а се зовсім поважна річ, кому віддати дочку. Сей княжич вдався в свого діда".

— "Я в тім не бачу нічого злого", відповів Ярослав. "Його дід Олег не був такий лихий, як говорять про нього. Пригадую собі, як мій покійний батько оповідав про нього те, що чув від мого діда, з яким Олег не провадив війни. Отож мій дід оповідав, що князь Олег був чоловік спокійної вдачі й памятав не тільки кривди, яких зазнав, але й добро, яке йому хто зробив. Він спокійно княжив у Володимирі Волинськiм, відки за волею свого батька Святослава, тоді Великого Князя Київського, ходив на поміч польському князеві Болеславу Смілому проти Чехів і дійшов аж в глибину Чехії.

Його війни зі своїми почалися аж тоді, коли його вигризли з Володимира Волинського, відки він утік до Тмутороканя. При допомі половецького хана Ітляра здобув собі свою батьківщину: Чернигів, відки його наші знов вигризли і ще до того разом з Хозарами наклонили деяких Половців, щоб ті підступом видали його Византії, котра заслала

його на острів Родос, де він пересидів два роки. Утікши відтам, прибув знов до Тмутороканя й при допомозі Ітляра вдруге здобув Чернігів від Мономаха, а потому ще й Смоленськ.

Злий поговір розпочався про нього аж тоді, коли наші князі зажадали від нього, щоб видав їм сина свого приятеля Ітляра, а коли він відмовив,— що я на його місці також зробив би — завізвали його на суд єпископів й ігуменів зате, що криє в себе поганця. Він не станув на той суд, що я також зробив би на його місці. Тоді Мономах й інші князі пішли на нього війною, але аж голодом взяли його в Стародубі, відібравши Чернігів. Він здобув собі потому Муром, Суздаль, Ростов і Рязань та дальше провадив війни аж поки на зїзді в Любечі не затвердили за ним його чернігівської батьківщини. По смерті Ітляра ходив походами проти Половців а як сам уже не міг, вислав синів проти них. Я не бачу вини по його стороні і мені булоб навіть дуже мило, як би його внук Ігор мав таку завзяту вдачу"...

Побожна княгиня зі здивуваинєм дивилася на свого сина, а він ще додав:

— "Впрочім про се, чи твоя найстарша внучка вийде за Ольгови-ча — рішить бирич Яструб... Чи ти віриш Яструбови?"

— "Що...?! Яструбови я вірю, бо він вірний тобі і твому родови, але не розумію, як таке можеш подумати, щоб він мав рішати про..."

Князь Ярослав усміхнувся і почав виправдуватися. По хвилі запитав:

— "Чи ти думаєш, що то сам цісар Мануїл хоче мені відібрати дунайські гирла?"

— "Ні", відповіла, "хоч ти приняттем Андроніка мусів глибоко вразити його. Се буде діло дворян, ласих на багаті посадництва при дунайських таможнях. Уважай на грецький монастир!"

Князь докладно обговорював з матір'ю ту справу. Вкінці заявив, що справу з дочкою ще час рішати і пішов. Прийшовши до своєї кімнати, приказав прикликати до себе бирича Яструба і припоручив йому слідити за молодятами тай про все доносити собі. Він ніколи не довідався, що таке саме припоручення мав уже бирич Яструб що до нього самого...

До року відбулося в Галичі весілля князя Ігоря з Ярославною.

Такого весілля Галич не бачив ще. Довго опісля говорили про нього.

Молода пара виїхала в Чернигівщину й осіла в Путивлі.

А князь Ярослав даліше завзято господарював, заселяв пустіші околиці і збирав скарби. І все жив під тягарем якогось дивного прочуття, що тих скарбів за мало й за мало. Цілий світ поза тим обходив його мало.

В часі, як Ігор старався о руку його дочки, помер Великий Князь Київський Ростислав і на престол у матері городів наших лагодився йти союзник і приятель Ярослава, старший від нього віком, Мстислав, князь волинський, з яким Ярослав віздив свого часу до Києва. Ярослав дав йому на його просьбу галицькі полки і він при їх допомозі заняв Київ тай вокняжився там. Вже другий раз отворив Ярослав Осмомисл своїми полками золоті ворота Києва, хоч не мав у нім засісти.

Так при його допомозі засів на київському престолі Мстислав, князь волинський, син того Ізяслава, що під Теребовлею боровся з Ярославом, батько Романа Великого, дід пізнішого короля Данила. Але Володимир, брат покійного Великого Князя Ростислава і п'ять синів також Ростислава: Роман, Рурик, Давид, Святослав і Мстислав зовсім не були вдоволені тим, що на київському престолі засів волинський князь. Вони при допомозі Чорних Клобуків почали війну проти нового Великого Князя. Та Великий Князь Мстислав Ізяславич при підмозі галицьких полків так їх побив, що Володимир втік аж в Суздальщину. Тоді Великий Князь Мстислав взявся до здійснення даної мрії нашого народу — до покорення

Половців. Се викликало загальне одушевлення й озорило великою славою ім'я Романового батька і Ярославового приятеля.

Та якраз ся обставина причинилася до викликання страшної пожежі: якої не бачила ще наша земля, а в якій згорів вічний, золотoverхий Київ з усіма церквами, монастирями й теремами, розграблений проклятими ватагами Суздальців. Та пожежа святого города відбилася одним болючим відприском своїм аж у далекім Галичі й спалила на кострі останнє щастє Ярослава, позбавила його коханої жєнщини і матери.

Понурий клубок тих страшних подій почав так замотуватися:

Новгород Великий посперечався зі своїм князем; а княжив в нїм тоді один з синів покійного Ростислава. Новгородці прогнали його. А що ті спритні купці все мали добре око і від давних давен уміли вибирати собі найліпших регентів, пізналися на найстаршїм синовї Великого Князя Мстислава й покликали Романа на княженнє до себе. Андрій, князь Суздальський (шурин Ярослава Осмомисла), що був в союзі з синами покійного Ростислава, двигнувся війною проти Новгорода, якому на поміч прийшли київські війська. Роман устоявся проти Андрія і синів Ростислава. Андрій, переконавшись, що таким чином не одоліє Новгорода, постановив наперед знищити Київ, проти котрого лекше йому зорганізувати велику коаліцію князів, бо золотoverхий Київ все ще притягав всіх до себе, все ще був для наших батьків "шматком неба" на землі.

Андрій скоро зорганізував коаліцію. А приступили до неї: брат його Гліб князь переяславський, чотири сини покійного Великого Князя Ростислава, Володимир Андрієвич, внук Мономаха, кількох дрібніших князів та два Ольговичі, між ними й молоденький зять Ярослава Осмомисла Ігор Святославич з Путивля.

Над Київом стояла вчасна весна. Великокняжий город пишався як квітка в пахучих свіжою зеленю садах черешневих і блєстів між на-гим

ще галуззєм церков та княжих теремів на горі Володимира Святого. А на нього йшли з понурої півночі бородаті орди Суздаль-ців під проводом Андрієвого сина. І з усіх усядів надтягали українські князі. А між ними їхав з полками своїми і молоденький зять Ярослава, Ігор внук Олега "Гореславича".

Чи пробудилася в нім кров його переслідуваного Київом діда? Чи хотів вже тепер, у весні свого життя, бути між тими, що візджають як побідники золотими воротами до матери городів наших? Чи пхнула його туди політика покійного батька, що від своєї молодости до гробової дошки мріяв, щоб засісти на київських горах? Чи хотів пімсти-ти на Києві невинну смерть свого доброго стрия, котрого ім'я носив? Чи мав на цілі вже тепер зазначити своє право до святого Києва, щоб здійснити колись мрію свого розумного тестя? Досить що й молодий Ігор ішов з військами на святий город, що може прочувала побожна княгиня Евдокія, коли противилася тому, щоб віддати за нього її внучку.

Великий Князь Мстислав знав про приготування ворогів, але був переконаний, що вони вдруже вдарять на Новгород. Для того вислав з Києва що найліпші сили на поміч своєму синові до Новгорода. Довідавшись несподівано, що з усіх сторін ідуть війною на Київ, післав гонців до Новгорода, Володимира Волинського і Галича, щоб спішили боронити святого Києва. Тимчасом поспробував боронити його останками власних сил.

І почалася під стінами Києва битва, що тревала три дні і три ночі. А коли третьої доби не наспівала поміч, а зате прийшла зрада зі сторони Чорних Клобуків,— Великий Князь Мстислав опустив з військами святий, вічний город і подався на захід, у свою Волинь. Зробив так, як робили досі всі, що не могли вдержатися в тім городі а любили його: не допустив до боротьби на вулицях святого міста, щоб не знищити ні одної цеглини вічного города.

Тоді війська союзників зі всіх сторін увійшли до Києва. А сталося воно в другу середу великого посту 1169 р. І не памятали Суздальці, що се був

день, в якому починалися муки Христові і не дали пощади святому Києву, лиш кинулися грабити вічний город — і Подол і Гору і монастирі і св. Софію і церков Десятинну...! Церкви обдирали з ікон, грабували всі ризи, книги і дзвони тай підпалювали святині; золото й мідь стікали як смола з церковних бань і криш, зливаючи почорнілі від диму стіни від верху до комар. І не було милосердя нікому: єдиновірних християн убивали Суздальці як поганців, інших брали в полон, насилували женщин і нелітних дівчаток...

Молоденький князь Ігор бачучи, що діється, метнувся шукати свого старшого брата.

Летів улицями Києва з гуртом дружинників поміж палахкотячі доми; дим виїдав йому очі, а горючі головні падали на нього і на коня. Допав свого брата, як стояв на Хрещатику з синами Ростислава і сивим внуком Мономаха, а за ними глотилися їх полки з заплаканими від диму очима.

В блеску гбріючого Києва дивно світили золоті стремена нащадків Володимира Великого.

— "Що се?!" крикнув до них Ігор.

— "Не бачиш?" відповів йому брат. "Суздальці нищать город!"

— "Адже в умові з Андрієм не було сього!" крикнув обурений.

— "Ха-ха-ха!" засміявся гірко найстарший син Ростислава Роман. "Ми троха за пізно спостереглися, з ким зробили договір!"

— "Тепер не лишається ніщо інше, тільки й нашим військам видати приказ, щоб забирали, що мож! Бо инакше прокляті Суздальці самі розраблять все до тла!" сказав старий Володимир Андрієвич, внук Мономаха.

— "Річ ясна, що Суздальці прийшли вже з приказом, знищити Київ! Инакше не почалиб нараз і так скоро грабити його!" замітив князь Давид Ростиславич.

— "Очевидно", докинув брат його Святослав. "Вони навіть святині палять безпощадно!"

Молоденький Ігор сидів на кони мов задеревілий. А українські князі почали між собою — ділитися дільницями Київа; їм оставало вже тільки при допомозі — грабунку боронити останків його богатств і культури перед грабунком бородатих орд Суздальців...

В тій хвилі бухнула високо полемінь від сторони, де стояла церква св. Софії.

— "Горить Собор Софії!" крикнув Ігор і кинувся в ту сторону, а за ним його дружинники.

Добіг до Собора, зіскочив з коня і з нагим мечем вскочив до церкви; в ній все вже лоскотом лежало, останні Суздальці поралися ще тільки коло головного вітваря біля домовини Ярослава Мудрого зі сірого як попіл мармору. Чотирох відважило залізними дручками мале віко домовини. Крізь вікна біля входу заглядали вже огненні язика до нутра церкви і чути в ній було дим і чад.

Князь Ігор з криком прискочив до Суздальців, що розбивали домовину його прапрадіда і двома ударами меча повалив на землю двох Суздальців, а його дружинники зарубали двох оставших і всіх чотирох виволікли за царські врата.

Дорогі византійські скла в вікнах почали тріскати й зі звенкотом падати на землю, а дим і огонь бухали у нутро чудової святині. Над нею гоготіла пожежа. Дах валився з ломотом на склепінне.

Зі стисненим серцем вибігав молодий Ігор з Софійського Собора. Ще раз оглянувся з боєм, пригадавши собі, що в розяренню забув навіть примкнути віко домовини свого розумного прадіда. Відблиск вогню освітлював оден бік домовини яким світлом. Вертати було неможливо.

Побачив, як задимленими вулицями города, переповненого криком і плачем, димом і огнем, бігли на всі сторони відділи українських військ, щоби — грабунком ратувати останки дорогих річий від грабунку Суздальців...

Так грабили Київ від середи до п'ятниці, а вічний город горів весь час і ще три тижні потому, горів днями й ночами та обкидав потворно величезною луною небо й землю на десятки миль кругом.

А старий монах, що сидів в печері над Дніпром, записав безпощадно в літопись, що в сім небувалім злочині взяли участь не тільки Суздальці, але й Чернігівці, Смольняни й жителі багатьох інших городів України...

Таке сталося з золотoverхим Київом, який обминали дикі Обри і кровожадні Печеніги і чорні Угри і грабівничі Половці.

\* \* \*

Вістка про небувале знищення Київа обурила до глибини душі Мстислава, князя волинського і його приятеля Ярослава, князя галицького.

Мстислав кинувся зараз на ту частину Погорини, що входила в склад волости Мономахового внука Володимира й спустошив її до тла. А коли від Ярослава Осмомисла наспіли йому в поміч галицькі полки, а крім того прилучився до нього і рідний брат його Ярослав Ізяславич та Святополк, князь турово-пинський, Великий Князь Мстислав двигнувся весною 1170 року, видирати з осквернених рук Суздальців попелище святого города.

Якраз сей час використали галицькі бояри, щоби приготувитися до пімсти на своїм князеви і до знищення партії Чагрових. А хвиля була для них така, що ліпшої не могли собі й вимріяти: майже всі наємні полки князя вирушили, відбирати Суздальцям зруйнований Київ, а інші полки князя були розміщені на границях і при гирлах Дунаю. В Галичі остало всего кілька сотень Варягів. І ще до того померла була побожна княгиня Евдокія, котру сильно вразила й потрясла вістка про зруйнування святого Київа і всіх його церков тай може ще більше вістка, що в тім нечуваним святотатстві брав участь і муж її внучки... Вона в кілька днів по отриманню тих вістей віддали духа Богу.

Над Галичем стояла світлом і цвітом сияюча весна, як нарядили в теремі тіло княгині Евдокії. Крізь отворені вікна долітав запах розцвілих, пахучих садів черешневих, а з ним плач сиріт, що ними опікувалася покійна матір Ярослава.

Вже все було готове до виходу, тільки в кімнатах княгині Ольги було тихо. Князь післав запитати жінку, чи возьме участь в похороні. Але княгиня навіть не впустила до себе післанця мужа. Тоді князь пішов сам до неї.

Давно вже не був в її кімнатах. Увійшов і став як чужий. Його жінка, неприготована до виходу, сиділа біля якоїсь скрині і щось в ній перебирала. Вузкі уста мала міцно затиснені. Князь склонився легко, переміг себе і заговорив до неї якимсь зміненим, розбитим голосом:

— "Чи підеш на похорон нашої доброї матери?"

Довгу хвилю не відповіла. Потому нагло вибухнула:

— "Не піду! Не покажуся на очі дочкам і матір ям, як опоганена соромом!... Нехай іде вона, та, та...!"

Затиснула уста, щоб не викинути зі себе лайки.

Князь поблід. Він знав, що жінка з ненависти до його матері не хоче взяти участі в її похороні, а не з інших причин. Але не дав по собі пізнати того, що знає, тільки твердо сказав:

— "Вона возьме участь в похороні моєї матери а потому і в мешканню у моїм теремі!"

Вийшов, не оглядаючися.

Приказав задержати похорон і поїхав по Настасю.

Вже було добре з полудня, як шляхом від Чагрова надїхав великий відділ Варягів на конях. В середині їхала колесниця, запряжена у вісім чорних коний, а в ній сиділа чудова красою Настася з Чагро-вих біля князя Ярослава. Мала перелякані очі і слезами умите личко, а між нею й князем сидів їх семилітний синок Олег, гарне як ангел дитя. І матір і синок одіті були в чорний шовк і оксамит без ніяких прикрас, крім слез, що нишком котилися по них з очий Настасі. Нарід мовчки зглядався на неї а дзвони всіх церков гули якось глухо й суворо.

Князь з Настасею і Варягами вїхали на замкові подвір'я. Варяги позсїдали з коний і міцним, семикратним перетнем окружили домовину з тілом княгині Евдокії та князя й Настасю зі синком. Серед небувалого натовпу народу двигнувся той незвичайний похід до церкви Пресвятої Богородиці.

Весь народ зглядався тільки на Настасю і на її сина. їх велика краса глушила проклони на устах.

Заки осінь запала, в однім крилі княжого замку замешкала Настася Чагрівна. Сильна сторожа Варягів день і ніч берегла того крила.

А в другім крилі, де мешкала княгиня Ольга, було тихо як в гробі. Але тільки якийсь час. Бо брат княгині Одьги, Всеволод Юрієвич, що вже від

довшого часу сидів в Галичі з кількома спритними Суздаль-цями, увихався як голодний звір, вічно з кимсь сходився і все радив та радив. Зразу робив се дуже обережно і йдучи вулицями Галича, мав колпак насунений на очі тай дивився зпід лоба. Одначе від хвилі, як би-рича Яструба знайшли убитим під ворітьми його власного дому, Всеволод перестав насувати свій колпак на очі й ходив з піднесеною головою та відважувався навіть в білий день заходити до складів Нікона, де забавлялися молоді бояри. Там постійно радився з новим спільником Нікона; час од часу вскакував до кімнати, де вони сиділи, то один, то другий боярин, але на коротку хвилю.

Князя Ярослава глибоко тронуло скритовбийство, dokonane на Яструбі. Зарядив строге слідство і сам переводив його. Переслухав дорослу дочку покійного тай домашню прислугу і довідався, що пізнім вечером перед тим ранком, коли при воротах дому знайшли тіло убитого начальника биричів, приходив до нього Всеволод з двома Суздаль-цями, між якими був один німий велитень. Всеволод замкнувся з Яструбом в окремії кімнаті і щось довго говорили. При виході їх з кімнати чула дочка Яструба, як князь Всеволод сказав до її батька:

— "Га, коли тої справи ми не полагодили, то може полагодимо другу".

Потому пішли до стайні вибирати коня. Яструб говорив вправ-ді, що за дня ліпше вибрати, але Всеволод відповів, що він уже від давна придивився одному його коневі. Купив і дав коня одному Суз-дальцеві, котрий зараз відпровадив коня на замок. З Всеволодом остався тільки той німий велитень. Вийшли разом з Яструбом в трійку і — на другий день досвіта слуга побачив тільки мертве тіло свого пана під ворітьми. Сліди крови показували, що трупа принесли на те місце. Він мав сині знаки коло уст від натискання і кілька ударів ножем в околицю серця й гортанки.

Ярослав приказав потайки перешукати річи й оруже Суздальців Всеволода. Але не дійшов до нічого. Такий ніж, від якого могли походити ті смертельні рани Яструба, мав трохи не кожний дружинник в Галичі й

укріпленнях його. Князь говорив про се з Всеволодом, але довідався від нього лиш про те, котрі Суздальці були з ним. Переслухав того, що відпровадив коня. Від нього довідався, що князь хотів купити від Яструба наперед його собаку, а потому коня. Більше нічого не знав. З дальшого слідства показалося тільки, що Всеволод з Яструбом були тої ночі в шинку Нікона, що Яструб сидів там довго і вийшов сам та що німий Суздаlecь спав в замку. Коли прийшов, зізнавали всіяко... Ув'язнення німого не причинилося до в'яснення справи.

Князь махнув вкінці рукою на ту справу і забув про неї. Бо вірних людей забувається скоро, вони творять кругом нас спокій, що треває ще довго по їх втраті. Князь не підозрівав Всеволода о участь в тім таємничім убийстві, бо Всеволод не любив своєї сестри Ольги і в справу пожиття її з князем мішався тільки зразу тай то так, щоби показати, що щось робить в тій справі. Для того, хоч була хвиля, коли Ярослав лу-чив в умі се скритовбийство зі справою свого пожиття з жінкою, але зараз відкинув підозрінне.

А Всеволод дійсно не любив сестри і хоч організував бояр, то робив се не тільки проти князя, але й проти Ольги та її сина: він мав плян усунути Ярослава, обох синів його й Ольгу та засісти на галицькім престолі. Якраз усуненне сестринича робило йому найбільше трудно-сти. Сподівався, що бунт бояр, якого витки мав вже в руках, справиться і з Чагровими і з князем і з Настасею та її синком.

Але що робити з Ольгою і її сином Володимиром? Убивати їх не хотів. Не тому, щоб на се не позволяла йому совість: суворий і вирахований Суздаlecь вже давно не робив собі нічого з сумління. Але убитте сестринича могло унеможливити його заходи о галицький престол в очах народу. І се здержувало Всеволода від того кроку. Довго думав над усуненням тої перешкоди й вкінці рішився, порадити Ользі, щоб утекла з сином до Польщі. Мав при тім надію, що по дорозі пропаде вона з дитиною, або що котрийсь польський князик ув'язнить її разом зі синком, щоб відплатити Ярославу за його давніші побивання Ляхів та що вони пропадуть десь в чужині.

— "Знаєш, що?" сказав до сестри. |<Вже все приготоване як слід. Але вислід такої гри мимо всего непевний, бо маємо до діла з таким грачем, як твій муж, що перехитрив найхитрійших. А він в гніві безпощадний. В разі невдачі я денебудь пропаду в галицьких лісах, але тобі зі сином не легко буде втечи. Чагрови вже не від тепер мають око на Володимира"...

— "Щож робити, братчику мій?" запитала Ольга, заливаючися слезами.

— "Взяти сина і втечи!"

— "Втечи? Куди? Адже догонять! І тоді скажуть, що я всему винна!"

— "Не втікати туди, куди вони сподіватимуться твоєї утечі, тільки якраз в противну сторону, в Польщу. Я прилагоджу тобі розставлені коні, а оба сини і свояки покійного перемиського воєводи Надітича сприяють нам від часу, як Чагрови заняли їх місця".

Княгиня Ольга довго плакала і рішилася вкінці, послухати брата.

День передтим, заки Всеволод мав видати гасло, вийшла до міста ніби до складів Нікона і не вернула до замку. Було се під неділю, коли вона звичайно пізно вертала з монастиря св. Іоана. Того вечора Варягам Руальда, що мали нічну сторожу, в замку, удалося закупити більшу скількість доброго питного меду і вони потайки частували себе. Спритно урядив Всеволод своє діло також тим відділам, що мали сторожу при городських воротах, "удалося" дуже дешево купити добрий мід. Варяги вже давно не мали такого приємного пира. Відкись знайшлися між ними ніби припадково виїзджаючі з города бояри з возами, повними угорського вина, побраталися з веселим товариством і пили-пили, аж поки не звалилися з ніг. Вина і меду було в брід. Пив, хто хотів і кілька хотів.

Наймолодший з Чагрових, що мав тої ночі нагляд над замковою сторожею, був убитий вже з западаючим сумерком. А сторожа тішилася, що її начальник десь забавився і не приходить тай тим веселійте пила. Руальд, що мав нагляд над сторожами при брамах города, був там з вечера, коли пиятика що йно потайки відбувалася, не помітив нічого і відійшов.

Князь тої ночі до пізна читав. Заснувши, спав неспокійно. Снилася йому якась нічна битва, серед котрої в суматосі звивався чорний, понурий гад з рудою лускою і кусав-кусав. Пробудив його на-прасний, страшний рев медведиці, що сторожила його дверей. Зірвавсь на рівні ноги і скоро, майже махінально почав одягатися, причім кричав:

— "Що є?! Сторожа! Сторожа!"

До кімнати не вступав ніхто, тільки на коридорі скріплювався крик і суматоха. Накинувши на себе верхню кирею, взяв меч і відчинив помалу двері. Тисячі думок лискавками перебігали йому по мозку. Одного був певний: що має до діла з бунтом, але ліпше зорганізованим чим перший раз.

Хвилинку дурив себе, що може се яка несподівана пожежа. Але відхиливши двері, побачив в світлі смолоскипів таку картину: цілий коридор був битком забитий уоруженими людьми в ріжних одягах; по їх рухах і лицях бачив, що се були нетверезі дружинники й не-вольники бояр та всяка збиранина. Команду над ними мав братанич старого Судиславича, що був у св. землі як хрестоносець. Він стояв оточений кількома боярами біля одного з вікон і нагим мечем показував товпі дальші коридори в напрямі кімнат Настасі. Під дверми князя дрожала ще судорожно вірна медведиця перешита багатьома рогатинами і тому товпа напасників держалася ще оподалік.

На вид відхилених дверей з товпи закричали: "Князь! Князь!"

І товпа подалася взад. В тій хвилі Судиславич обернувся, а князь відрухово зачинив двері, не кажучи ні слова. Зрозумів, що діється. Все те тревало одну коротку хвилину, потрібну до відхилення й скорого зачинення дверей.

Ярослав, як всі члени його роду, був зовсім притомний у великих небезпеках. Тепер мав тільки дві думки, гострі як його меч, але зовсім инакші: що не бачив ніде ні одного трупа свого дружинника і що Настасі та Олегови грозить небезпека. Обі ті думки були рівночасні й обі гіркі як полин. Як би не смерть медведиці, що сконала під його дверми, був би зненавидів все, що дихає і живе, може навіть і Настасю та власного сина Олега. Але дрожання тої медведиці додало йому сили й охоти. Твердим кроком, майже зовсім спокійно приступив до стіни, на котрій висіли для прикраси роги, щити й рогатини, зняв один ріг, отворив вікно і тричі затрубів на тривогу, напрасно, уривано\*.

Ніхто не відповів.

Почувся безмежно самотним.

Не подумав нічого, але чув, що йому вже все одно, що раз мати родила! І почув немов ураган сили в своїй груді. Твердим рухом зняв зі стіни блискучий княжий щит, надів грубо золочений шолом і з добутиим мечем в правій руці відчинив двері. Там товпа усувала мертву медведицю. Крикнув:

— "Проч!"

Розступилися перед ним і в коридорі почало притихати.

Товпа тиснула взад на обі сторони.

Йшов спокійно вперед, в напрямі до кімнат Настасі, які виважували дружинники й слуги бояр. На вид князя станули. А він підійшов аж до

групи бояр, яка очевидно захиталася. Втім Судиславич крикнув до дружинників:

— "Брати князя! Чого стоїш один з другим?"

Ніхто не рушився.

Судиславич сам кинувся до князя, а за ним і бояри, що оточували його.

Тільки син старого Боринича, рівно як батько міцний і тяжко думаючий, закричав:

— "Батько казав, аби не робити йому нічого злого!"

— "Сам станеш на сторожі при нім, тумане якийсь!" відповів Судиславич.

Князя кріпко держали в руках і відпровадили до його кімнати. Ізза натовпу князь весь час не міг навіть зложитися до удару. Він побачив біля групи бояр спертого при вікні трупа Варяга, що страшно покалічений сконав на своїм становищі. Відітхнув легше, як би лиш

О се одно йому ходило. Біля Варяга побачив на землі тіло одного слуги Настасі. Відітхнув ще легше. Коли впихали його до кімнати, крикнув тільки:

— "Мій син! Мій Олег!"...

Чув, як якась мов студене болото прикра філя болю заливає його мозок і як паморока бє йому в очі. Впав пів притомний. В тім стані чув, як замурували вхід до його кімнати.

На дворі починало невиразно сіріти...

\* \* \*

Тимчасом Руальд, що ночував в сторожевій гридниці біля київських воріт, де через те не було пиятики, пробудився при другій зміні нічної сторожі і почув якийсь підозрілий гомін. Він доносився від обох сусідних воріт. Думаючи, що се візджають в ночі більші купецькі ряди возів, радше з цікавості, чим з побоювання, вислав до обох тих воріт стежі. Довго ждав на їх поворот. Коли не вертали, розлютився

І приказав збудити всю сторожу при київських воротах. Якраз тоді почув, що якась більша скількість людей окружає в півтемряві його становище. Приказав варяжським граннем затрубіти на тривогу.

Ніхто не відповів.

В тій хвилі принесли до нього конаючого Варяга, самотнього з тих двох висланих стеж, що мав ще тільки сили, сказати:

— "Бояри... вирізали... всіх... наш..." і помер, важко зітхнувши.

Почувся страшенно самотнім в тім великім городі, далекім від землі

Варягів. І відчув всю чужість землі, на якій мав зложити свої кости. Родинний край станув йому перед очима — високий, камінний, з рідкими, мрачними лісами, де день триває чотири години. Як лискавка перебігло перед ним ціле його життя і станула жінка, чужа йому, бо не любив її ніколи. Одна самотня була тут людина, що пригадувала йому своїми очима і сумно усміхненим личком далеку, бідну країну Варягів і ранню молодість його, коли черствий як північна весна переїздив чисте як слеза, янтарне море, щоб шукати долі в пшеничній землі України, пахучій липовим цвітом і чебриком.

Вся сила його ума і тіла випрямилася туди, де була його любка, яку мав колись на колінах, як малу дитинку. Якась смертельна ясність опанувала його ум. Він крикнув:

— "Взяти на себе верхні одяги тутешних дружинників.— В стремена!"

Дві сотні Варягів рушило за ним в напрямі до замку. Гнав як вихор, аж земля розступалася. Бачив все ясно кругом, хоч темно що було на дворі. Його очі світилися як фосфор.

Вулицями Галича снувалися тут і там якісь постаті і йшли невеличкі відділи, тихо скрадаючись в тім самім напрямі. Знав, хто вони, але не звертав на них уваги, як лев, що летить по велику добичу. А вони мимохіть вступалися з дороги ураганови його сотень.

Обїхав замок і підїхав травами під замкові сади.

Від часу перевороту й усунення бояр з замку перебудовувано й добудовувано різні входи й переходи, про що не знали бунтівники так докладно як Руальд. Один з таких переходів застав нестерезений. Якраз той, при котрім раз говорив з Настасею — довго, довго.

Як коти влізли ним його Варяги один по одному, довжезним гусаком. Невдовзі знайшлися в замкових підземелях.

А за кілька хвиль на коридорах і в кімнатах княжого замку дався чути пекольний рев і кров бризкала по стінах нутра терему. Чи була се битва, чи різня? Руальд не знав сего. В такій битві не брав ще участи. Цілий окровавлений, з очима блискучими як два куски фосфору, скакав мов ошалілий пард по знаних добре закамарках. І рубав і забивав кругом підхмелену боярську збиранину. Розумів одначе, що не багато має часу до смерти. Дорубався до кімнати Настасі і застав її звязану, в одній сорочці з білого як сніг шовку. Крикнув.

— "Розв'язати!"

І схопивши її, вибіг з кімнати з дорогим тягаром, який вперше і в останнє мав у своїх раменах. За ним йшов окровавлений гурток його найдужчих Варягів, може четверта частина. Решта їх конала на коридорах княжого терему, завалених трупами, як дровами.

Біг в замкові сади, в напрямі на Чагрів, якимсь звірячим інстинктом гнаний до леговища роду Настасі, немов прочуваючи її останнє бажання.

Допав коний, укритих в княжих садах і рушив — скоро, скоро. А з заду чув якийсь новий, пекольний гомін в замку. "Може то ще якийсь відділ Варягів вдерся по смерть до княжого терему?" подумав. І приємна гордість вікінга заспівала в нім, як співає шум бурштинового моря в чудовім фйорді бідної варяжської земельки, повної гранітів і рідких лісів.

Гнав.

Знайшовши при березі човно, перевіз ним Настасю, що давала вже знаки життя. Кропив її дністровою водою й обтулював в кирею. Його товариші перепливали Дністер як котрий міг і чим мав. Уважалися всі як зрослі в одно. Вже недалеко мусів бути Чагрів. Нараз побачив дві луни — майже рівночасно. То горіли нові, чудові тереми Настасі і дворище її батька. Станув як вкопаний. Куди тут їхати?

Великим червоним серпом виглянуло сходяче ізза лісів сонце. А в душі Руальда немов знов пробудився дивний інстинкт прочуття. І він полетів з Настасею на ту поляну, де вона вперше побачила кнФзя.

Ї там погиб, окружений хмарою боярських гайдуків і дружинників; погиб поранений від чола до стіп; погиб останній з варяжського відділу вікінгів, повалившись на землю як дуб біля змарганної лілеї, що впала зараз за ним — може з жалю за ним: останнім оборонцем своїм.

Настася лежала на чудовій, пахучій поляні з замкненими очима й думала про свого сина Олега. Добре, що Руальд не довів її до Чагрова, де висіла її старенька матір, два брати і свояки, де лежали навіть немовлятка з роду Чагрових, побиті гайдуками бояр на смерть.

\* \* \*

З Чагрових остав ще в живих тільки один Борис. Він був тоді саме у найстаршого сина покійного вже Рака\* провідника галицьких міщан. Просив його, підняти галицьке міщанство в обороні князя й прирікав зате все, що міг приречи. А він багато міг.

Розважний Рак, що не даром обняв ло смерти батька провід над міщанами, думав довго. Вкінці, улягаючи просьбам і приреченням Бориса, скликав на раду братів, свояків і виднійших представників міщанства. Вони вислухали уважно бесіди розумного Чагрова і довго мовчали. Вкінці виступив один з присутних і сказав:

— "Чи ти, боярине, дійсно гадаєш, що навіть як би ми хотіли, то моглиб підняти Галич для оборони неслубної жінки Володимиркового сина?" Всі зібрані притакнули як один.

— "Чи зробив син Володимирка хоч одну кривду галицьким міщанам?"

— "Ні".

— "Чи не збогатив всіх городів галицької землі як ні один князь перед ним? Чи бачили ви за його голови одну програну війну або одну загальну недолю, якій він не зарадив би своїм умом? Чи той син Володимирка не судить всіх мудро і справедливо? Чи не кормить убогих з великих житниць своїх? Чи не будує по всій землі божих домів і чи не прикрашує їх золотом і дорогим самоцвітом? Чи вся земля галицька від Попраду по Чорне Море не виглядає як добре управлений огород, пахучий медом і пшеничним колоссєм? Чим ваш Галич не більший кбогатший від Києва,

матери городів наших? Чиж ваші дома не виглядають як палати і чи ваші жінки та дочки не убираються як боярську? Чи кожда инша волость не чулабся щаслива, як би мала такого князя і господаря, до котрого приїжджають на суд навіть чужі князі й королі?"

— "Та, все те правда, але він син Володимирка!" звучала одинока відповідь.

— "Так, так, Володимирка!" загуділи твердо кругом.

— "Нехай же правлять вами або ляцькі голодники, або чорні Угри, або суздальські опудала, як правлять Київом, що також убив недавно свого доброго князя!"<sup>9</sup> сказав розумний Борис і як перше потайки зайшов тут, так тепер явно й отверто вийшов.

Не довго йшов. І не мав куди йти. Перша товпа боярських посіпак, що зустрілася з ним, розсікла його на кусні на площі Галича. Не підніс навіть один раз руки, щоб боронити себе. Так погиб розумний брат Настасі, Борис, дивно подібний до неї. Добре, що не бачила того Настася, бо вона любила його.

\* \* \*

А Настася їхала знов звязана і привязана до коня, в шовковій, білій сорочці. Мала замкнені очі і не мліла вже. Тільки боялася, аби дзвони не почали бити на тривогу, як тоді памятної ночі. Але бояри під проводом Всеволода так спритно уладили бунт і розмістили свої сили, що не потребували помочі товпи. Для того не дзвонили на тривогу. Впрочім Настася знала, що її жде і була готова на все, як тоді — над потоком...

На кождім роздорозі кропили її бояри свяченою водою, а нарід непереглядною товпою вводив її до Галича з проклинами і криком: "Всякое диханіє да хвалить Господа!" Найголоснійше кричали ті, котрим найбільше доброго зробила. Але вона не дивилася на них. Своїми

замкненими очима бачила тільки свого сина Олега, гарне як весна дитя а за ним мов в далекій мраці між кровю і тернами сумне лице мужа. В само полудне їздила в переповнені вулиці Галича, в котрім мимо неділі всі церкви стояли пустою, бо народ вил яг подивитися на чарівницю.

Величезним походом кермували бояри під проводом Судиславича, що мав на руці великий, білий щит з червоним хрестом...

Під вікнами княжого терему почали боярські слуги класти великий костер. А народ як ошалілий зносив осикове дерево, що в нутрі червоне від крові Пек-Осини.

Почав западати смуток і холодом тягнуло від широких плес Дністра.  
v

Дрожала вже зі студени біла як сніг любка князя Осмомисла. Але не довго мала вже дрожати. Бо величезний костер з осикового і чатин-ного дерева стояв вже готовий. Бояри післали ще тільки по старенького ігумена студитів, щоб перед народом прокляв чарівницю, яку привяза-но вже до стовпа, вбитого серед костра, перед котрим в оточенню бояр стояв князь Всеволод і побожно завертав очима та голосно зітхав.

— "Місце для святого старця!" заревіли бояри.

Народ заколихався як безмежний лан збіжа і пропустив старенького ігумена Студитів, що тряс руками й головою. Сам боярин Судиславич впроваджував його на костер з одним монахом.

Настася отворила очі, в котрих застигли слези і терпіння, а її спечені горячкою уста почали говорити тихо:

— "Отче святий! Перед лицем огню і смерті сповідаюся милосердному Богу і святій церкві Христовій з усіх гріхів своїх. Я полюбила князя, не знаючи, що він князь і жонатий. А потому слаба воля

моя не могла відорвати думки і душі від нього, бо я вже була матір'ю його сина. І полюбила я свого сина ще більше чим мужа і бажала для нього золотого стола в Галичі. Знаю, що се була гордість, мій одинокий але найбільший гріх.

І вже більше не знаю, чим я прогнівила Бога. Але не можу жалувати того гріха; хоч хотілаб, не можу! А ти, святий старче, як можеш прости мені той гріх і поблагослови своєю доброю рукою невинного сина мого, коли він ще жиє,— за мою добру волю, що я хотілаб жалувати за тяжкий свій гріх"...

Вона заплакала перед ним так тихо, як княгиня Евдокія, коли просила в келії його.

Святий старець перший раз бачив Настасю Чагрівну в світлі смолоскипів, якими за хвилю мали запалювати костер. Він уважно подивився на неї і дрожащим голосом почав говорити як міг найголоснійше:

— "Господь наш Ісус Христос благодатію і щедротами свого чоловілюб'я да простить ти вся согрешення твоя і аз недостойний раб Божій прощаю і розрішаю тя от всякого союза клятвенного і заперещенія, елико могу і ти требуєши, к сему же разрішаю тя от всіх гріхов твоїх — во імя Отца і Сина і Святаго Духа, амінь!"

Зробив над нею великий знак хреста своєю дрожачою рукою.

В тій хвилі розлючені бояри з усіх сторін почали гукати:

— "Запалюй!"

Народ захвилювався і закричав:

— "Пожди!"... "Чекай!"...

Святий старець повагом почав зіступати з костра, підтримуваний монахом.

Старенький ігумен приступив до князя Всеволода і запитав:

— "Де сини князя Ярослава?"

Всеволод видивився на ігумена Данила, як на собаку, і буркнув:

— "Не знаю!"

Старець не питав більше, лиш почав дрожачими устами шептати молитви. Товпа розступилася перед ним, як морські хвилі, а він благословляючи народ, ішов помалу аж до свого воза.

Бухнув огонь і затріщала суха смерека, зашипіла червона в нутрі осичина. Костер станув в полумінні й освітив темні тереми княжі й замкову гору і чорні ліси за Дністром і сталеву ленту ріки. Народ кричав як ошалілий: "Всякое диханіє", а найголоснійше кричали ті, котрим Настася найбільше добра зробила.

А в гарних, галицьких садах дозрівали угорські сливи...

\* \* \*

"Чи бачили все те розумні очі князя Осмомисла з вікна княжої кімнати, переміненої на в'язницю? І що діялося в серці князя?" може запитати молодий читач.

Але я не пробуватиму відповісти на ці питання.

Не тільки тому, що се дуже трудно представити, як поводить ся в найбільшій терпінню розумний чоловік, що він чує і думає, в що вірить і

що тратить а що зискує. Хто може відати молитву Ярослава до Бога о чудо і почуттє безсильности того могутного князя, перед яким дрожали всі сусіди кругом і його безмежний жаль до своєї столиці і народу, що не поміг йому в тім нечуванім упокоренню й терпінню...

Я ще й тому не пробуватиму, розяснити сю тайну, що недобре є, розривати заслони з найглибшої глибини людського терпіння. Бо се родить терпінне і розбиває тугість людського духа. Знали сю тайну великі законодавці западної Візантії-Риму, коли забороняли римському народови плакати й заводити по великих погромах римських військ. Знали сю тайну й старі літописці українського народа, що не описували, тільки згадували криваві й огненні події нашої бувальщини.

До них, до тих чудових, засохлих квітів нашої думки відсилаю молодого читача з вдачею Мирослава, з одною-одиною заміткою від себе: Що правдивий мужчина се той, хто видержить і найглибший біль тай не втратить охоти до праці для других. Бо се становить суть життя людини. І тільки воно дає внутрішній мир, найбільше добро людини.

## ПРИЯЗНЬ І ПІМСТА

Глава осма, з котрої читач довідається, як Мирослав повернув до Галича і що оповідала йому старенька матір та як прийняв його князь Ярослав і про що вони говорили; як і чому князеві не сподобалася наука королевича Сідгатта, що мимо того вплинула на одно його важне рішення, може тому, що переповів її прцятель і товариш з хлопячих літ; як князь відпокутував те, що сам не виконав пімсти і хто пере-няв ту пімсту; запізнається з найстаршою донечкою князя Ярослава і довідається про останні хвилі князя про те, що про нього написала ліпюпись.

Западала погідна осінь. Небо було як великанський, сталевий щит, свіжо вичищений. На нім блестіли звізди. Ліси, поля й луги, закутані в легку мраку, немов лагідними, величезними філями спадали в долину

Дністра, що тихо віддихав у ніжних серпанках імли, як спокійний вуж з мінливою лускою.

Якась божеська тишина царила кругом, немов би Господній поцілуй що йно діткнув благословенну країну Галича й успокоїв її.

Серед такого спокою й тишини серце людини, що чує власне ковтаннє, бється якимось трівожно, немов би лякалося, що по тім спокою наступить неспокій. А серце Мирослава, що зближався до рідного дому по сімнайцяти літах блуканини, трохи не розсадило йому груди. Коли з половецькою невольницею, що піклувалася його сином, і двома невольниками підїхав перед ворота рідного дому й узрів у блеску зір'ясень, який сам засаджував, що розрісся могутно,— серце майже перестало в нім ковтати зі зворушення. Мимохить станув і глибоко втягнув у себе повітрє. В сій хвилі було йому байдуже все, що сталося в Галичі, крім того, що сталося з його домом, плотами, стайнями, садами. Господар пробудився в нім...

Підїйшов під свій сад і станув під ним, як чужий. В місячнім сяйві тихо як духи падали на землю яблука — білі, великі. Йому пригадалася Таля і здавалося, що чує її біля себе.

Відчинив ворота. Були якісь инакші, як ті, що лишив. І дуже скрипіли. Що йно тепер запримітив з боєм, що дїм похилився, що одна стїна геть присїла.

Застукав до вікна і рівночасно кричав:

— "Мамо, то я, Мирослав...!" Почув тільки голосне:

— "Ах!"

В хаті счинився рух. Бачив у місячнім сяйві, як хтось скоро збирався, як збиралися дві особи.

Матір сама вийшла відчиняти сінні двері.

Постарілася дуже. Мирослав ніколи не представляв собі її старою і тепер болючо відчув її вигляд.

— "Як же ти змужнів, як виріс! І дитинку маєш зі собою! Чия вона?" сказала мати по привітанню й оглянула внука.

— "Се мій син. Я вдовець, мамо!"

Якийсь час тревала мовчанка. Разом увійшли до кімнати.

— "Як же горячо молилася, щоб ти вернув! І Божа матір вислухала моєї молитви, зглянулася на мої сльози. Тепер спокійно вму. А тут таке діялося за ті часи! Боже, Боже!"

— "Чув я, мамо, дещо, чув по дорозі".

— "А твоя старша сестра вийшла за Стефана".

— "За котрого Стефана?"

— "Та за того, що ти з ним вибрався в дорогу. Він тепер майстром при метавках на княжім замку. Добре їм живеться. Доробилися і діточок мають. Живуть в сусідстві. Такий дім поставив Стефан, як палату!"

— "А друга сестра?"

— "Також віддалася. За купця Панькова з сусідства. Тільки я стара живу тут зі служницею. Але я так заговорилося, а ти певно голо-ден з дороги!"

— "Ні, ні, я ситий тим, що побачив рідну хату тай вас, мамо".

Мати поралася вже коло печі. За хвилику ясний огонь бухав на припічку й освічував кімнату, як колись, давно.

Мирослав чувся чужий тут і не знав, що з собою почати, зовсім, як би провинився чимсь. А рівночасно здавалося йому, що вчора вийшов з рідного дому.

— "А що робить князь?" запитав. Крім родини, від якої дуже відчужився, і князя, свого товариша й приятеля з хлопячих літ, не мав тут властиво нікого в сім місті.

— "Князь дуже нещасливий, хоч всім добре за його голови. Але він полюбив Настасю з Чагрових, проти чого виступили всі інші бояри а ще передтим владика й ігумен. Вже тому кілька літ був бунт в Галичі. Дуже страшно було. Билися на вулицях і в лісах і під Чагровом і Галич горів — нас охоронив Господь,— але якось утихомирилися. Бо ще жила стара княгиня і вона упросила владика й ігумена, аби не картали князя, а сина, аби їх не карав більше. Але як тільки вона померла, князь взяв на замок Настасю. Княгиня втекла до Польщі, а з нею багато старших бояр і навіть Сірославич, що вже від давна до нічого не мішався..."

— "Констинтин Сірославич також?" запитав здивуваний Мирослав.

— "А я, він також. І незадовго прийшло до нового бунту. Сим разом билися тільки в княжім теремі, але Стефан каже, що страшно там билися, тай що коло Чагрова, спалили нові тереми, які князь побудував для Настасі і спалили старе дворище боярина Чагрова, билися, а всіх Чагрових повісили або зарубали на смерть... Але на, синку їдж... Маринка, Маринка! Скоч но, потряси троха грушок, але тих сочистих, зі середини саду! Знаєш, такі сего року вдалися, на причуд дивні"...

— "Дякую, мамунцю, дякую"...

— "Ага, ще молока тобі спражу. А може ти волиш меду? Може грітого?"

— "Добре, добре, все одно що"...

— "Тай Настасю спалили перед вікнами князя. Оповідать, що Руальд боронив її до останка, аж поки не порубали його на кусні, як гадину. Кажуть, що вони любилися потайки перед князем. А самого князя перевів Всеволод ще тої ночі в замкову тюрму, але нічого не зробили ні йому, ні його синові від Настасі, бо спротивилися тому оба Бориничі й багато інших бояр".

Відітхнула.

"Княгиня Ольга нічого не говорила, бо її не було. Втікла зі сином до Ляхів. Ще тої самої ночі відбулося віче на площі перед церквою Пресвятої Богородиці, при смолоскипах. І тоді вбили старенького воєводу Веремунда, що тут доживав віку і не мішався вже до нічого. Якась жінка сказала, що перед кількома літами чула, як він казав підпалювати людські дома. І тоді нарід убив його, а його дім спалив. Але більше пожежі не було".

Знов відітхнула і говорила дальше:

"А ще передтим Борис, брат Настасі, просив міщан, аби не допустили до того всего. Мій брат Іван буй на тій нараді і казав, що потому міщани жалували, що не помогли князеви. Бо Настася не була чарівниця; инакше святий старець Данило не був би дав їй розгрішення перед смертю; бояри були люті на нього, але що мали робити? Він не боїться вже нічого, над гробом стоїть. Ще тої ночі їздив до замку, взяв від Боринича малого сина Настасі і благословив його і всі кажуть, що він через те буде князем в Галичі, а не син Ольги. Княгиня Ольга вернула до Галича, до князя"...

— "Щож зробило віче?" перебив ніжним голосом Мирослав.

— "Та я до того хочу дійти! Зараз. Як же то було?... От, бачиш, ти збив мене... зараз"...

Старенька матір потерла чоло і сказала:

— "Ага, знаєш, Стефан приніс все срібло, яке ти взяв зі собою; казав, що від тебе самого одержав його.— Гадаю, чи ти не вмер, а він не хоче сказати. Але він каже: ні, поїхав, каже, до Візантії, а там досить є срібла; пощо мав ще воду везти до криниці. Ми зараз віддали весь довг, бо ще були ті гривни, що ти лишив, але я вже забула, кільки їх було, й Ітіль вернула до нас і грамота, ось тут в скрині є, а Ітіль померла; то її дочка та, що пішла до грушки; але бо пішла! Таж за той час пів саду можнаб обнести! О, вже йде! Вибирай ті ,жовті"...

— "А щож віче зробило?"

— "Ага... Там то народу було, тьма тьменна. Навіть старенький ігумен Данило приїхав і щось говорив. І жінки пхалися, але я не йшла. Де мені до того?! Як би так ти був, або твій покійний батько" — зітхнула — "а що з хрестом на його могилі? Гарний? Ти певно вже поправляв — таж то такі літа, Господи! За той час що народу померло. От не стало й нашого сусіда Гарасима Берези; добрий був небіщик, нераз поміг мені в господарці; лишив донечку; гарна, якраз для тебе, синку, і майно гарненьке є, а його задусили тоді на вічу,— такий здвиг народу був. Найгірше горлали Суздальці, аби вибирати князем Всеволода. Але ніхто його не хотів, бо його брат добре опорядив Київ, кажуть,— тай він сам дивиться як опудало. І люди і бояри закричали: "Таки Ярослав нехай княжить!" Всеволод втік ще тої ночі і більше не приходив до Галича".

Відітхнула.

— "А князь мусів підписувати якусь грамоту і присягати, що не каратиме так бунтівників, як карав його батько і що закличе жінку до замку. Княгиня вже вернула з Кракова, але Стефан каже, що князь ще

не був у неї і не хоче її бачити. А Судиславич утік також і всі Микуличі й оба Надітичі. Не ждали, заки повернуть княжі полки, що пішли на Київ, помагати Великому Князеві Мстиславу. Позавчера вернули перші кінні відділи, давідавшись про те, що сталося в Галичі; кажуть, що за ними вертає все військо, покинувши в потребі князя Мстислава. Говорять, що тепер князь пімстить страшно смерть Настасі"...

Тут старенька глибоко зітхнула і тричі перехрестилася тай говорила дальше:

..."Кажуть, що в трох церквах попадали ікони... Коби хоч не дуже мучили нарід... Бо найбільш винні втікли. Решта боярів пє і гуляє, що Господи! Що вони доказують! На драбинах несуть їх п'яними до дому! І так день в день! А князь ніщо на те. Кажуть, що його скарбник і кількох жидів на приказ князя позичають гроший тим п'яницям"...

Мирослав задумався.

Матір довго оповідала ще про всіх і вся, а він думав про свого приятеля.

На другий день з полудня пішов до замку.

Всіма вулицями Галича плили як повінь кінні полки княжі, що вернули назад зпід Київа на вістку про бунт. їхали наємні Торки і Половці на некованих конях і відділи Варягів в сталевих кольчугах і різун-ські чети Берендіїв з обсмаленими лицами та чорними, лискучими очима. Вони співали дикі воєнні пісні, пісні про кров і пожежу... Всі площі Галича були битком заповнені військами, а кругом княжого замку аж кишіло від них.

Галич був тихий, мов місто померших. Вікна і двері всіх домів були щільно позачинювані і безмежний жах стояв над престольним городом Осмомисла. Той жах уділився й Мирославу і він помалу йшов

чо замку.

При брамах побачив сторожу, зложену з Угрів і Берендіїв.  
Перепустила його і він пішов далше.

Перед сторожевою ґридницею зустрів Мирослав гурт варяжських сотників і старшини інших наємних полків. Завагався, чи йти далше, чи вертати, бо князь тепер певно зайнятий. Але щось пхнуло його, йти далше. І він зголосився в сторожевій ґридниці. По кількох хвилинах завізав його до князя якийсь незнакомий йому бирич. В кімнатах, які переходив, ждали варяжські полководці та начальники Половців, Берендіїв і Торків.

Його зараз впустили до кімнат князя. В передостанній кімнаті застав кількох жидівських купців. Бирич провадив його далше. Мирослав, почувши крізь двері, що князь зайнятий розмовою з кимсь, хотів тут пождати. Але бирич сказав:

— "Князь приказав, зараз припровадити вас до себе!"

Мирослав вступив до кімнати Ярослава і побачив таку картину:

князь Ярослав сидів на застеленім ослоні якийсь змарнілий і блідий та з таким виразом лица, як би двигав величезний тягар. Перед ним стояв поважний купець жид в покірній поставі.

Князь постарівся сильно.

Мирослав вклонився своєму князеві, а той встав на привітання приятеля з хлопячих літ і сказав, усміхаючися:

— "Як же ти спізнився з посольством! За той час я вже спів розійтися з ріжними союзниками і з тим, до якого ти їздив"...

Привиталися сердечно, як колись, за хлогьячих літ.

— "Зараз весь віддамся тобі, твоїм оповіданням і справам тай переловім тобі неодно зі своїх. Вже кінчу з сим купцем. Сідай!"

Мирослав ще раз вклонився і сів. А князь говорив до купця; мав притім якось дивно стягнені уста, мов до кусання:

— "Отож які видатки має внук покійного Лисинича?"

Купець відповів словами старої мудрости свого народу:

— "Є три трудні річи а четвертої зовсім не знаю: дороги орла в повітрі, дороги вужа на скелі, дороги корабля в морі, дороги мужа в молодости його"...

Ясним було, що він боявся говорити при незнакомім, хоч князь так незвичайно сердечно витався з ним. Князь не налягав більше на старого купця, тільки сказав:

— "Отож ми завтра покінчимо наше діло. Скажи дальшим, що ждуть на твій вихід, аби сюди прийти, що я весь день зайнятий. Можуть прийти що йно завтра".

Купець вийшов, кланяючися до землі.

Остали самі. Так багато мали собі оповідати, що аж мовчали. Довго мовчали. Перший промовив князь:

— "Так, так! Ось при яким ділі застав ти мене: золотом винищую силу бояр. Не такими ділами сподівався я трудитися в силі віку свого! Та що робити?!"...

— "Чи твоя совість говорить тобі, що робиш добре діло?" запитав Мирослав більше для того, щоб щось сказати, чим на те, щоб одержати відповідь.

— "Так, се гарне діло, знищити тих невдячних заговорників, зненавиджених всім народом ізза їх захланности, тільки — поганими способами переводжу гарне діло: моїми скарбами розпускаю до решти їх пристрасти й заберу потому їх землі й богатства. Така боротьба ще найменше коштовна й найбезпечніша. Чи зустрічався ти коли в своїй довгій блуканині з подібною боротьбою князя зі своїми підданими?"

— "Я зустрічав всілякі дива й одно можу сказати: на нашій гарній землі ще найменше страхіть і крові й терпіння... Люди скрізь невдячні".

Мав вражіннє переваги над своїм княжим приятелем, що весь час сидів в своїй волости і не бачив далеких, незнаних земель, про які мріли колись хлопцями.

— "Так, так. І то невдячні в усіх часах і станах. Але та їх невдячність манить як любов без взаїмности, шукати за нею, шукати, як за рідким, незвичайним кристалом. Я від часу останнього бунту щораз більше дбаю про міщанство й смердів. Може там знайду вдячність, як не для себе, то для сина свого. А бояр продам або куплю. Вони дозріли до того, щоб торгувати ними... Я тепер саме додержую присяги, яку вимусили на мені і не караю бунтівників так, як мій батько, тільки инакше. Вже оглядаю наслідки зовсім нової кари. Ти не знаєш може, Мирославе, яке тяжке золото і як я їх ріжу ним поки що без ножів" ...говорив зїдливо, як би ножем краяв.

Мирослав вдивлявся в свого приятеля.

Худе лице князя змінювало краску, як під вечір движимий пісок арабської пустині, а глибоко розумні очі його дрожали незначно, як мязи у благородного хижака. Гладка і тверда як мармор краса пімсти

відбивалася в них. Мирослав почув ще більшу перевагу над своїм княжим приятелем, що не посідав внутрішнього спокою душі, який він приніс з собою з далекої Індії разом з наукою тестя. І чув, що не мав вже приятеля. Бо до приязни треба рівності, як до щастя в подружжі.

Хотів влекшити бувшому приятелеви страшний тягар пімсти і зробити йому пращальну прислугу приязни; сказав:

— "Коли не хочеш зазнати людської невдячності, то роби добре тільки сліпцям; бо як вони не бачитимуть тебе, то будеш безпечний бодай перед свідомою невдячністю. Так говорять в країнах, які я переходив. Але зустрічав я й инакші річи. І так, в пустинях Ара-бії, де кривавий закон пімсти панує ще більше всевладно, чим закон пророка Магомета, є такий старий звичай: в місяці посту, званім Рамазан, кождий батько родини вивозить як найдалше в пустиню фляшку з водою і там кидає її на блудні дороги в пісках, не вважаючи на те, що ту фляшку з водою може знайти найбільший ворог його роду, конаючий зі спраги, що забрав йому може найлюбійшу жен-щину, або вбив його первородного сина"...

Князь Ярослав тільки раз подивився в очі Мирославу і задумався. По хвилині його худе, втомлене лице змінило краску як движимий пісок арабської пустині над раном. Усміхнувся незначно і сказав мягко:

— "Так, се гарний, дуже гарний звичай. Він робить лекшим прикрий тягар пімсти... Ти мусів запримітити ще не одну цікаву річ в далеких і незнаних землях, про які ми разом мріли колись... Ходім в сади, там свобіднійше говорити. Поговоримо як колись"...

Вийшли в сад і посідали на кам'яних лавах біля цвітників з осіяними квітами, під золотим галуззєм яворів і червоним як кров листем буків, обернені лицем до тихих плес Дністра. Його спокійними водами плив довгий ряд суден з далеких гирл Дунаю тай віз усяке добро і тяжке золото з двайцяти вісьмох таможень придунайських, яким князь Ярослав

Осмомисл виконував свою страшну пімсту, кидаючи під шинкові лави молодих синів і внуків могутних бояр.

А ген за Дністром видніли все нові й нові княжі відділи кінноти, що тягнула на Галич. Тут і там видніли вже й лекші метавки та самостріли, запряжені виключно кіньми. Між кінними відділами переважала легка кіннота Торків і Половців. Почуття сили князя Ярослава росло з хвилі на хвилю, але видно було, що він вижидає ще тяжких, в сталь, закованих Варягів у чорних панцирах з великими, двосічними мечами.

А над Галичем дрозав безмежний жах. По хатах молилося жіноцтво в слезах, слухаючи тупоту щораз то більших сил князя.

— "Так тяжко мені", промовив князь до Мирослава; з його лица, захмареного як пісок пустині під вечір, видно було тягар, який він двигав в думці. Князь боровся з собою, ломався в душі. По хвилі знов промовив:

— "Чи знаєш ти, Мирославе, що чує і як живе потоптаний, упокорений князь?... Але говори ти! Може знаєш ще щось такого легкого як ту коротеньку притчу про вдячність, що ти її привіз із розпалених сонцем пісків Арабії? Тільки оповідай широко, бо я вже так довго не говорив з ніким... Ей, як би ти тут був! Може не прийшлоб було до того, що сталося, а що жде на відплату"...

Мирославу станула перед очима перелякана старенька матір в хвилі як хрестилася тричі й говорила зітхаючи:

— "Коби хоч не дуже мучили нарід, бо найбільш винні втекли"... І він запитав:

— "Може оповісти тобі про індійського королевича Сідгатта і про страшний тягар його терпіння тай про те, як він його позбувся?"

Князь Ярослав притакнув з таким виразом очий, як чоловік, що вмирає зі спраги, а його питають, чи хоче пити.

— "Тільки я не розумію всего в дивній і страшній історії того королевича", почав Мирослав і став оповідати: "Як я прийшов в глибоку Індію, до святого города Бенарес, де є далеко більше святинь жреців-браманів, чим домів в Галичі"...

Ярослав весь змінився в слух: сидів так тихо, як би його не було. І слухав-слухав.

Сонце покривало вже багряною паполомою княжі сади і широку тафлю Дністра і золоті бані галицьких церков і далекі цоля та ліси за Дністром, з яких не переставали їхати кінні відділи княжі, щораз густійше перетикані метавками, самострілами, пращами, пороками й таранами. Вже тут і там понуро чорніли в кривавій червені дрібній-ші відділи тяжких варяжських ратників з великими, двосічними мечами і довгими копіями; сильне граннє їх кручених рогів і величезних мідяних труб долітало аж до міста та жахом проймало мешканців

Галича. А князь Ярослав тихо слухав оповідань Мирослава. З думки не сходила йому пожежа Галича за першого бунту...

Втім прийшов бирич і вклонившись князеві дуже низько, сповістив його, що ігумен Данило жде в радній гридниці й просить о послуханнє. Князь немов пробудився зі сну. Глянув за Дністер, де роїлося від війська, подумав хвилю, як чоловік, пробуджений з просоння і сказав:

— "Скажи начальникови замкової сторожі, щоб наказав воєводі Якунови, розставити прибуваючі полки в укріпленнях за городом! Полководців і начальників прийму і вислухаю завтра в полуднє! Ігумена Данила попроси тут. Скажеш, що жду на нього! По нім припровадиш тут тисяцького Івора!"

Бирич пішов, а за якийсь час надійшов помалу, нога за ногою старенький, білий як голуб ігумен, що тряс головою й руками; два молоді монахи Студити провадили його попід рамена. Від часу смерти Настасі князь дуже поважав "святого старця". І тепер встав, щоб при-вітати його. А коли ігумен Данило перехрестив його дрожачою рукою, князь попросив його сідати біля себе. Старець сів, а князь запитав, в якій важній справі трудився він аж тут о такій незвичайній порі.

— "Сину мій!" сказав дрожачим голосом ігумен. "Нехай благословенне і достопамятне буде ім'я твоє! Прикажи княжою волею своєю, розмістити за городом прибуваючі полки, що обступили княжий замок і битком заповнили вулиці та площі города. Бо в місті такий жах, якого не памятають найстарші. Народ тиснеться до церков і монастирів, кількох бояр заподіяло собі зі страху смерть власною рукою, а двох Варяги смертельно побили на вулиці, кажучи, що то вони убили воєводу Веремунда і спалили матір будучого князя"...

— "Винні самі себе судять", відповів спокійно князь. "Я, отче, що йно приказав, розмістити війська в укріпленнях за городом, а Варягам зараз прикажу, щоб успокоїлися".

— "Нехай благословенне і достопамятне буде ім'я твоє і роду твого зате, що маючи силу в руках, памятаєш на слова Всевидючого: "Мені належить пімста!"...

Червень потонувшого в лісах сонця почала чорніти, як величезна рана, що починає склепитися і гоїти. Від Дністра почали підноситися мраки і тягнуло холодом а небо засувалося від південного сходу тяжкою хмарою. Монахи обтулили старенького ігумена в грубий плащ з волосіння.

Князь був глибоко задуманий. Над чим думав він? Над оповіданнями свого приятеля, над їдкою як ржа й гладкою як олива наукою Азії. Мав невиразне але сильне прочуттє, що як князь опускає добру нагоду до

порахунків з боярством і що се може тяжко відбитися на його державі й потомстві. Але як чоловік не чув уже в собі сили до переведення кривавої лазні. В його душі змішалися дві азійські науки: Христа і Сідгатта з його власним болем і витворили лагідну думку всепрощення. Вона пліла з його ума, як кров із жил і приносила йому пільгу й — ослабленнє.

Святий старець встав і помалу дрожащою рукою поблагословив князя, промовив:

— "Час мені на вечірню молитву"...

— "Пожди ще хвилю, отче!" сказав лагідно князь. "Мирославе! Потрудися до сторожевої ґридниці і прикажи, щоб зараз принесли тут лектику моєї покійної матери!"

Оба монахи з вдячністю, глянули на князя, а святий старець почав шептати молитву, потрясаючи головою, немов на знак, що не заслужив собі на таку ласкавість. Стоячи, молився, обернений лицем до Київа, відки далше надтягали в темряві збитими лавами Вґ ги і скрипучі сосуди ратні. Молився і князь і оба монахи.

За якийсь час вернув Мирослав з лектикою, яку несли чотири слуги покійної княгині Евдокії.

Святий старець мовчки всів до лектики і з неї поблагословив ще раз князя тай тихо віддалився, шепчучи молитви.

За хвилю прийшов тисяцький Івор, начальник Галича з занепокоєним виразом лица. Князь приказав йому, уставити нічні сторожі з дотеперішних відділів, а Варягам і иншим прибуваючим полкам наказати як найбільший спокій. Тисяцький відійшов успокоєний.

— "Студеніє вже і заноситься на бурю", сказав князь до Мирослава, "ходім до моєї кімнати!"

В тій хвилі перша лискавка заблестіла на небі й загремів грім. Князь на ходу схилявся і збирав квіти та йшов з Мирославом до терему. Дощ шелестів вже по золотім і червонім листю дерев; крізь їх верхи блестів ряд освітлених вікон терему.

На коридорах було вже тихо, як би якісь невидимі духи тишини і спокою перелетіли їх. Скрізь стояла сторожа в повнім уоруженнї і з острахом здоровила князя.

Князь приказав принести вечеру для свого гостя і для себе.

Мирослав з радістю бачив, що князь мав далеко спокійніше лице як передтим. Виглядав так, немов би часть тягару скинув зі себе і лишив там в саді, біля кам'яних лавок, під золотим листем яворів, під червоними буками.

— "Чогож ти саме не розумієш в філософії королевича Сідгатта?" запитав князь Мирослава по вечері.

— "Багато не розумію. Передовсім дивно мені, що про ті річі не згадують єлинські філософи, хоч я думав передтим, що вони своїм умом обіймають і небо і землю і все, що є, було або буде"...

— "Ти думаєш може про ту дивну мандрівку душ? Так? Отож так не є. Бо про се згадує Сократ і говорить Платон, хоч, правда, не так ясно і не так — страшно"...

Мирослав засоромився. Відчув висшість образування Ярослава і говорив дальше вже збентежено, вириваючи дрібниці з науки, яку сам виложив князеві:

— "Не розумію, чому королевич Сідгатто забороняє співати. Адже спів буває не тільки веселий, але й сумний".

— "На се дуже легко відповісти", сказав спокійно князь. "Наука королевича Сідгатта, як ти мені її переповів, противна всяким проявам людських почувань,— все одно, чи ті почування веселі й радісні, чи сумні й понурі. Вона змагає до того, щоб чоловік осягнув передовсім спокій духа, тишину, те, що єлинські мудрці називають: "атаґш%иєта",— щоб ніщо не могло ні потрясти нами, ні навіть заколихати гладку і спокійну поверхню нашого духа. А спів так само як плач або танець розбурхує чуття людини. Ти чув, як недавно співали Берен-дії та Варяги!"...

Князь знов задумався, а його лице стало на мить подібне до движимого піску пустині, коли надтягає ураган. І знов давний тягар духа відбився на нім. Тягар важкий, в кров і пожежу бременний.

Задумався й Мирослав. Він думав над утратою приятеля. На хвилю був його відзискав. А саме тоді, коли князь говорив про те, що вже єлинським філософам нечужа думка про мандрівку душ; се знання князя видалося Мирославу зрівноваженням його далекої дороги. Але тепер, коли побачив, з якою легкістю бере над ним перевагу ум князя, почув, що тратить давного приятеля. Се не був вже його ровесник і товариш: се був для нього велитень, що кожної хвилі міг залити кровю великий город Галич і цілу країну. Відчув острах перед його перевагою. І відчув, що безповоротно втратив приятеля. Бо до приязни треба рівності, як до щастя в подружжі.

— "Чи ще чого не розумієш?" запитав князь Осмомисл, перебігаючи в думці дивну науку свого товариша, "по званню", королевича Сідгатта.

Мирослав, як побуджений з прикрого сну, казав якимсь покірним голосом, як звичайні люди говорять до власть іміючих:

' — "Не розумію, відки могла взятися та дивна і страшна наука

в \*голові й серці людини? І чому вона за тільки століть не дійшла коли тут? Бодай як поголоска, як понура казка про убивання життя... Адже доходило сюди тільки дивних вістий про менші справи!"

— "На твоє перше питання", відповів князь, "може відповів би я тобі, як би я знав докладно життє і діла а бодай всі проповіді королевича Сідгатта. Скажи мені, чи він щасливо жив зі своїми жінками, чи перейшов коли нещасливу любов?"

Мирослав зі здивуванням видивився на високе чоло Осмомисла. Його дивувало те, яким чином міг він получити в своїм умі такі річи, як любов до жєнщини і совершеного Сідгатта-Готапу, "світило світа"...

Відповів:

— "Не знаю. Совершеный Сідгатто не згадує про се, здається, в нї одній проповіді своїй"...

А Ярослав Осмомисл, що сияв мудрістю, й проникливим умом своїм на всі волости й держави довкруги, дивився уважно крізь вікно, в котре недавно світила полумінь з осикового й смерекового костра Настасі. Тай говорив тихо, мов до себе:

— "Благородного королевича Сідгатта мусіло в ранній молодости його зустріти велике, найбільше терпіннє, ще більше, чим мене. А таке терпіннє могло походити тільки відти, відки приходить найвисша солодкість життя, то є від жєнщини"...

По хвилі:

— "Може се було так: у світлі місяця, при своїй княжій, мармуровій палаті, серед цвитучих рож і запаху сандалового дерева побачив благородний королевич Сідгатто свою найлюбійшу подругу в обняттях каправого парія, з найнизшої касти. Він міг се побачити. Бо правдива

женщина як земля віддається кожному і від кожного прийме плід, коли він тільки приступить до неї у відповідній порі. Для неї все одно, чи насінне, яке прийме в себе,— насінне рожі, чи кропиви, дуба чи шува-ру; при всіх відчуває вона однакову розкіш. Адже так учив мене і тебе старий мудрий учитель єлинський, що його моя покійна матір привезла з Византії. Чи пам'ятаєш, Мирославе?"...

Не ждучи на відповідь, говорив даліше тихо, мов до себе:

— "І се правда! Бо те саме говорять і наші прості смерди, що ніколи не бачили єлинських філософів. З долу і з гори просякає та правда в ум тих, що вміють дивитися на світ. Вона мусіла отворити

очі й благородному Сідгатті. Бо терпінне тим добре, що дає ясність, як удар твердого крем'я об сталь. І тут жерело його величезного змагання, щоб знищити людський рід: аби з ним разом знищити "безіменне" терпінне. Благородний королевич Сідгатто соромився, назвати його по імені. А може й не соромився, бо воно, те одно терпінне, обіймає всі інші, як море всі води рік"...

Мирослав запримітив тепер, що князь легко гикається, чого перед тим ніколи не було, і часто западає в глибоку задуму. Щоб дати відітхнути князеві від натовпу думок, говорив лагідно й помалу:

— "І ще вчив Готама Будда, Азії світило, всіх учеників своїх і монахів, щоб не заробляли на життя нечесним способом: ворожбою зі зірок і зел, з лету птиць і бігу мишей і з кертичин, щоб не обманювали людей зашіптуванням їдовитих гадін і скорпіонів"...

— "... Щоб не заробляли ворожбою..."

А князь думав даліше і тихо, мов до себе, сказав:

— "Так, так! Весь напрям тої дивної науки вказує на те, що її спричинила жінчина, болючо зранивши серце великого "світила Азії". Може ти пригадуєш собі, чи не зустрічався коли королевич Сідгатто в своїм дальшій життє з своїми або чужими жінками і як повадився при тім?"

Мирослав оповідав князеви про стрічу аскета Сангамаї з молодою подругою, яка відбулася на очах "світила Азії" і переповів так, що тоді сказав совершений Готамо до своїх учеників.

Князь Осмомисл слухав зі запертим віддихом. Коли Мирослав скінчив, промовив до нього:

— "Так, так, так, так! Се майже певне, що було так, як я бачу... А на твій другий запит вже лекше відповісти. Дивна наука Совершеного дійшла тут уже давно і то не як поголоска. Чиж не знаєш ти, як старий, багатий боярин роздавши майно своє синам, йде просити

0 милостиню? Чиж не бачив ти перед хвилею святого старця Данила

1 двох молодих монахів-Студитів? Се живі докази великої сили науки Совершеного, яких я досі також не розумів".

— "Адже вони пішли в монастир за голосом Ісуса!", замітив Мирослав.

— "Так, певно. Тільки що монастирі були вже перед Ісусом, як ти сам оповів мені в саді; навіть на Святій Горі Афонській жили отшельники перед приходом Спасителя. Але мимо всего наука королевича Сідгатта відпихає від себе. Вона блестить, але так, як великанське порохно або попелище пожарища величезного города, в котрім були бо-, жі святині і княжі тереми і людські оселі з садами і дітьми, а остало тільки почорніле камінне і жевріюче вуглє, що згодом також почорніє, спопеліє й рознесеться з вітрами.

"Страшна пожежа, яку запалив великий королевич Сідгатто вже вигоріла в його рідній землі і перекинулася далше, як сам оповідаєш. Вона вигорить і там — і спопеліє... Бо в однім вона неправдива: не признає того, що є хвилі в людським життю, які зрівноважують усякі перебуті терпіння і в яких людина говорить до Творця свого: Дякую тобі зате, що ти сотворив мене і дав побачити красу життя і світа. Але мимо всього та наука дивно приманчива і дивно велика", сказав задуманий князь Осмомисл.

Опісля взяв до рук Св. Письмо нового завіта в золотих окладинках і почав читати так уважно, як би нікого не було в кімнаті крім нього. По довшім часі сказав:

— "На всі болі й терпіння життя даю тобі, Мирославе, сю книгу, з якої черпали потіху вже наші батьки... Вона також говорить "про терпінне" тільки лічить його, а не убиває разом з життям. А що за ріжниця в тім, знаю добре, бо я сам убивав життя з пімсти за Настасю і сам лічив терпіння".

Мирослав подякував щиро.

Довго в ніч оповідав ще князеви свої пригоди за сімнайцять літ блуканини.

По княжім теремі й цілім городі як стій шибнула вістка, що Мирослав Крушина власними очима оглядав таємничу державу Попа Івана. Княжа прислуга по тихо присягалася на чім світ стоїть, що підслухала, як Мирослав оповідав князеви дива про ту державу.

До Мирослава почали вже на другий день приходити навіть найповажніші бояри з жінками й дуже просили, щоб оповів їм про те, як виглядає Піп Іван і його держава. Ніщо не помагало, що Мирослав божився перед ними, що жадної християнської держави в глибині Азії не бачив, хоч шукав за нею.

Всі думали, що князь з якихось причин заборонив йому, оповідати про се. І віра в те, що Мирослав дійсно бачив таємничу державу, тільки росла та кріпшала.

Раз пізною осіню лучилося Мирославу ждати на князя біля сторожевої ґридниці. Князь довго не виходив. Починав уже западати су-

мерк, а що було холодно, хотів Мирослав загрітися при огнищі

дружинників. Але як тільки наблизився до них, почув своє ім'я і побачив, як гурток дружинників заслухався в оповідання одного. Се заінтересувало його. Він тихо підступав і став за заломом муру тай мимохіть почув таке:

— "І чого той Крушина так криється з тим?"

— "Бо князь заборонив оповідати про се!"

— "А чому?"

— "Вже в тім щось мусить бути! Може не хоче, аби ми там пішли, служби шукати".

— "І ти, кажеш, сам чув, як він оповідав князеві?"

— "Бий мене Божя сила, коли не чув!"

— "То кажи з кінця, як то було!"

— "Яж уже тільки разів оповідав вам! Тай що йно говорив"...

— "Е, ти все щось укриваєш з того, що чув!"

— "Укриваєш, укриваєш! Кажі з кінця!" Загуло з усіх сторін. "І тут є ще такі, що не чули всего!"

Мирослав дуже був цікавий почути, що оповідають собі княжі люди про його пригоди. Притаїв у собі дух і слухав. А старший дружинник з перекинутим носом оповідав таке:

— "Цілий рік ішов він землею однооких людей-велитнів: на сорок ліктів високих. А як перейшов їх землю, то дійшов до землі людей з одною ногою, які ходять на головах, а тою ногою накриваються від дощу і граду"...

— "Га!" чути було з круга слухачів оклик здивування, хоч уже не перший раз чули ту історію.

— "Потому прийшов по році до землі таких людей, що мають лице на грудях"...

— "Ну, а що мають там, де ми лице?" запитав якийсь дружинник, що перший раз чув це оповідання "від самого свідка".

— "Там у них пусто, як у нас на задній часті голови".

— "Навіть волосся не мають?" цікавився далі той сам. Але це обривало оповідача і він крикнув:

— "Іди тай запитай його! Я вже того не знаю!"

— "Нехай говорить! Тихо! Далі!" загуло з усіх сторін.

— "І знов ішов він цілий рік їх землею. Бачив там ріки з великими рибами, що мають срібну луску й золоту кров у жилах. Хвостом убіє така

риба найдужшого вола. І прийшов потому до краю песиголовців, що вміють гавкати як собаки і говорити, як люди"...

— "Вони не хотіли його дальше пустити. Але як він сказав, що йде від нашого князя Ярослава, то зараз пустили. Ще й смока запрягли йому до колісниць!"...

— "Сссс!... А чому тоді пустили?"

— "Бачиш, який ти дурний!" крикнув інший дружинник і додав повагом: "Бо посла такого розумного князя скрізь пошанують! Навіть такого, як ти пошанувалиб!"

— "Тільки, що його князь не вишле!"

— "А як я сам пішов би і сказав, що я посол князя Ярослава?!" пробував відгризтися нападений.

— "Ану спробуй! Таж по тобі зараз пізнають, що тебе князь не післав би! І ще побилиб гарно! Хахаха!"...

— "Тихо! Досить! Ну, далі!"

— "Смок перевіз його через пісчан'є море, де пісок так шумить струями, як Дністер в час повені й став над неперехідною рікою. Нею пливе у крові камінне, як у нас крига. Впереверти несе його червона, кипуча кров. Тої ріки не перейшов ще ніхто. Навіть смоки не годні перейти її".

— "Як же перейшов Крушина?!"

— "Пожди!!"

— "Смок, що його віз, храпнув сорок разів, а з високої гори, що стоїть одна серед пустині, прилетів такий птах-гриф, з зелізними кігтями і клювом. Він схопив Крушину й переніс його на ту гору, де вийшли проти нього три мавки з зеленим волоссям і завдали йому три трудні загадки. А як він відгадав їх, дозволили йому йти далше і сміхом попрощали"...

— "Чому ж сміхом?"

— "Зараз побачиш! Тихо!"

— "Бо він ішов далі в дикі пустині й височезні, снігом завіяні гори, в голодні й холодні тай виглядав, як тінь, заки добився до християнської держави Попа Івана. Вже з далека зміркував, що доходить до неї"...

— "По чім?"

— "О ні!" загуло нараз зпоміж дружинників, які вже перед тим щось живо шепотіли між собою.

— "Через цісаря Мануїла наш князь уже не від нині знається з Попом Іваном!" крикнув оден з дружинників.

— "А я тобі кажу, що цісар Мануїл що йно через нашого князя познакомився з Попом Іваном!" відповів противник першого.

— "Тихо!" кричали инші.

Мирослав був дуже цікавий, довідатися про те, що він "бачив" у державі Попа Івана. Але годі вже було. Бо дружинники позривалися в завзятій суперечці, і він мусів відійти.

На відхіднім чув іще уривки окликів, з яких зміркував, що часть дружинників думає, що князь Ярослав хоче ужити помочі Попа Івана

проти Половців і тому держить у тайні ділу справу. А інші знов думали, що то цісар Мануїл зобов'язав князя і його посла до найбільшої тайни, бо потребував помочі Попа Івана проти невірних у Святій землі.

Мирослав тільки раменами здвигнув і пішов далше. Але зрозумів, що шкода боротися проти віри в свою подорож до держави Попа Івана.

Невдовзі опісля одружився Мирослав з дочкою покійного бири-ча Яструба, а князь дав йому одно з опорожнених боярств і виправив до Византії з ув'язненим Ніконом та його спільником. І Мирослав вдруге був у Берладі, але сим разом вже не як вязень і вдруге говорив з імператором Мануїлом, причім показалося, що старий цісар Мануїл нічого не знав про затії своїх дворян на придунайські городи Ярослава.

В Византії на кладовищі знайшов Мирослав поставлений хрест на гробі батька і набрав переконання, що тільки висші верстви грецького народа визначаються зіпсуттем.

\* \* \*

Поспішний поворот галицьких полків з походу на Київ не змінив нічого в Галичі, зате тим більше в Києві. Як зразу князю Мстиславу велося добре й він дійшов без перепони аж до руїн святого Київа та заняв їх, бо Гліб, брат Андрія, втік на саму вістку про прихід Мстислава,— так від хвилі, як опустили його галицькі полки, почалися невдачі. Облога Вишгорода, в котрім затворився Давид син Ростислава, союзник Андрія і Гліба, поступала пиняво. Невдовзі Гліб одержав в поміч велику орду Половців, і Великий Князь Мстислав подався на Волинь, де й помер у Володимирі Волинським в осені тогож року: а в спадку по нім перейшов престол і пімства на найстаршого сина його, Романа Великого, що почав княжити у Володимирі Волинським. В Луцьку княжив його старий Ярослав Ізяславич.

Недовго княжив на руїнах Київа брат Андрія, князь Гліб. Він помер в кілька місяців по Мстиславі. Ще коротше княжив у зруйнованім Києві і

Володимир внук Мономаха. Та скоро смерть одного князя за другим викликала вражіннє, немов би вони не могли жити в зруйнованих останках давньої величі.

Скоро змінювалися в Києві і дальші князі. По Володимирі засів найстарший син Ростислава Роман, котрого підпирав Андрій. Одначе приязнь синів Ростислава з Андрієм скоро минула. Вони посперечалися ізза Новгорода й Андрій прогнав з Києва Романа сина Ростислава та віддав Київ своєму братови Михалкові, що досі княжив у Тор-чеську. Але Михайло боявся йти княжити до Києва і післав туди як свого намісника брата свого Всеволода, що не мав волости.

Сини Ростислава запротестували проти сього й разом напали на Всеволода тай увязнили його з цілим двором, а в Києві засів другий з ряду син Ростислава, Рурик, бо Романа Андрій так обпугав, що той не міг рушитися. Тепер молодші сини Ростислава облягли й Михалка в Торчеську і присилювали його, зірвати союз з братом Андрієм і пристати до них. Андрій прислав до них посла з наказом, "забиратися з руської землі" і йти в Берладь на ізгойство. Але наймолодший син Ростислава в відповіді на зарозумілість Андрія казав на сором обстригти його посла. Розгніваний тим Андрій довго приготувався до походу і вкінці рушив на Україну з великим військом, літом 1173 року. З ним разом мусів йти зі свого Смоленська проти братів найстарший син Ростислава Роман. Крім нього йшло на Київ звязаних з Андрієм коло двацять князів.

Але три меткі сини Ростислава не втратили голови на вид тих хмар, що тягнули на святий город. Вони обступили відбудований по части Київ, щоб не нищити його, й затворилися в двох менших і через те лекших для оборони кріпостях: найстарший по Романі Рурик замкнувся в Білгороді, наймолодший, Мстислав у Вишгороді, а середущий, Давид поїхав за помічю до Галичини й на Волинь (пятий син Ростислава тоді вже не жив). Велика армія Андрія, прилучивши ще до себе полки Киян і Чорних Клобуків, облягла Вишгород. Але наймолодший син Ростислава боронився завзято і навіть робив нічні випадки з обляженого Вишгорода, чим дуже знеохочував союзників. Облога затягалася.

В склад армії Андрія входили й сини Ярослава кн. луцького, що мав охоту засісти на київському престолі, тай сили Ольговичів, що також хотіли бачити на київському престолі когось зі своєї родини. Зі сего противенства скористали сини Ростислава й увійшли в союз з луцьким князем, прирікаючи йому київський престол в заміну за київські волости. І луцький князь перейшов на їх сторону, що викликало замішання між союзниками Андрія. Коли ж до того розійшлася вістка, що невдовзі надтягають галицькі полки, все ще велика армія Андрія серед ночі почала втікати в дикім переполюсі. Тоді Мстислав ударив на втікаючих, багато їх побив і ще більше забрав в полон.

Так закінчилася велика виправа Андрія кн. суздальського на землі України. В Києві засів український князь Ярослав Ізяславич, а київські волости взяли сини Ростислава.

Таким чином Ярослав Осмомисл тричі відчинив силою ворота Києва, а четвертий раз відчинилися вони на саму вістку, що мають надійти його полки.

Більше не мішався вже в київські справи.

Був розбитий переходами життя й особливо тим, що не виконав пімсти, хоч міг. В нім ломався старий одідичений світогляд з новим, християнським. І коли ходило о невиконання пімсти в справах, що не доточили його особисто, як під Теребовлею, то правила поведення нового .світогляду, по яким поступив, дали йому глибоке вдоволення. Але в особистій справі тяжіли над ним великим тягарем, якого не міг скинути. Чим більше минало часу від убиття Настасі, тим менше розгону мала його думка в напрямі до виконання пімсти, але тим глибшу вкорінювався в нім безіменний біль, що з усього приносив йому тільки одно невдоволення.

І ніщо не давало йому вже задоволення, ні праця, ні читання, ні велике поважання у своїх і чужих. Ще найбільше забуття приносила йому

молитва й читання Св. Письма, котре щораз глибше вганяло йому в душу відразу до пімсти, а тим самим погрузувало в щораз глибшим невдоволенню зі себе. Так князь Осмомисл, хоч молодий ще віком, ходив мов з застарілою хворобою душі, на яку не було ліку. А разом з життєвою радістю затратилося в нього й заінтересування всім.

Його двір став тихий, особливо коли на засіди виїхала його подруга Ольга і разом з нею не стало дам двору тай жіночої прислуги. Княгиня Ольга переконалася, що ніщо не прихилить вже до неї серця її мужа навіть на стільки, щоб він перед чужими числився з нею, виїхала в Суздаль, як тільки брат її Всеволод почав укріплюватися там на престолі по смерті Андрія, що зруйнував Київ. Там постриглася в черниці й померла в кілька літ опісля.

Князь Ярослав не допускав до свого замку жіноцтва, не міг стерпіти навіть жіночої прислуги, хоч нераз, оглядаючи пустку свого великого дому, говорив до оточення:

— "Зле з ними, але скучно без них".

Великий галицький замок оживлявся лиш тоді, коли приїздили відвідати батька його дочки з мужами й дітьми,— одна з далеких задніпрянських земель України, друга з ляхської землі. Князь любив особливо найстаршу, що вийшла за Ігоря Святославича. Він вже в два роки по своїй участі в поході на Київ, якою Ярослав Осмомисл дуже гіршився, поправив свої взаємини з тестем тим, що двигнувся проти Половців та побив двох князів половецьких, Кончака і Кобяка, над берегами Ворскли.

Тим здійснив мрію Ярослава з молодечих літ його і галицький князь радо бачив його від тоді в своїм замку. Від нього мала найстарша дочка Ярослава п'ятьох гарних і здорових синів, якими дід тішився тим більше, що оба власні сини його не сповнили його надій: його улюблений син від Настасі Олег був дуже сумовитий, а син від Ольги Володимир легкодух і

марнотратник, що дуже гризло князя і причинялося до того, що він перед часом постарівся тай щораз частійше западав на здоровлю.

А доля немов мстилася на нім за його страшну пімсту, яку свого часу виконував на молодих синах і внуках боярів: жидівські і грецькі купці раз-ураз перекладали йому неймовірно високі рахунки його сина Володимира — до вирівнання. Пригноблений князь вирівнував їх, не кажучи ні слова, бо переконався про безуспішність усяких напімнень. Постановив собі лиш, не дати марнотратникови Галича і великих жерел його богатства в придунайських городах і таможнях. Дивувався тільки в душі, на що його син видає такі суми і пригадував собі не раз висказ старого єврейського купця:

— "Є три трудні річи, а четвертої зовсім не знаю"...

Одначе мимо всего величезні скарби Осмомисла росли постійно. Він прикрашував ними церкви, будував нові укріплення й укріпив особливо гарно ряд червенеьких городів, які йому свого часу відступив батько

Романа Великого, волинський князь Мстислав, за його постійну поміч в боротьбах о київський великокняжий престол. До кінця життя свого не провадив вже князь Ярослав ніякої війни і галицька держава процвітала в богатстві і щастю. Не мав того щастя тільки один її житель — сам князь Ярослав, Осмомислом званий.

В шіснайцятім році по своїм виході заміж приїхала до нього в гості його найстарша донечка з п'ятьма синами і мужем, котрий лагодився саме до другого більшого походу проти Половців і приїхав до тестя по грошову поміч. Князь Ярослав радів щастем ще молодій дочки і сияв його відблиском, як сияє вистиглий місяць відблиском далекого сонця. Найстарший син її, Володимир Ігорович, що мав п'ятнайця-тий рік життя і дуже напивався на війну проти Половців, подібний з вигляду до діда, був його любимцем. Князь Ярослав любив з ним, виїздити на погульки і провадити довгі розмови.

Раз виїхав з ним князь Ярослав на довшу прогульку: але веселість молоденького княжича не уділялася йому. Осінь все так ділала на постарілого перед часом князя. Живий і веселий внук не багато робив собі з того суму діда і герцював конем, бігаючи на всі сторони. Раз-ураз прискакував до діда і запитував про найріжнійші справи, зовсім не-пов'язані з собою, як от: чи вивірка засипляє на зиму так само як мед-відь? Котра з ряду медведиця сторожить дверей діда від часу, як він засів на престолі? Чому бог Пек-Осина мав одно мужеське й одно жіноче лице? Чи є в Галичі такі цвіти або трави, яких нема в Чернігів-щині? Чому калагури ходять в чорних ризах? Чому вежі на Карповім урочищі під Галичем заокруглені від сходу а многокутні з усіх інших сторін? Чому Ляхи такі смішні а Угри чорні? і т. и.

Дідуньо відповідав йому на його питання як міг, але так коротко, що малий Володимирко не був тим вдоволений. Коли на останнє отримав коротку відповідь, що Ляхи зовсім не смішні, а Угри темні, бо вони такої породи, сказав малий Володимирко:

— "Чому ти, дідуню, нині такий нечемний і не хочеш мене докладно поучати, як робив се вчора і позавчера і ще позавчера?"

— "Я, сину, почуваю себе нині недобре".

— "А чомуж?"

— "Бо старий я, синку! А старість не радість":

— "А от матір казала, що ти ще не старий, тільки дуже скоро подався. Чогож ти так скоро подався?"

Старий князь задумався. Перед ним перший раз так виразно стануло се питання.

А малий внук напирив:

— "Ну, скажи, скажи!" ч

— "Бо я не мав щастя в життю!" відповів старий князь, аби позбутися запитів внука. Але той не відставав:

— "А що се є щастє?" запитав.

На се питання ще труднйше було відповісти, чим на всі попередні. Старий князь аж коня здержав:

— "Щастє?" запитав.

— "Так, щастє! Всі говорять про щастє! Я також хотів би мати щастє, але не знаю, що се властиво є? Тебе, дідуню, всі називають дуже розумним — і тут і в Путивлі й в Чернигові і навіть в Київі і скрізь-скрізь. Я сам чув, як говорили раз між собою дружинники мого стрія Всеволода, що приїхали до нас із Курська: "Ся справа така трудна, що розсудив би її хиба один галицький князь Ярослав Осмомисл!" Бачиш — всі кажуть, що ти розумний. І ти мусиш знати, що се є щастє! Скажиж і мені! Але не так коротко, аби позбутися Володимирка, ніби то ще малого. Яж піду вже за рік на війну з батьком, в поход проти Половців, в далекі степи!"...

Старий князь не знав, як вияснити внукови, що таке щастє. По хвилі сказав:

— "Ти мусів чути казку про папороть, що цвіте в коротку ніч на Купала в самітній гущавині тихих лісів і борів?"

— "Чув; оповідала матір".

— "Отож та папороть, яка дуже коротко цвіте, се образ людського щастя".

— "Але щож се є?" наставляв Володимирко. "Чи кождий може знайти щастє?"

— "Може, але звичайно не знаходить або дуже скоро тратить, або другі видруть його".

— "А ти мав коли щастє?"

— "Мав"...

— "І тому ти так подався, що тобі видерли його? Правда?"

— "Правда, мій синку".

— "А хто видер тобі щастє?"

Старий князь посумнів ще більше, як би руки чотирнайцятьліт-ного хлопяти діткнулися що йно засклепленої рани. Він тихо відповів:

— "Ти ще за малий, синку, щоб розуміти се. Як підростеш, вже може як повернеш з походу, то розумітимеш".

— "Отож я зовсім не за малий і знаю все! Тобі принесла щастє моя друга бабка, що називалася Настася. Але її — спалили галицькі бояри! І тому ти так подався... І тому й мій дядько Олег такий сумний. Чи так?"

Старому князеві стали слези в очах. Він мовчки рушив конем, аби закрити їх перед внуком. Але внук їдучи поруч, щебетав:

— "Не плач, дідуню! Скажи мені тільки, чи се правда? І чи моя друга бабка була добра? І чи галицькі бояри аж такі злющі?.. Бо я хочу чути се від тебе самого!"

Старий князь не знав, що робити з собою. Він притакнув на всі ті питання.

Тоді малий внук його здержав коня і сказав з притиском:

— "Бачиш, ти гадав, що я такий дуже малий. Тимчасом я знаю і розумію твоє нещастє. І пімщуся, як тільки підросту і матиму сам свої полки так, як має мій батько!"

Князь Ярослав не переміг себе, але з вдячністю подивився на малого внука.

Оглянувся кругом себе. Доїжджали саме до жерела Настасі...

Старий князь зіскочив з коня разом з внуком і оба напоїли коний тай спочали біля жерела Настасі.

І не думав старий князь, що малий Володимирко в чверть століття опісля страшенно додержить слова і в нечуваний спосіб пім-ститься на галицьких боярах, що тяжко мало відбитися на дальшій історії галицької землі. Він в останнє бачив його сим разом. Бо малий Володимирко дійсно пішов в поход проти Половців і в далекім наддон-ськїм степу разом з батьком попав у полон, третього дня крївавої битви — оба ранені.

На вістку про нещастє, яке зустріло мужа і сина Оленки, розхорувався зломаний життем князь Ярослав. А почуваячи, що смерть його зближається,, завізвав до себе Оленку. Вона приїхала — з мужем, котрому вдалося втечи з полону.

— "Де ж мій внук Володимирко?" запитав хорий князь, оживлений приїздом дочки з молодшими синами.

— "Він ще в полоні", відповіла матір.

— "Чомуж ви не викупили його від Половців?"

— "Ми вже пробували і просили послів. Але рада половецьких князів дала відповідь, що не впустять його, аж поки дочка половецького хана Кончака, з котрою його оженили, не повиє сина"...

Княжна Ігорева заплакала тихо, але її муж, усміхаючися, сказав:

—1 "Се не таке сумне. Я бачив ту Кончаківну, зовсім гарна і люба дівчинка. Половчанки взагалі дуже гарні, і добрі жінки з них бувають. Але Оленці — тут звернувся до хорого батька — за мало булоб для її першого сина навіть індійської царівни; може від біди вистарчилаб византійська цісарівна для її Володимирка... А тут — куманська княжна!"...

Молода княгиня не переставала плакати. Тоді муж, що з очевидною любов'ю відносився до неї, сказав, щоб перервати її плач:

— "Покажи батькови ту нову річ, що ти привезла для нього!"

Оленка оживилася, зараз перестала плакати й скоро пішла по ту річ.

— "Се нове писаннє мого вченого дворянина — він таки з ваших, з Галичан, і прийшов з Оленкою до Путивля. Оленка дуже хвалить

обі його писаннє, бо там і про неї є. Але батькови вона покаже лиш те, що про нього й до нього говориться: гадає, що галицькі полки таки зараз полетять в степи і привезуть її сина, але без невістки. Про неї ізона й чути не хоче".

— "Котрий боярин написав се?" запитав хорий князь.

— "Боярин Кузьма, родом з Пліснеська".

— "Аа, пригадую собі його! Він був ще молоденьким дружинником, як виїздив відсі в почоті Оленки. Чогож він хоче від мене?"

— "Зараз, отче, побачиш. Ось і Оленка з тим писаннем! Шкода

тільки, що хтось бояринови Кузьмі зробив збитка і вирвав з середини частину його писання. Він все збирався дописати і не дописав"...

— "То ніщо!" відповіла Оленка. "Воно і так зовсім гарне!" і показала хорому батькови рукопись в місці, що зачиналася від слів: "Галицький Ярослав Ос^юмисле"... та взивала князя, щоб пімстив на Половцях обиду й рани свого зятя.

Князь Ярослав уважно читав:

"Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко с'ѣдиши на своємь златокван'ѣм столѣ, подперь гори Оугорскіи своими зел^зньїми плъки, заступивь королеви путь, затвори въ Дунаю ворота, меча бремени чрезь облакы, суды рядя до Дуная! Грозы твои по землямь текугь: отворяєши Кієву врата; стр^ляєши сь отня злата стола Салтанѣ за землями. Стрѣляй, Господине, Кончака, поганого кощея — за землю Руськую, за ранѣ Игоревы, беего Святславлича!"

Перечитавши, сумно усміхнувся і сказав:

— "Вже не мені доконати сього... А деж те місце, що про тебе, доню?"

Княгиня Ярославна обернулася до мужа й сказала, ніби гніваючися:

"Ти вже певно й перед батьком сміявся з мене?"

— "Ні, зовсім ні", відповів Ігор. "Адже батько сам знає, що галицький уроженець як найкрасше представить свою землячку. Я сказав батькови

лиш те, хто написав се "Слово", а він вже сам хоче побачити твою похвалу. Знаєш, отче, що в "Слові" на думку Оленки найрозумній-ше і найкрасше, розуміється крім місця, що її оспівує? Отож те, що в "Слові" задля подружа нашого сина з Кончаківною названо Кончака поганим і кощієм"...

Ігор знов засміявся, але його подруга була дуже поважна.

Тимчасом князь Ярослав перебіг очима гарний уступ про те, як Ярославна вже о досвітній годині плакала в Путивлі на валу, виглядаючи мужа.

Старий князь, вихований на книгах єлинських мудрців і поетів, заявив, перечитавши той уступ:

— "Найбільший єлинський поет каже, що людина не повинна довше як один день плакати за другою людиною... Через плач і слези не віддаємося болеви, тільки другим показуємо свій біль, а се не лицює робити княгині"...

Тоді князь Ігор виступив в обороні подруги:

— "Вона в той спосіб оборонила Путивль... моя Оленка. Всі городи кругом впали жертвою половецьких набігів, а Путивль остоявся, бо все, що в нім жило, виходило на вали і мури, боронити города, бачучи, що княгиня так побивається. А як би ти, батьку, чув, що оповідають про синів і внуків тих Путивльців, яких ти свого часу не побив під Теробовлею і пустив до дому разом з Оленкою! Вони пильнували її а з нею і города як ока в голові і боролися як льви".

Князь Ярослав прийшов ще раз до себе, але немов тільки на те, щоб упорядкувати справи свого наслідства. Пішли в рух його величезні

скарби, поплило золото — і в катедральній церкві Пресвятої Богородиці бояри в присутності всего духовенства, чужих послів і великого здвигу народу цілували хрест на вірність Олегови, синові Настасі.

Благословив його майже столітний "святий старець" Данило, що немов ждав ще тої хвилі. Він невдовзі помер. А Володимир, правий син Ярослава одержав тільки Перемишль і виїхав там ще за життя батька.

Перед смертю зацікавився князь ще тільки одною справою: тим, що напише про нього літопись. І говорив про сю справу з Мирославом, хоч знав, що се тайна монахр, які не зраджують її нікому і безпощадно пишуть те, що думають про князів, як безпощадно описали батька його, "многоглаголивого" Володимирка. Мирослав, щоб успокоїти хо-рого князя, сказав:

— "Що тебе, княже, обходить те, що якийсь там монах понаписує,— коли за твоєї голови галицька земля була така щаслива і бога-та, як ніколи передтим і може не зараз по тобі буде?"

— "Все, що існує, хоче лишити по собі свій правдивий слід. Навіть камінь, що зсувається з гори, лишає свій слід, навіть лист старих дерев відбивається в камінню, навіть каплина холодної води вибиває свій знак в камінню, звір в лісі лишає сліди за собою в снігу, земля і небо повні правдивих знаків того, що було, а мені малоб не залежати на тім?"

Старий, розумний князь Осмомисл боявся не за власну славу, тільки за добру славу своєї Настасі, але не сказав того.

Одначе літописці українського народу, памятаючи про заслуги сього князя, не сказали згідного слова про його любку. Літопись, писана в святім Києві так написала про нього по смерті його:

..."Був се князь молодий, добрий бесідник, богобойний, поважаний по всіх землях і славний своїми полками, ласкавий для бездомних, годував бідних, багато давав милостині, в усім сповняв закон божий, сам пильнував церковних справ і в порядку держав крилос..."

На приказ Ярослава по смерті його через три дні роздавали милостиню по всій землі галицькій і не могли роздати всего, що призначив князь, крім скарбів, розданих окремо церквам і монастирям.

А перед самою смертю "въ болї>зни тяжьцї" созва мужи своя и всю Галичскую землю и сборы вся и монастырії" и нищяя и сильныя и ху-дыя", щоб попрощатися з усім народом своїм.

І був по нім плач великий по всій землі галицькій аж до моря, яке він так любив.

В день похорону князя відплив Дністром корабель з золотом і сріблом і дорогим камінням, призначеним з волі князя для монастиря Великомученика Пантелеймона на Святій Горі Афонській, щоб і там земляки добрим словом згадували галицького князя.

Не злим словом згадала літопись і Настасю з Чагрових, одну жінчину, яку любив Ярослав і яка його любила.

Так Ярослав Осмомисл перейшов життя в боротьбі за землю і жінчину, що зв'язані нерозривно.

## ПОЯСНЕННЯ І ПРИМІТКИ

Ардель — Семигород.

атарахг^вта— (атарахтейя) незворушимість (духова постійність).

Багряниця — одіж з червоної матерії.

Більшість — меншість. Принцип більшості пізнали в європейських державах з рецепцією римського права, а вкорінюватися в теорії почав він від 14 століття; в практиці й ген-ген пізніше не прийнявся всюди. Колиж у сій повісти згадується про більшість і меншість (на раді бояр), то се треба розуміти так, що більшість мусіла бути аж така велика, щоб була в можности власними силами виконати свою волю. Тоді меншість просто замовкала. Коли меншість була надто сильна, тоді шукали посередньої дороги, що й представлено в данім випадку.

Бирчі і підвойські — княжі дворяни, що запрошували на пири, скликали на віча і т. и. Вони пригадують старинних герольдів, але з ширшим кругом ділення, обнимаючим і круг діланья двірських агентів.

Блюдо — начиннє, хатний знаряд (кухонний).

Будда — просвічений (інд.)

Великий Князь — сього слова уживано не тільки на означеннє київського князя, але також на означеннє могутного князя загалом.

Віче — збір народу, найвисша власть волости в революційнім або переломовім часі, а значна волость в трудніших положеннях. Тільки повноправні і вольні мали право, участі в вічу, себто не всі вольні, а лише ті, що не знаходилися під батьків-

- ською властю. Розуміється, в незаконних вічах неспокійного часу брала участь і неповноправна молодіж і літописі часто згадують про таких вічуючих "дітей". Компетенція віча і час його скликування не були означені, хиба впливом князя. На вічу рішала не абсолютна більшість, тільки дуже велика більшість, якої сила вже без числення була очевидна. Вона й виконувала ухвали віча. Вкорінені й могутні князі не скликали віч,

або тільки дуже виїмково. В неспокійних часах народ сам скликавав віча. Значінне таких віч було зависиме від їх дійсної сили.

Високою виєю (ходити) — з гординею виступати (вия — шия).

Галич. Коли повстав город Галич? Коли став столицею? Сі питання в науці такі спірні, що в останніх часах майже зовсім притихли спори на сі теми. І так досі невідомо, чи Галич над Дністром (т. зв. "Великий Галич"), чи може було наоборот. Є гіпотеза, що наддунайський Галич оснований ще нашим племенем Угличів і що від нього при-няв ім'я "Великий Галич". Знахідки виказують, що наддністрянський Галич дуже стара оселя, сягаюча ще кам'яної доби (розуміється, з іменем города стара культура тої місцевости не має нічого спільного). Здається, що й на столицю волости приготував Галич ще батько Володимирка, князь Володар. Що до наддунайського Галича, то як торговельний город набрав він більшого значіння що йно від часу скріплення тор-говлі "Великого Галича", значить, його "переосновниками" можна уважати галицьких купців. За часів Осмомисла значінне й богатство обох тих Галичів дійшло до зеніта. Деякі вчені пишуть, що в тім часі належав до галицької держави весь лівобережний Дунайський Низ від Зелізних Воріт коло Оршови (де стиснене скелями русло Дунаю замикали зелізними ланцями для переїзду кораблів). Та се тревало мабуть недовго.

Гарба.— віз (слово східного походження), арба.

Гості — се свободні люди, що займалися торгівлею не тільки на місці (ті називалися купцями), але й підприємляючи подорожі в торговельних цілях. Одні й другі були високо поважані, мали велике політичне значінне та були уживані до посольств і міждержавних переговорів на рівні з боярами (пор. 1-ий уступ договору кн. Ігоря з Греками: "Мы оть рода русьскаго"<sup>10</sup> (сьльї (посльї) и гостье"...), а навіть звичайно в іще більшій мірі. Зі старшої редакції "Р. Правди" знаємо, що вони були перед правом рівні княжим достойникам: за убиттє одних і других платилося високу квоту 40 гривен (за звичайного вільного чоловіка 3 гривни).

Гридниця; слово се походить від кореня "гріти", як "изба" від кореня "истопити"; після другої теорії від варяжського "gred" (меч) і означає зразу замкову кімнату, де сиділа уоружена сторожа з варяжських наємників, опісля взагалі кімнату, салю, світлицю.— З того самого кореня походить і "гридь", старе слово на означення уоруже-ної дружини, сторожі.

Грецький монастир був у Галичі. При вичислюванню церков у часі дзвонення не називано його, бо грецькі церкви в давнину не вживали дзвонів. Се західний винахід (принятий в цілій Україні і навіть у Києві скоро по приняттю Христової віри).

Гудець — музикант.

Г рунь — верх.

Дебра — гірський яр, провал.

Закупи, се вільні наймити (слово "купити" — мало також значіння "наймити"). І закуп смерд, але безземельний, убогий (гл. низше!).

Зоста — найстарша дама двору.

Ізгої; се були не тільки князі вигнанці, але взагалі здеклясовані люди. Церковний устав кн. Всеволода з першої половини 12-го ст. розрізняє чотири групи "ізгоїв", чи радше здеклясованих: 1) священічі сини, що не навчилися грамоти, 2) холопи, що викупилися з неволі (і розуміється через високий викуп опинилися без засобів до життя), 3) збанкротовані купці та 4) князі, що втратили свої волости ("осиротіли"). Наша церков брала ізгоїв під свій особливий покров, як людей нещасливих і бідних. Перед правом вони не тільки не упосліджені, але навіть упривілеєні: "Р. Правда", за убийство звичайного ізгоя визначає таку саму кару, як за убийство княжих урядників: гридина (дружинника) і мечника (40 гривен). Найбільш голосна 4-а група ізгоїв.

Ізступленіє — екстаза.

Ісполин — силач, могутний велитень (воєвода в слабім Кулішевім перекладі Св. Письма).

Калагури — монахи.

Карма — відродженне з прибраннєм иншого тіла й духа, а при задержанню старої танги (жадоби життя за всяку ціну).

Клирос — епархіяльні справи (одно зі значінь).

Кожемяки — гарбарі шкір.

Комонний — кінний (комонь — кінь).

Коромола — інтрига (котора — сварня, незгода).

Кубуклі он — двірська служба.

Куманський — половецький; Кумани — Половці (також Кипчаки); вони самі називали себе Узами (відси й наше слово "Половці") — Полеві Узи — Уци.

Лелече — повзучий, чатинний корч.

Луници гривенніа — блискучі, металеві прикраси.

Міліярезій — менше-більше драхма (вартість його бувала всіляка).

Монастир св. Великомученика й Ісцілителя Пантелеймона на Афонській Горі над грецьким морем був від часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого (котрі його своїм коштом побудували) монастирем для

отшельників з України. В 12 столітті було їх там уже так багато, що не містилися в давнім монастирі й побудували новий, званий "Нагорним".

Наворотниці — передні, бічні й задні сторожі війська в поході.

Недеї — хребти найвисших гірських пасм.

Огнищани — се дуже старе слово на означення бояр. "Руська Правда" й літо ісі уживають ще того слова, але вже тоді воно виходило з ужиття (в останнє зустрічається в документах з 14-го ст.— рідко). Слово се походить напевно з поганських часів і зв'язане з поняттям домашнього огнища як найважливішого і святого місця родини (пригадує староримських "флямінів").

"Поганство" було за часів Ярослава Осмомисла ще сильно вкорінене у Славян і то у західних навіть більше, чим у східних. Н. пр. на острові Роя (Ругія), на Балтійському Морі, знищили Германці чудові й багаті святині старославянських богів що йно в р. 1160 так, що правдоподібно не оден жрець старої віри шукав опісля пристановища в державах східних Славян, де все було більше віротерпимости, чим на заході.— Тут помітимо, що староруські назви "язическі боги", "язическая віра" зовсім невдачно переложено на: "поганські боги", "поганська віра". Бо слово "язик" мало подібне значіння, як тепер слова "нарід", "нація"; поняття: "язическая віра", означало національну (племінну) віру (в противенстві до універсального й космополітичного християнства, проповідованого "всім язикам").

Погреб — склад, магазин, пивниця.

Плай — гірська стежка, перехід.

Прагматевти — византійські агенти, діловодчики.

Путні бояри се окрема група заслужених бояр, що в нагороду за свої заслуги одержали від князів т. зв. "путь", себто шлях, дорогу (до доходів і вигід). "Путь" могла бути рибна, боброва, бортна, сільна, сокільнича і т. и., розуміється, в певнім окрузі. Час появи путних бояр годі означити на основі досі відкритих жерел.

Рать — війна, ратний — воєнний, ратник — воїн.

Рост — відсотки, процент.

Рюен — місяць вересень (варяжське слово).

Самсаро — вічний і безмежний вир-круговорот життя у всесвіті, що міниться найрізнішими формами найрізнішого складу і тривання, а весь пересяк терпінням; лиш совершений чоловік може через знищення в собі жадоби життя втечи з того страшного виру й опинитися в одинокій спокійній пристані: нірвані (неістнінню).

Сапожники — шевці.

Сапастія — запинки, пояси.

Скоморохи — двірські весельчаки і здається, також усякі інші слуги, що служили до розвеселення й забави, м. и. музиканти ("гудці").

Смерди — се дуже старе слово на означення свободних людей взагалі — з виїмкою князів; в тім значінню вживає його ще "Р. Правда": "А за княжь конь 3 гривні а за смердй 2 гривни" (за крадіж). Опісля слово те виступає в звуженім значінню і крім князів не відноситься вже й до єпископів та й ігуменів; вкінці перестає відноситися до городських людей взагалі та й означає тільки свободних селян. Се останнє значіння мало воно вже в 12-ім ст., але не всюди.

Сосуд — знаряд, обляжничка або взагалі воєнна машина.

Срачиця — сорочка.

Стратег — вожд.

Танга — бажання, спрага, жадоба, воля, охота (інд.).

Терем — палата, мешкальний замок (слово східного походження).

Тіуни — ключники, управителі. Були се особи дуже впливові на дворах. Вже "Руська Правда" згадує різних тіунів: огнищних, конюшних, сільський-

Усерязи — брязкаючі висильця, серіжки.

Язык — нарід (одно зі значінь).

Чорні Клобуки (шапки) — се збірна назва для всяких степових племен, що вступали на службу до укр. князів й осідали на пограничах. Вони були все непевні (й опісля, в 13 ст. потонули в татарській навалі).

1

Гроші се чоловік

2

В тих часах Луква називалася "Ликва" а Лімниця "Чев".

3

Зовсім

4

Володимерко же, вшедь вь Галичъ, многн люде изсьче, а иния показни казнью злою. (Літопись).

5

1146 р.

6

ков — платня

7

блюсти — берегти, пильнувати

8

Слова старо-грецької команди: проаге — ходом р>ш! Камес та дбрата — оруже на пробій!

9

Натяк на убиттє Ігоря (сина Олега "Гореславича"), князя чесного і справедливого, якого виволік/и з церкви в часі богослуження; покалічене тіло його кинули Кияни на торговицю на Подолі; потомні зачисляли його до святих.

10

Ще в 12 ст. галицька волость се не властива Русь; імя те відносилося до Київської Землі.